

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ДИЛРОМ САЛОҲИЙ

**НАВОИЙНИНГ ШЕЪРИЙ
УСЛУБИ МАСАЛАЛАРИ**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2005

Ўзбек адабиётшунослигида Алишер Навоий бадний маҳорати, поэтик услуби тадрижий такомилени кузатиш соҳасида кўпгина илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Лекин, бу илмий тадқиқотларда Навоий ғазалиётининг турли матнлардаги ҳолати ва унинг қиёсий таҳлили, ғазалларнинг девонларда жойлаштирилиши ва шу муносабат билан шоир ижодида мавзу, шакл ва бадний образ такомилни кўринишлари маҳсус илмий тадқиқ этилмаган. Қўлингиздаги китобда Алишер Навоий поэтик услуби тадрижини мазкур масалалар асосида атрофлича ёритиб бериш кўзда тутилган.

Китоб олий ўқув юртарининг филология факультетларни талабалари, мутахассислар ва кенг доирадаги адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ЎЗР ФА академиги **Б.Н.Валихўжаев**

Тақризчилар: ЎЗР ФА академиги **А.П.Қаюмов,**

филология фанлари доктори,
профессор **М.К.Муҳиддинов**

ISBN 5-648-03138-6

© Ўзбекистон Республикаси ФА
«Фан» нашриёти,
2004 йил

БАДИИЙ СЎЗ КУДРАТИ

Алишер Навоий лирикаси маъно сарҳадларини тушуниб етишга бўлган эътибор ўз даврдан бошлаб узлуксиз ортиб бораётир. Бу ўринда XX аср алоҳида таъкидга сазовор. Навоийни ўрганишнинг фан даражасига кўтарилиши, шоир лирик меросининг мукамал тарзда тўланиши ва таҳлил этилиши, унинг дунёқараши, ижодий услуби ва адабий-танқидий қарашларининг ўзак-ўзагигача тадқиқ этилиши айтиш мумкинки, бу даврга хос бўлиб, бунда ўзбек навоийшуносларининг хизмати беқиёсдир. XX аср навоийшунослиги тажрибаси улуғ шоир ижоди шарқ бадиий тафаккурининг олий маҳсули эканини, ўзигача мавжуд туркий ва форсий адабиёт эришган барча ютуқларни мужассам этган, хусусан, туркий адабиётнинг кейинги тараққиётига замин яратган поэтик, фалсафий, бадиий-эстетик қарашлар тизимини шакллантирган мукамал назарияга асосланганлигини кўрсатди. Бу, табиийки, тадқиқотчиларни улуғ шоир даҳосини янада теранроқ англаш учун янги-янги изланишлар олиб боришга чорламоқда. Айтиш мумкинки, ҳақиқий маънода унинг ижодхонаси сирларини кашф этиш ишлари учун энди қулай имкониятлар туғилди.

Дилором Салоҳийнинг ушбу монографияси ана шу йўналишдаги дастлабки жиддий тадқиқотлардан бири сифатида кўзга ташланади.

Муаллиф тадқиқотда Навоий поэтик услуби такомилени синчиклаб ўрганар экан, ғазалда фикр ва ғояни ихчам, тушунарли ва гўзал шаклда ўқувчига етказиш йўлида улуғ шоир изланишларини ҳам кузатади. Навоий лирикасига бағишланган кўпгина тадқиқотларда бу мавзу тилга олинган. Аммо, Дилором Салоҳийнинг янгилиги шундаки, у девондан девонга кўчаётган айнан бир хил ғазаллар матнларида такомиллашиб бораётган шакл ва мазмун таҳлили асосида шоир поэтик услубининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб бера олган.

Тадқиқотчининг Навоий лирик меросини даврлаштириш масаласи хусусидаги фикрлари, шубҳасиз, улуғ шоир ҳаёти ва лирик ижоди эволюциясини изчил ўрганиш ишларида муҳим аҳамиятга эгадир.

Хуллас, кўп йиллик изланишлар натижасида юзага келган ушбу китоб навоийшунослик фанининг яна бир янги саҳифаси сифатида баҳоланиши мумкин, деб ўйлайман.

Ботурхон Валихўжаев,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, академик

МУҚАДДИМА

Маънавий етук инсонни тарбиялаб вояга етказиш масаласи қадимдан бунёдкор бўлган ўзбек халқининг энг муқаддас, барча даврлар учун долзарб ҳисобланмиш вазифаларидан бири саналган. Ўзбек мумтоз адабиёти эса халқимизнинг бу азалий орзуси, мақсадини амалга оширишда энг ижтимоий фаол ва ишончли омиллардан биридир. Бинобарин, ўзбек мумтоз адабиётини бугунги кунда янгича ўрганиш ўсиб келаётган авлод тафаккур тарзини миллий истиқлол ғоялари асосида шакллантиришга кенг имконият очиб беради.

Бугунги кунда жамиятни маънавий юксакликка кўтариш масаласи Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсатининг ҳам муҳим таркибий қисмларидан бирига айланди. Жумладан, миллий маънавият 1995 йил февраль ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясида И.А.Каримов томонидан давлатнинг энг муҳим вазифаси сифатида таърифланди: "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан муқаммал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади". Қадимий адабий меросимизга миллий мустақиллик мафкураси асосидаги янгича - ҳолис ва соф илмий муносабат бу соҳада ҳам янги йўналишлардаги илмий-назарий, илмий-услубий изланишларни тақозо этади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг Олий Мажлис Иккинчи қақриқ биринчи Сессиясида ўзбек халқининг буюк мутафаккири Алишер Навоий асарларини чуқур тушуниб тадқиқ этиш ва кенг миқёсда ўрганиш ҳақидаги махсус таъкидлари, шоирнинг ўлмас асарларида тарғиб қилинган умумбашарий ғояларни давримиз эҳтиёжига яратиш зарурлиги борасидаги қимматли кўрсатмалари Ўзбекистон илм-фани ахлини, Алишер Навоий ижоди мухлисларини янги тадқиқотларга, амалий ҳаракатларга илҳомлантириб юборди.

Низомиддин Амир Алишер Навоий лирикаси XV асрдан ҳозирга қадар яратилган жаҳон адабиёти тарихининг энг гўзал саҳифаларидан бирини ташкил этади, шунинг учун унга бўлган

қизиқиш тобора ортиб бормокда. Навоий лирик ижоди ўзига қадар туркий адабиёт эришган барча ютуқларни умумлаштириб, бутун Шарқ адабиёти, хусусан ғазалчилигини янги тараққиёт босқичига кўтарди. Академик Ойбек ёзганидек, шу боисдан ҳам «Навоийнинг ёшлиқдан бошлаб то умрининг сўнг саналарига қадар ёзган лирик шеърларини ихота этган «Чор девон»нинг идея ва бадий шакли, тили ва мастерлиги, тарихий аҳамияти ва бошқа жиҳатлардан чуқур тадқиқ этиш кўп йилга чўзиладиган оғир ва муҳим ишдир» [III, 80, 31-б.].

Навоий лирикаси ўзбек, рус ва озарбайжон олимлари томонидан нафақат ўзбек адабиётшунослиги доирасида, балки аллақачонлар шаклланиб улгурган ва тараққий этаётган жаҳон навоийшунослиги аспектида жуда кўп хорижий мамлакатлар олимлари илмий ишларида ўрганилмокда.

Шунга қарамай, назаримизда Навоий лирикаси ва поэтик маҳоратини том маънода адабиётшунослик фани қонуниятлари нуқтаи назаридан тадқиқ этиш энди бошланыпти. Бугунги кунга қадар Навоий лирик меросининг мукамал наشرлари амалга оширилди, бунинг асосида шоир биографияси, дунёқарashi, ижодий методи, адабий-танқидий қарашлари, санъаткорлиги масалаларига доир фактлар тўпланди ва таҳлил этилди, шоир ижод этган тарихий шароит ва унинг буюк мутафаккир турли соҳалардаги фаолиятига таъсири масалалари ўрганилди. Навоий ғазалиёти ва поэтикасини назарий жиҳатдан жанр поэтикаси хусусиятлари нуқтаи назаридан изчил текшириш, ундаги образлар тизимининг эстетик асосларини аниқлаш соҳасидаги тадқиқотлар эса икки-уч махсус илмий асар доираси билан чегараланади. Бирок, ҳозирги адабиётшунослик талабларини бу ҳол албатта қониқтирмайди. Ўзбек адабиётшунослигининг Навоий ғазалиёти ва поэтикаси масалаларига бўлган қизиқиши унинг ҳозирги давр тараққиётидаги умумий интилишларини акс эттиради.

Адабиётшуносликнинг бугунги кундаги янги вазифаси Навоий поэтикаси хусусиятларини фактик жиҳатдан аниқлаш ва замонавий фан талаблари нуқтаи назаридан таҳлил этишдангина иборат бўлмай, балки уни ички бадий эволюцияси ҳар бир босқичидаги хусусиятларидан келиб чиқиб, шоир илмий-назарий мулоҳазаларини ҳам солиштириш, бевосита ижодий жараёни қирраларини ҳам махсус ўрганиш каби масалаларни қамраб олади. Ана шу нуқтаи назардан биз ушбу тадқиқотда аввало, Навоий поэтик услуби, бадий тасвир

поэтикаси хусусиятларини унинг ғазаллари матнларини қиёсий ўрганиш, уларни бадиий таҳлил ва талқин этиш орқали кузатишни мақсад қилдик. Навоий лирикасида поэтик матн такомилли масаласини бадиий санъат қонуниятини нуктаи назаридан ўрганиш шоир ижодий услуби тадрижий такомиллини кузатиш имкониятини беради.

Иккинчидан, поэтик матн такомилли таҳлили Навоий лирикаси асосида туркий шеърятда аруз тараққиёти хусусиятларини, айрим бадиий санъат воситаларининг туркий тил доирасидаги ўзига хос ривожини кўрсатишга хизмат қилади. Шунингдек, ғазал композицияси, бадиий тасвир тамойиллари ва усулларининг муҳим ўзига хослик белгиларини аниқлашда ҳам ушбу текшириш услубининг бевосита иштироки бордир.

Қиёсий таҳлил воситасида шоир ижтимоий лирикасининг ҳар бир девондаги ўзига хос кўриниши, мавзу эврилишлари, шоир ҳаёти фасллари мазмуни билан уйғун равишдаги тадрижи масалаларига эътибор қаратилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, Навоий шеърятининг нафақат туркий, балки умуман шарқ поэзияси тарихида мукамал ва олий даражадаги поэтик услуб маҳсули эканлигини намойиш этиш учун мазкур соҳадаги маълумот ва мулоҳазалар муҳим имконият бўлиб хизмат қилади. Шоир девонларининг қиёсий таҳлили ҳозирги навоийшуносликнинг долзарб масалаларидан бири - шоир лирик ижодини илмий даврлаштириш масаласи соҳасида ҳам баъзи мулоҳазаларнинг ўйғонишига сабаб бўлди. Навоий ғазалиётини илмий даврлаштиришда шоирнинг ҳар бир алоҳида олинган ғазали тарихини, яратилиш даври ва матний ранг-барангликларини аниқлаш, илмий ўрганиш ниҳоятда муҳимдир. Шу аспектда олиб борилган кузатишлар Навоийнинг болалик ва йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик даври лирикаси чегараларини илмий ва тарихий нуктаи назардан янада аниқроқ белгилаш масаласини ҳам кўндаланг қўйди. Тадқиқотда ушбу масала юзасидан ҳам фикр юритилади.

Навоий ўзининг оламшумул ижоди мисолида лириканинг жамият маънавий-маърифий тараққиётида тутган ўрни, унинг бадиий ижод, қолаверса, адабиётшунослик ва адабий танқид соҳалари ривожига бўлган таъсири доираларини ҳам кўрсатиб бердики, бу нарса уни кенг кўламда - ғоявий-бадиий, адабий-эстетик, илмий-назарий аспектларда янада чуқурроқ ўрганишни тақозо этади.

Навоий лирикаси бадиияти сирларини бадиият илмининг қонуниятлари нуқтаи назаридан таҳлил этишга интилиш шоирнинг ўзи ҳаётлик пайтлариданок бошланиб, ўзбек адабиётшунослигининг услубан жаҳон адабиётшунослиги мезонлари доирасида тараққий этиб фаолият кўрсатаётган ҳозирги даврида ҳам фундаментал мавзулардан бири сифатида давом этмоқда. Демак, Навоий назмиёти гўзалликларини кашф этиш ва унинг бу соҳадаги илмий-назарий қарашларини ўрганиш тарихи салкам олти асрни ишғол этиб турибди. Бу катта тарихий жараённинг Навоий лирик меросини текшириш услуби, йўналишлари ва илмий аҳамияти жиҳатидан тўрт босқичда давом этганлигини кузатиш мумкин. Чунончи, туркий тилдаги ғазални етук лирик жанр сифатида катта тараққиёт босқичига кўтарган Мавлоно Лутфий, Камол Турбатий, Аълоий Шоший, Абулқосим Бобур, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби шоир ва алломалар Навоий илк лирикаси юксак бадиийлигига таҳсин ўқиб, юқори баҳо берар эканлар, бунини бевосита ёш шоирнинг келгусидаги катта муваффақиятларига, бутун Шарқ бадиий тафаккурининг ўлмас даҳоси сифатида танилувига илк гувоҳлик, башорат деб тушунмоқ жоиздир. Шеърини санъатнинг бу нозикфаҳм алломалари ёш Алишер Навоийнинг ўз ғазалларида бадиий мазмун ва бадиий шакл унсурларидан усталик билан фойдалана олганлиги, бу соҳадаги етук бадиий маҳоратига диққатларини жалб этганлар. Бу эса Навоий илк назмиёти унинг даврида яратилаётган асарлардан алоҳида ажралиб турганлигини, унга бўлган жиддий қизиқишни таъкидлаб, бевосита бу соҳир бадиий ижод сирларини ўрганиш соҳасига пойдевор бўлиб хизмат қилди. Навоий «Илк девон»ининг унинг ўзи томонидан эмас, балки шеърини мухлислари томонидан тузилиши шарқ девончилиги тарихида мисли кўрилмаган ҳодиса бўлиб, бу ҳам ўз навбатида шоир лирикасининг шарқ ғазалчилиги анъаналари ва у даврда шаклланиб улгурган анъанавий поэтика мезонлари асосида махсус текширув объекти бўлуви лозимлигига бир ишора эди. Шу тариқа Навоийнинг илк лирикасидаги санъаткорлик маҳоратига ўзига хос ёндашув, уни чин маънода фавқуллода истеъдод сифатида тан олиш, тарғиб этиш тарзидаги ижодий муносабатлар туркий ва форс-тожик шеърини етук мутахассислари томонидан юзага келди ва бу жараён Навоий ижодининг 25 ёшгача бўлган даврини қамраб олиб, уни илмий-ижодий ўрганишнинг биринчи босқичини

ташқил этади. Бу даврда Навоий лирик шоир сифатидагина машхур бўлиб, унинг ғазал, рубоий, мухаммас, мустаъзод жанрларидаги асарлари ва ҳасби ҳол типдаги маснавийси маълум эди. Бундан кўринадики, Навоийнинг поэтик маҳорати унинг катта, машхур замондошлари томонидан асосан 5 лирик жанрда яратилган асарлари юзасидан эътироф этилиб (бизгача етиб келган тарихий маълумотларга кўра, кўпроқ ғазал жанридаги), у ҳам бўлса, ўрта асрлар шарқ адабиётшунослиги услубига хос бўлган умумий фикрлардан иборат эди. Аммо, машхур шахсларнинг шоирга бўлган эътибори ва унинг ижоди юзасидан билдирилган мазкур умумий фикрлар Навоийнинг бу даврда ўз лирикаси мисолида туркий ғазалчиликни бадийий тасвир жиҳатидан янгилаётганлиги (Ўлутфий эътирофи: бир байт мисолида), шеърларида эмоционал-руҳий таъсирнинг ва бадийий лавҳаларнинг бетакрорлиги (Абулқосим Бобур, Саййид Ҳасан Ардашер билан боғлиқ хотиралар тафсилотлари), адабий-танқидий қарашларининг ўзига хос мазмун ва йўналишга эга эканлиги (Шайх Камол Турбатий билан учрашув эпизоди ва б.) каби масалаларни қамраб олади. Ана шу жиҳатлардан Навоий лирикасига нисбатан бўлган бу даврдаги адабий-танқидий муносабатни унинг бадийий афзалликларини эътироф этган ҳолда, муносиб баҳолаш, тарғиб этиш тарзидаги ижодий ўрганиш деб кўрсатиш мумкин.

Навоийни нафақат етук зуллисонан шоир, балки лириканинг 16 жанрида самарали ижод қилган буюк мутафаккир сифатида жуда кенг миқёсда махсус ўрганиш бадийий-тарихий характердаги асарлар ва рисолаларда унинг ўз замондошлари ва кейинги асрларда яшаган муаллифлар ижодида ҳам кўзга ташланади. Шоир ғазалларининг чуқур мазмуни, илғор ғоявий-фалсафий асослардаги эстетик намоёнлиги Нуриддин Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Камолиддин Биноий, Абдулло Хотифий, Ҳакимшоҳ Қазвиний, Зайниддин Восифий, Захириддин Муҳаммад Бобур каби алломалар томонидан катта ҳурмат билан тилга олинади. Шоир бадийиятини танқидий ўрганишнинг бу босқичи унинг аввалги даврдан умумий таъриф-тавсиф мазмунидаги фикрлардан аниқликка - Навоий лирикасининг сон ва сифат жиҳатидан оригиналлиги, аруз вазнининг туркий ғазалчилик асосидаги тараққиётига қўшган ҳиссаси (Захириддин Муҳаммад Бобур), бадийий санъатларнинг анъанавий поэтика қонуниятларини рад

этмаган ҳолда ижодий ривожлантирилиши (Атоуллох Хусайний, Зайниддин Восифий) каби илмий, таҳлилий асослардаги йўналишлари билан фарқ қилади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, Навоий поэтикаси соҳасида замонавий адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан илмий-назарий тадқиқотларнинг дунёга келишида Навоий мероси юзасидаги адабий-танқидчилик тарихининг бу даврида яратилган асарлар асосий манбаълардан бўлиб хизмат қилади. Чунки, туркий классик ғазалнинг энг баланд равнақи даврида унинг динамикасини таъминловчи Навоий лирикаси юзасидан билдирилган адабий-танқидий мулоҳазалар ўша давр адабиётшунослиги характерини, лириканинг бевосита ўрта асрлар мусулмон маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасини (ўша давр адабиётшунослиги нуқтаи назаридан), унинг жамият турли табақаларига мансуб шеърят мухлислари билан муносабатини ва бошқа кўп масалаларни ойдинлаштиришга сабаб бўлиши шубҳасиздир.

Навоий ғазалиёти бадийлигини, унинг поэтик услуби ва бадий тасвир принципларини назарий асосларда илмий ўрганиш асримиз бошларида (30-йилларнинг иккинчи яримларида) академик Ойбек, проф. Е.Э.Бертельс, А.К. Боровков, Мақсуд Шайхзода, Ходи Зариф асарларида амалга оширилди.

Академик Ойбекнинг 1936 йилда ёзилиб, 1961 йилда «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналининг 1, 2, 5-сонларида эълон қилинган Навоий ғазалиёти ҳақидаги икки мақоласида шоир лирикасининг асосий моҳияти, поэтикаси хусусиятлари соҳасида фикр юритилади. Жумладан, муаллиф шоир поэтик услубини таҳлил этар экан, унинг бадий тасвир принципларига алоҳида эътибор беради. Бир ўринда: «Навоийнинг поэзияси метафорикдир, - деб ёзади олим, - Навоийнинг метафоралари аксар ҳақиқатан чуқур, оригинал бўлади. Фикр ва нарсалар орасида қутилмаган, янги муносабатларни, янги томонларни очажак бир характердадир... Умуман, Навоийда сўз юқори нарсаларга ишора қилиши керак». [III, 80, 38-б.] Ойбек Навоий поэзиясининг мазмун ва бадий шакл жиҳатидан характерли белгиларини қайд этар экан, «Навоий поэзиясида ўтказилган идеяларнинг ижтимоий-синфий характери, бадий форманинг белгили идеология билан шартланганлиги, умуман Навоий услубини туғдирган шароит ва ҳ.к. масалалар қолдиким, асл илмий текшириш

бусиз бўлмайд», - деган хулосага келади. [III, 80, 40-6.]

Алишер Навоий лирикасини назарий жиҳатдан тадқиқ этишда Мақсуд Шайхзоданинг илмий фаолияти айниқса диққатга сазовордир. Олим «Навоийнинг лирик қаҳрамони» номли илмий иши ва шу соҳадаги қатор мақолаларида¹⁾ шоир лирик қаҳрамони хусусиятлари, унинг ғоявий интилишлари, шоир лирикасидаги бадиий тасвир принципларини ўрганиш ҳақида мулоҳазалар билдиради.

Шайхзода илмий текширишларининг услубий асослари Навоий лирикасини назарий ўрганишнинг ўзига хос етук босқичи сифатида кўзга ташланади. Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасида кейинги даврда чиққан ва чиқаётган монографик тадқиқотларда Шайхзода илмий услубининг бевосита таъсири борлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, бу нарсга ўзбек адабиётшунослигининг замонавий жаҳон адабиётшунослиги услубий асосларида тараққий этишига восита бўлган сабаблардан биридир.

Навоий поэтикаси масалаларини махсус ўрганиш Ҳоди Зарифнинг «Рубоий», «Лутфий ва Навоий» номли мақолаларида тилга олиниб, шоир лирикасининг ғоявий-бадиий моҳияти, ўзбек поэзияси анъаналарининг Навоий шеърияти тараққиётида тутган ўрни каби соҳаларда жиддий фикрлар баён қилинади.

Самарқанд навоийшунослик мактаби асосчилари акад. Воҳид Абдуллои Самарқандий²⁾ ва проф.Абдурахмон Саъдий³⁾ томонидан амалга оширилган катта илмий қимматга молик тадқиқотларда ҳам Навоий лирикаси хусусиятлари, ундаги оригинал бадиий тасвир кўринишлари, унинг назарий асослари ва адабий таъсир доираси каби масалаларга аҳамият берилади.

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг 60-йиллардан бугунги кунларгача бўлган фаолияти Навоий лирикаси масалаларини поэтика илмининг назарий асослари, қонуниятлари нуктаи назаридан илмий ўрганишнинг ҳажм ва илмий салоҳият, салмоқ жиҳатидан юксак тараққиёт босқичига чиқаётганлигидан гувоҳлик беради.

Н.Маллаевнинг «Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидида Навоийнинг роли», «Навоий лирикаси»⁴⁾, акад. В.Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби»⁵⁾, А.Абдуғафуровнинг «Навоий ижодида сатира»⁶⁾, шунингдек, М.Юнусов, Э.Рустамов, О.Носиров, И.Ҳаққулов, Ш.Шариповларнинг монографик тадқиқот ва мақолалари шоир лирик меросини турли илмий

йўналишларда текширишга бағишланади.

А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадий маҳорати»⁷⁾ асаридан шоир поэтикасидаги ранг-баранг бадий воситалар, вазнлар юзасидаги тадқиқотлар ўрин олгандир.

Б.Валихўжаевнинг Навоий бадийяти хусусиятлари ва шоир санъаткорлиги кўринишларига бағишланган бир қатор мақолаларида⁸⁾, М.Муҳиддиновнинг адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалалари аспектидаги «Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси» номли докторлик диссертациясида, Р.Орзибековнинг «Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат» номли монографиясида шоир поэтикасига алоқадор муҳим масалалар таҳлил этилади.

Республикамиз ўз мустақиллигини кўлга киритгандан сўнг, буюк мутафаккир илмий-бадий меросининг шу кунгача тадқиқ этилмаган қирраларини очиб беришга эътибор кучайиб кетди.

И.Ҳаққулов, С.Олимов каби олимларнинг бу соҳадаги фаолиятлари диққатга сазовордир. И.Ҳаққулов Навоийнинг фалсафий-тасаввуфий дунёқараши, илоҳиётга муносабати, асарларидаги теран маърифий маъно – мазмун, тимсоллар ва рамзлар ҳақида қатор монография, рисола ва илмий мақолалар ёздики, бу ҳодиса навоийшунослик фанининг ўзига хос янги йўналишдаги тараққиётига сабаб бўлди. [III, 132; 133; 134; 135; 136.]

Аmmo, Навоий лирикасини ўрганиш соҳасидаги мазкур катта илмий жараёнда юзага келган тадқиқотларга хос умумий хусусият шуки, уларда умуман Навоий лирикаси ҳақида, шоир поэтик тасвирининг айрим усуллари, маҳорат масалалари ва бошқа соҳаларда мақола ёки монографик тадқиқот мавзуи доирасида фикр юритилади.

Навоий поэтикасининг асосий хусусиятлари, ундаги образлар тизими, бадий тасвир усуллари, лирик жанрлар ривожига тааллуқли системали равишдаги изчил тадқиқотлар А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» ва Ё.Исҳоқовнинг «Алишер Навоий илк лирикаси», «Навоий поэтикаси» каби монографиялари ва қатор мақолаларида таҳлил этилдики, бу нарса Навоий лирикасини поэтиканинг ўзига хос тизими қонуниятлари нуктаи назаридан илмий-услубий йўналишда ўрганишни бошлаб берди.

«Навоий лирикаси» асарида⁹⁾ А.Ҳайитметов Алишер Навоий лирикасининг тур хусусиятлари, тематикаси ва асосий образларини тадқиқ этади. Муаллиф шоир лирикасининг

ғоявий-бадий хусусиятлари, унинг шарқона лирик анъаналарга муносабати масалаларини батафсил муҳокама этади.

А.Ҳайитметов «Навоийнинг ижодий методи масалалари»¹⁰⁾, «Навоий даҳоси»¹¹⁾ монографияларида ҳам шоир лирикаси ва ижодий методининг бир қатор муҳим хусусиятлари, унинг лирик асарларида ижодий методи ифодаси мавзуга диққатини жалб этади.

Ё.Исҳоқов биринчи бўлиб Навоий лирикасининг бадий эволюциясини босқичма-босқич, унинг илк давридан балоғат босқичига етгунга қадар намоён бўладиган хусусиятларини, шу босқичлар орасидаги умумий боғланишни ўрганиш мақсадида шоирнинг «Илк девон»ига мурожаат қилади.¹²⁾

«Илк девон»нинг, унинг асосида Навоий илк лирикасининг махсус ўрганилиши шоир ижодий маҳоратининг тадрижий такомиллиги, санъаткорлиги ва ғоявий дунёқарашининг ўзига хос ўзгаришлари, камолот босқичига етиш жараёнини кузатишга имкон беради.

Олим ўзининг кейинги асари «Навоий поэтикаси»¹³⁾да лирик жанрлар ва бадий тасвир поэтикаси хусусиятларини муҳокама этади. Бу асар Навоий поэтикасини ўрганиш соҳасидаги кейинги тадқиқотлар учун ўзига хос таянч манбаъ бўлиб ҳам хизмат қилади. Чунки, ўзбек лирик поэзиясининг жанр жиҳатидан бойиб, мукамал ҳолга келишида Навоий ғазалиётининг ўрни ва роли масаласи, шоир поэтикасининг ички қонуниятлари ва поэтик услубининг оригиналлигини таъминловчи асосий омиллар бу асарда изчил таҳлил этилган.

Бундан ташқари, муаллиф бу асарида биринчи бўлиб ўзбек поэзиясида ўзининг маълум анъаналарига эга бўлган лирик жанрларнинг Навоий лирикасида янгича ривожини ва туркий адабиётда пайдо бўлмаган ёки қатъий қонуниятига эга бўлмаган баъзи бир жанрларнинг шоир ғазалиётдаги янги ҳаётини кузатади.

Иккинчидан, «асосий лирик жанрларни, адабий қанон ва анъаналар билан муносабати нуқтаи назаридан системали таҳлил этиш асосида, уларнинг ички динамикаси ва адабий жараёндаги мавқеини белгилаш ҳамда шу асосда Навоийнинг лирик жанрларнинг тараққиёт тарихидаги ролини кўрсатиш» [III, 46, 9-б.] масаласи илк бор тадқиқот доирасига тортлади.

Учинчидан, Навоий бадий тасвир поэтикаси учун хос бўлган етакчи тамойил бадий тасвир воситалари ва шарқ поэтикасининг анъанавий қонуниятлари нуқтаи назаридан очиб

бериладики, бу ҳам асарнинг муҳим илмий қимматини белгилайди.

Алишер Навоий лирикаси масалаларини янгича йўналишда, ўзига хос илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш XX аср 90-йилларида А.Абдуғафуров томонидан йўлга қўйилди. Олим Навоий лирик девонларининг яратилиш даврларини аниқ белгилаш, девонларга кирмай қолган шеърларни аниқлаш юзасидан кузатувлар олиб бориш, девонлар дебачаларида намоён бўлган буюк шоирнинг ўзига хос бадиий тасвир услубини очиб бериш, шу нуқтаи назарлардан Навоийнинг ўзидан кейинги шоирлар ижодига бўлган таъсирини текшириш каби масалаларни тадқиқ этишни мақсад қилиб қўяди.

«Бадоеъ ул-бидоя», «Хазойин ул-маоний» девонларининг тартиб берилиш саналари жиддий илмий далиллар асосида аниқланиши олимнинг навоийшунослик фани ривожини учун амалга оширган муҳим хизматларидан биридир. Шунингдек, Навоий қаламига мансуб бўлиб, бошқа шоирга нисбат берилган шеърлар, шоир ижодига нисбатан бўлган эътиборсизлик натижасида юзага келган чалкашлик, хатоликларга ҳам олим биринчилардан бўлиб очиқ муносабат билдиради. [III, 5;6;7;8;9;10;11;12;13;14]

Навоий назмиётини ўрганишнинг мазкур хронологияси назарий нуқтаи назардан амалга оширилган асарлар юзасидан бўлиб, бу соҳадаги матншунослик, яъни шоир лирик меросининг илмий-танқидий матнини яратиш мақсадида олиб борилган тадқиқотлар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Биз тадқиқотимизнинг махсус бобида бу масалага имкон қадар муфассал тўхталиш ниятидамиз.

ПОЭТИК МАТН ТАКОМИЛИ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ

ПОЭТИК МАТН ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ ВА БАДИИЙ ТАЛҚИННИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ХУСУСИДА

Шеърӣ матнларнинг бадиий талқинини ўрганишга доир адабиётларда таъкидланишича, ҳар қандай бадиий асар матн жиҳатидан махсус ички қурилмага эга бўлсагина ўзининг ижтимоий вазифасини бажара олади. Бу нарсани уч йўналишда текшириш мумкин: муайян тарихий реаллик билан боғлиқлик нуқтаи назаридан, бошқа бадиий матнларга муносабат юзасидан ва бадиий яхлит, бадиий бутун асарнинг ички тузилишини таҳлил этиш йўли билан. Муҳими шундаки, илмий тадқиқотнинг айнан учинчи йўналиши бадиий асар гўзаллигини ҳис этишга, матннинг эстетик таъсири сабабларини аниқлашга имкон ярагади. [III, 50; 51; 57; 63].

Маълум бўлганидек, Алишер Навоий ғазалларининг автор қўлёмаси нусхалари бизгача етиб келмаган. Бинобарин, бугунги кунда биз шоир ғазалларининг энг сўнги илмий-танқидий матнига ҳам эга эмасмиз. Шу кунга қадар тўпламларда ва алоҳида китоб ҳолида нашр этилган ғазаллар нусхалари эса анчагина камчилик ва нуқсонлардан ҳоли эмас. Шундай экан, адабиётшунослигимизда Алишер Навоий ғазаллари матнларини чуқур текшириш ва такомиллаштириш масаласи кўндаланг бўлиб тураверади. Ҳозирги кунда шоир 2640 ғазалининг (шоир девонларига киритилмаган 40 янги ғазал ф.ф.д. Ф.Сулаймонова томонидан аниқланган) ҳар бири бир нечтадан матн нусхаларига эга. Мантиқ нуқтаи назаридан қараганда, шоирнинг 20 томлик МАТига ғазалларнинг энг мукамал, хатосиз матнлари киритилиши лозим эди. Аммо, ушбу тўпламлардаги ғазалларда баъзан аввалги тўпламлар матнларидаги хатоликлар тузатилгани ҳолда, баъзан матн юзасидан янги хатолар, нуқсонларга йўл қўйилган. Бу ҳодиса бевосита шоир ғазаллари матнларининг тақдири хусусида безовталиқ ҳиссини ўйғотади.

Навоий ғазаллари матний мукамаллиги масаласи бугунги кунда нималарга боғлиқ бўлиб қолмоқда ва уни таъминлаш учун нималар қилмоқ керак. Ушбу саволларга жавоб топиш учун назаримизда, биринчи навбатда, шоир ғазалларининг

бугунги кундаги ҳолати, яъни уларнинг матний ранг-барангликлари, девонлардаги жойлашуви, ҳар бир алоҳида олинган ғазалнинг яратилиш тарихига оид тарихий маълумотларни, шунингдек, транслитерация (кирилл алифбосига кўчириш) натижасида юз берган ҳолатларни чуқур ўрганиш, таҳлил этиш лозимдир. Шу нуқтаи назардан мазкур тадқиқотда Алишер Навоий шеърини матнларининг поэтик талқинини (интерпретациясини) матний турли-туманликларни қиёслаш асосида беришга журъат этилди.

Ишнинг биринчи бўлимида поэтик матн такомилли бадий санъат қонунияти талаблари нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Шунингдек, бу масалада баъзи ҳолатларда буюк ижодкорнинг ўз иштироки ҳам бўлганлиги тахмин этилади ва шу нуқтаи назардан мулоҳазалар юритилади. Албатта, шоирнинг иштироки масаласидаги бизнинг тахминларимиз бир илмий гипотеза сифатидагина қолаверади, биз уларни тарихий факт ёки аниқ бир ҳодиса сифатида талқин этиш фикридан йироқмиз. Аммо, фанда шу нарса ҳам маълумки, ҳар қандай чуқур асосланган назариянинг энг аввалги нуқтаси ёки боши гипотезадан иборатдир.

Ишнинг иккинчи бўлими поэтик матн такомилли масаласи ва шоирнинг бадий тасвир маҳорати хусусиятларини ўрганиш натижасида шеърини услуб тадрижи соҳасида юзага келган мулоҳазалар баёнига бағишланади. Мазкур тадқиқотда биз Навоий поэтик услуби тадрижини матнларнинг қиёсий таҳлили ва бадий талқин воситасидагина очиб беришга ҳаракат қилдик, ушбу мавзунинг кенг, ҳар томонлама, яхлит монографияси масаласи эса тадқиқотимиз доирасига қирмайди.

Шундай қилиб, фаннинг асосий вазифаси ҳар қандай масалани аввало аниқ ва тўғри қўйишдан иборат экан, тадқиқотда қўйилган мақсадга эришиш учун биз қандай услубий принципларга асосланамиз ва ўрганилажак мавзунинг асосий устунини нималар ташкил этади?

Тадқиқотнинг асосий манбаъси алоҳида асар сифатида тугалланган, ўзининг ички мустақил бутунлиги, яхлитлигига эга бўлган поэтик матндир. Бу мустақил асарни ғоявий-бадий мукамаллик нуқтаи назаридан қандай ўрганиш керак? Бадий санъат қонунияти нуқтаи назаридан уни таҳлил ёки талқин этиш усуллари борми? Ушбу матн қандай шакл ва мазмунга эга ва нега у айнан шу кўриниш, шу ғоявий мазмун билан яратилган? Ана шу қўйилган саволлардан келиб чиқиб,

тадқиқотимизда асосий эътибор матннинг эстетик мавқеъини таъминлашга хизмат қилувчи унинг хусусий бадиий жиҳатлари, аҳамиятини ўрганишга қаратилади. Бу нарса ишимизнинг асосий йўналишини белгилайди.

Ўзбек адабиётшунослиги ҳозирги даврда жаҳон адабиётшунослиги мезонлари, услубий йўналишларидан хабардор ҳолда ривожланар экан, бу ҳодисанинг Алишер Навоий поэтикаси соҳасига ҳам тадқиқ этилиши фойдадан холи бўлмас, деб ўйлаймиз. Жумладан, поэтик матн талқини масаласи Европа адабиётшунослигида аллақачон ўз тарихига эга бўлган соҳалардан биридир.

XIX асрда Европада тушунтириш, талқин санъатига асосланган "герменевтика" деб аталмиш фан соҳаси ривожланган бўлиб, у қадимий адабий ёдгорликларни тушуниб, маъносига етиб талқин этишнинг махсус методи - услуби сифатида намоён бўлган.¹⁴⁾ Ўша давр мутахассисларининг таъкидлашларича, бу йўналиш бадиий асар мазмунини тўғри талқин этишни ўргатувчи амалий санъат тури сифатида ҳам тан олинган экан. Бизнинг давримизда адабий асарни тушунишнинг бу услуби филологик танқидчилик фани соҳасига кириб, унинг моҳиятини адабий асарнинг чин, асл матнини тиклашга ва унинг адабиёт тарихидаги аҳамиятини аниқлашга қаратилган тадқиқот усуллари йиғиндисини ташкил этади. Герменевтиканинг асосини ташкил этувчи назарий принциплар сифатида, биринчидан, умумий, контекстуал талқин принципини; иккинчидан, шу соҳа доирасига кирувчи талқин усулларини; учинчидан, муаллиф мақсади ва мулоҳазаларини ҳисобга олган ҳолда матннинг тарихий ва ижтимоий шароитдаги ҳаёти, унда содир бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар ва унинг кўпчилик нусхалари таҳлилини қайд этиш мумкин. Немис олими Фр.Шлейермахернинг бу соҳадаги фикрларига кўра: "Искусство герменевтики состоит в следующем: необходимо исследователю и переводчику текста, чтобы постигнуть индивидуальность говорящего через сказанное им, чтобы через множество частных выразительных средств: особенностей стиля, речи, построения фразы и построения всего произведения в целом - постигнуть целое выражения, стилистическое единство произведения, а тем самым понять духовную индивидуальность его автора". [III, 50, с.44]

Бошқа бир олим, Фр. Бласснинг фикрича, матнни талқин

этиш жараёни икки этапда содир бўлади: биринчисида матн муаллифини тўла тушуниш лозим бўлса, иккинчиси, муаллиф ижодига баҳо бериш, шархлашдан иборатдир. Бунинг учун интерпретатор, ёки талқинчи, матн тилини унинг муаллифи даражасида билиши, улкан сўз захирасидан матн муаллифи руҳи муқобилида ва матн мазмунидан келиб чиқиб, ҳар сафар муаллиф кайфияти ва психологик ҳолатига мос сўз ва ибораларни танлай олиш қобилиятига эга бўлиши лозим. [III, 21, с.31]

Америкалик лингвист олим Ч.Филлмор эса матн талқини соҳасига "фон тушунчаси"ни, яъни асосий мавзу орқасидаги кўриниш, шу мавзунинг акс эттирган орқа план тушунчасини киритади. Бу тушунчага кўра, контекстлар "сўзли" ва "сўзсиз" бўлиши мумкин. Яъни, биринчи ҳолатда матннинг тил воситасидаги шаклий кўриниши тушунилса, иккинчи ҳолатда сўз бораётган мавзуга доир мулоҳаза қилиш мумкин бўлган имкониятлар, тарихий факт ва ҳодисалар, талқин жараёнида лозим бўладиган билимлар назарда тутилади. "Сўзли" матн талқинида сўз ва ибораларнинг мазкур матн учун кераксиз бўлган турли маънолари эътибордан соқат қилинса, "сўзсиз" матн талқини асарнинг тузилиш унсурлари ва умумий ҳолатига доир ўқувчи мулоҳазасини чалғитувчи фикрларнинг олдини олиш учун хизмат қилади. [III,102, с.79] Шундай қилиб, юқорида биз тўхталиб ўтган ва бошқа қатор муаллифлар асарларида [III,50,51,54,55,56,113,114] қайд этилганидек, матннинг мантикий-семантик моҳияти талқини қуйидаги беш ҳолатни назарда тутиши мумкин: 1) грамматик жиҳатдан туғри тузилган бирикмаларни нотўғриларидан фарқлай билиш; 2) муаллиф мантикий фикрлари маъзини "чақа билиш"; 3) гапнинг тузилиш нуқтаи назаридан асосий маъно-мазмун англатувчи бўлаклари аҳамиятини тушуниш; 4) ушбу унсурларнинг муайян матнда қўлланилиш ҳолларини назарда тутиш; 5) муайян матннинг юзага келишида бевосита ёки билвосита аҳамиятга эга бўлган парагматик имкониятларни ҳам ҳисобга олиш. Парагматик имкониятлар ёки парагматик билим деганда матн талқини учун шубҳасиз зарур унсурлар, яъни асарнинг дунёга келишига туртки бўлган сабаблар, матн муаллифи шахсияти ва биографиясига оид маълумотлар, тарихий шароит, баъзан, ҳатто, талаффуз тарзи, оҳанги ва баён услуби ҳам тушунилади.

Хуллас, ғарб адабиётшунослиги услуби фандаги ҳар қандай

ходисага деталли (унсурма унсур, узвма узв, бўлакма бўлак) ёндашув хусусияти билан ажралиб туради. Бадий талқин ёки шарҳ усули қадимдан шарҳ адабиётшунослигида ҳам мавжуд бўлиб, бу усул талқинда юқорида қайд этилган барча имкониятларни назарда тутган ҳолда, умумийроқ фикр билдириш, умумийроқ хулосалар баён этиш ҳолатлари билан фарқланади.

Маълумки, адабиётшунослик ва адабий-танқидий қарашларнинг муҳим асосларидан бири - бадий асарлар юзасидаги илмий шарҳлардир. Навоий ўзининг барча адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарларида шарҳларга кенг ўрин беради. Шоирнинг «Мажолис ун-нафоис» асари бунинг ёрқин тимсолидир. Жумладан, шоир тазкиранинг 8-мажлисида Ҳусайний девонидаги ғазаллар мисолида шарҳнинг мўъжаз намунасини кўрсатиб берди. Навоий Ҳусайний девонига баҳо берар экан, унинг бошқа шоирлар ижодида ва девонларида учрамайдиган жиҳатларига эътибор беради. Навоийнинг бу соҳадаги илмий услуби ҳали очилмаган жуда кўп фазилатларга эга бўлиб, махсус тадқиқотларни кутмоқда.

Навойдан аввал ўтган шарҳ филологлари асарларида, шоир замондошлари ва ундан кейинги давр адабиётшунослигида ҳам шарҳлар катта маъна эгаллайди. Зеро, шарҳлар адабиётшунослик назарияси ва унинг тараққиёти учун ҳар доим илмий манбаъ, аниқ негиз бўлиб хизмат қилган. Шу нуқтаи назардан давримиз навоийшунослигида шоир асарлари юзасидан амалга оширилган илмий-аналитик шарҳлар текстология фанининг махсус тармоғини шакллантирди, десак хато қилмаймиз. Бу йўналишда 60-йиллардан кейин яратилган асарлар Навоий меросини бенуксон, мукаммал тушуниш, ундан чин маънода бадий завқ олиш учун катта имконият бўлиб хизмат қилади. Бу соҳанинг изчил ривожига акад. А.П.Қаюмов илмий фаолияти билан боғлиқдир.

Олим Навоийнинг «Хамса» дostonлари юзасидан яратган «Ҳайрат ул-аброр» талқини», «Фарҳод ва Ширин» сирлари», «Ишқ водийси чечаклари» номли асарларида дostonларнинг ғоявий - бадий йўналиши ва эстетик фазилатларини очиб беришда адабий таҳлил - шарҳ усулидан унумли фойдаланади.

Мазкур илмий фаолиятнинг изчил ривожига натижасида кейинги йилларда адабиётшуносларимиз Навоий лирикасининг бадийлиги сирларини тадқиқ этишда жиддий ютуқларни қўлга

киритмоқдалар¹⁵⁾. Бу эса келгусида Навоий асарларининг шарҳли нашрларини амалга ошириш учун илмий замин бўлиб хизмат қилади.

Бугунги даврнинг учқур ривожланиб бораётган тафаккури барча фан соҳаларидан ўзининг миллий, тарихий-анъанавий, ҳудудий чегараларини ёриб чиқиб, умумжаҳон фани тараққиёти услубларида ривожланишни тақозо этмоқда. Бу ҳодисадан, албатта, навоийшунослик фани ҳам истисно бўла олмайди. Изланишларимизнинг замонавий, умумтараққиёт учун фойдали бўлишини бевосита уларнинг жаҳон адабиётшунос ва филолог олимлари ижодларидан хабардор ҳолда яратилганлиги билан, жаҳон адабиётшунослигига ўзига хос янгилик бўлиб кириши лозимлиги билан белгилаш мумкин. Шу нуқтаи назардан биз ўз тадқиқотимиз мавзуга юқорида билдирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб ёндашишни ҳам ният қилдик. Аммо, биз сўз юритган герменевтика соҳасининг барча муаллифлари фикр ва тавсияларига, услубий йўналишларига тўлиқ кўшилиш фикрида ҳам эмасмиз. Чунки, ғарб тафаккури ва дунёқарашининг шарқ илмий тафаккури ва дунёқарашидан катта фарқ қилиши ҳодисаси илмнинг кўп соҳаларида ва ижтимоий ҳаётда ҳам маълум бўлган ҳолдир. Фикримизни изоҳлаш учун бир мисол келтиришни жоиз деб ўйлаймиз.

Герменевтикани филологик йўналишда тадқиқ этган Фр.Шлейермахер матн таҳлилида муаллиф ва тадқиқотчи имкониятлари ҳақида фикр юритар экан, тадқиқотчи имкониятларини куйидагича санаб ўтади: тадқиқотчи матнни ҳам тил нуқтаи назаридан бир ҳодиса сифатида, ҳам инсон ижоди маҳсули сифатида, тилнинг тарихий ўзгаришларини ҳисобга олган ҳолда, муаллиф ижтимоий-маиший ҳаёти ҳодисаларини, шахсий тақдири хусусиятларини чуқур билган ҳолда тадқиқ этишга киришади. Матн муаллифи эса баъзан ўз даври анъаналарига бевосита, танқидий назар билан қарамай рию қилавериши; баъзи воқеа ва ҳодисалар унинг шахсий тафаккурига мулоҳаза қилинмай, қандай тарзда содир бўлган бўлса, шундайлигича ўрнашиб қолавериши мумкин. Шу нуқтаи назардан, Шлейермахер фикрига кўра, матн талқинчиси муаллифга нисбатан матнни чуқурроқ ҳис этади, тушунади ва тушунтириб бера олади. Яъни, унинг фикрларини айнан келтирсак: "Интерпретатор, изучая эпоху автора, свойственный ей язык, стилистические особенности истолковываемых текстов, может знать больше автора и, в частности, может

освоить то, что осталось неосознанным для автора текста. Своеобразное отношение между бессознательным моментом в творчестве автора и переводом его в план сознания интерпретатора может привести к тому, что интерпретатор будет понимать автора значительно глубже, чем автор понимал себя и свое произведение". [III,50, с.48]. Худди шу фикрларни маъқуллаб бошқа бир муаллиф - немис олими В. Дильтей куйидаги фикрларни ёзади:"Последняя цель герменевтического опыта состоит в том, чтобы понять автора лучше, чем он сам понимал себя. Положение, которое является необходимым следствием учения о бессознательном творчестве". [III,38,с.64]

Бу фикрлар, кузатувларимиздан маълум бўлишича, шу соҳани ўрганган фарб ёки рус олимларининг бирортасида эътироз тугдирмайди. Биз эса мазкур нуқтаи назарга нисбатан ўз мулоҳазаларимизни баён этишни лозим кўрдик, бизнинг эътирозимиз куйидагилардан иборат.

Бадий таҳлил ва талқин ўрта асрларда шарқ ижодкор доираларида жуда кенг ривожланган. Шарқнинг машҳур ижодкорлари асарлари, айниқса, назмиёт намуналари шох саройи мажлисларида, шоирлар, шеършунослар давраларида ҳам таҳлил, ҳам талқин этилган. Ижодий талқиннинг мўъжаз намунасини Алишер Навоий "Мажолис ун-нафоис" тазкирасининг 8-мажлиси мисолида жуда гўзал бир тарзда намоиш этади. Албатта, Навоий Хусайний девони фазилатларини, шеърларини муаллифнинг ўзидан кўра устунроқ тушунтириб, кўрсатиб бера олади. Бу жиҳатдан фарб адабиётшунослари фикрларига ҳеч қаршилиқ йўқ. Аммо, ҳатто беқиёс адабий-танқидий заковат эгаси бўлган Алишер Навоий ҳам асар матни яратилиши жараёнида муаллиф тафаккурида юз берган ҳолатлар, унинг ички ҳиссий кечинмалари, руҳий кўтаринкилиги ёки аксинча, руҳий азоблари, индивид ёки шахснинг психологик тарзини, аҳволини унинг ўзидан кўра яхшироқ ҳис қилиши, бошидан кечириши мумкин эмас. Бадий асар эса аввало бир лаҳзалик илҳом маҳсулидир. Бу мантиққа ҳам тўғри келмайди. Фарб адабиётшунослари талқин этувчининг матни муаллифдан кўра тузукроқ тушунтириб бериши ҳақида гапирганларида психоанализ (руҳий таҳлил)ни ҳам назарда тутишади. Фикримизча, герменевтиканинг бошқа барча йўналишларида улар ҳақ бўлсалар-да, худди шу масалада уларнинг концепциялари ўзини оқламайди. Албатта, шарқдаги қадим бир ҳикматга кўра, бировнинг орқасидан кетаётган одам

қандай қилиб "мен ундан олдинда боряпман", дея даъво қила олади. Бундан ташқари, фанда бадий асар индивидуаллиги деган тушунча бор. Бу асарнинг бетакрор, бир нусхадаги санъат намунаси эканлигини англатади. Асарнинг ўнлаб, юзлаб классик талқинлари унинг ўзи ўқувчига бера оладиган бир лаҳзалик завқ, руҳий қониқишни ифодалаб ҳам, тушунтириб ҳам бера олмайди. Машҳур итальян рассоми Леонардо да Винчининг "Моно Лиза" ("Жаконда") асарининг минглаб талқинлари мавжуд бўлиши мумкин. Бирок, қайси санъатшунос мазкур асарни рассомнинг ўзидан кўра кўпроқ тушунаман, деб даъво қила олади. Бунга унинг маънавий ҳуқуқи борми? Шеър, ғазал хусусида ҳам худди шундай фикрларни айтиш мумкин. Мавлоно Лутфий ёки ҳазрати Машраб шеърляти сирлари, илоҳий илҳом, жозоба сирлари, яна жуда кўп тушунтириш қийин бўлган бадий комиллик сирлари фақат муаллифларнинг ўзларигагина маълум эканлиги беистисно ҳақиқатдир. Демак, асарни ўқувчига тақдим этишда, у орқали ўзининг бадий тафаккури ва истеъдодини намойиш этишда муаллиф имкониятлари кенгрок, албатта у талқин этувчидан олдинги ўринда туради. Бунда муаллифнинг истеъдоди ва қобилияти масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу масаланинг бир томони.

Иккинчи жиҳати шундан иборатки, истеъдод такрорланмасдир. Бу рад этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Матн талқинчисининг уни ўқувчига муаллифдан кўра яхшироқ етказиб бера олиши ҳақидаги фикр эса ушбу ҳақиқатнинг раддига хизмат қилади. Чунки, талқинчи аксари тахминлар, мушоҳадалар билан иш кўради. Масалан, ҳазрат Навоий асарлари бадий талқинини мукамал қилиб бериш учун ул зоти олий истеъдодлари даражасидаги истеъдод лозим. Шундай истеъдод бўлган тақдирда ҳам у шоир асарини айнан такрорлаб талқин этиб бермайди. Ўз қалби, тушунчаси призмасидан ўтказади. Талқинчи буюк истеъдоднинг буюклигини таъкидлаб кўрсатиши мумкин, аммо истеъдоднинг ўзидан кўра кўпроқ асарни тушуна, ҳис эта олмайди. Бу табиат қонунларига зид ҳодиса. Ҳатто, муаллифнинг ўзи ҳам муайян даврда яратган асарини кейинчалик ўша асар яратилган даврдаги бадий завқ, илҳом билан талқин этиб бера олмаслиги мумкин. Шу нуқтаи назардан бизнинг назаримизда матн талқинчиси, шубҳасиз, бадий асарни ўқувчига етказиш ва тушунтиришда муаллифдан кейинги ўринда туради.

Шу каби мулоҳазалар ғарб адабий танқидчилигида мавжуд бўлган услубий йўналиш ва кўрсатмаларни назарда тутган ҳолда, тадқиқотимизни ўз миллий-тарихий ва замонавий адабий анъаналаримиз, таҳлил ва талқин усулларимиз йўналишида олиб боришни тақозо этади.

Алишер Навоий адабий-танқидий заковатининг бадий талқинга асосланган кўринишлари, юқорида таъкидлаганимиздек, унинг йигитлик даврида Машҳад ва Самарқандда таҳсил олиб юрган йилларида намоён бўлади. «Самарқанддаги адабий суҳбатларда Алишернинг эътиборини ўзларига айниқса кўпроқ қаратган Мирзобек, Мирзо Хожа Суғдий, Ҳаримий Қаландар, Риезий Самарқандий, Саид Кутб Самарқандий, Юсуф Сафойи, Шайхим Суҳайлий каби шоирлар бор эди. Алишер мана шу шоирлар иштироки билан Фазлуллоҳ Абулайсий, Алоий Шоший, Муҳаммад Олим Самарқандий, Хожа Хисрав мударрислик қилиб турган мадрасада адабиётнинг турли назарий масалалари, шеър санъати, аруз баҳрлари устида ва мактабдошларининг баъзи бир шеърлари муҳокама қилинган суҳбатларда, мунозараларда актив қатнашар эди». [III, 101, 96-б.]

Шу даврдаёқ Навоийнинг поэтика соҳасидаги чуқур назарий билимлари ва бадий маҳорати уни ўз доирасидаги ижодкорлар даврасидан кўтарилиб, анча машхур шоир ва амалдорлар даврасида ҳам эътиборга сазовор бўлишига сабаб бўлади. Хондамир ўша даврнинг анчайин машхур зулисонайн шоири Шайхим Суҳайлийнинг бир қасидасини кўриб беришни Навоийдан илтимос қилганлигини ҳикоя қилиб ёзади: «бир вақтда Самарқанд шаҳри гўзал сифатли Амирнинг нурли юзларидан жаннат каби эди. Амир Низомиддин Суҳайлий Мирзо Султон Аҳмадни мадҳ этиб, тизма йўсинида бир қасида тузиб, олий ҳазратнинг назарига етказди ва уни тузатиб беришни сўради. Бу зот қасиданинг байтларини мутолаа қилиб айтдилар: Мадҳ этилмишнинг исмига зийнатланган байтлардан сўнгги байтдан кейин бир байт орттириш керакки, сўз бир-бири билан боғлансин». [II, 16, 48-б.]

Бу фикрларни биз шу мақсадда келтирдикки, буюк мутафаккир ҳар қандай поэтик матнга баҳо беришда, энг аввало унинг бадий асар сифатида тузилиш жиҳатидан яхлитлиги, бутунлигига, ғоявий-семантик, мантиқий аҳамиятига, фикрлар изчиллиги, хулосалар асосланганлигига ва айниқса, синтактик бирикмалар, гап тузилиши усуллари,

бадий тасвир усулларига катта эътибор берган. Худди шу нуқтаи назардан ва шундай таҳлил услубида биз шоирнинг ўз девонлари ҳолати, ғазаллари матнларига назар ташлайдиган бўлсак, буюк ижодкор тасвир маҳорати, таҳлил ва талқин усуллари ва шу билан боғлиқ поэтик услуби кирраларига доир кўпгина маълумотларга эга бўламиз.

Алишер Навоий девонларининг бугунги кундаги ҳолати (қўлёзмалар ва нашрлар нуқтаи назаридан) адабиётшунослигимизда изчил ўрганилмаган масалалардан биридир. Шоирнинг туркий тилда тартиб берган девонлар таркиби, тузилиши, мазмун-мундарижаси, ғазаллар матнлари, ғазаллар девондан девонга кўчирилганда юз берган ўзгаришлар, шу муносабат билан поэтик матнлар таҳлили ва бошқалар фанимизда кейинга қолдириб бўлмайдиган вазифалар қаторига қиради.

Бу соҳадаги изланишларимиздан шу нарса маълум бўлдики, турли девонлар таркибига кирган ғазаллар матнларида катта фарқлар бор экан. Навоий девонларининг қўлёзма, тошбосма ва нашр этилган нусхаларида битта ғазал матни турли ўзгаришлар билан уч-тўрт кўринишда учрайди. Бу ҳолат бевосита ушбу матнларнинг энг охириги, мукаммал матнини топиш эҳтиёжини туздиреди. Аммо, Навоий ғазалларининг муаллиф нусхалари бизгача етиб келмаганлиги сабабли, биз ҳозирча бу эҳтиёжни қондириш имкониятидан маҳруммиз. Шунга қарамай, девонларнинг изчил таҳлили, ғазаллар матнлари талқини ва қиёсий ўрганилиши анча самарали бўлиши мумкинлиги назарда тутилди. Матнларда кўзга ташланган ўзгаришлар уч хил сабаб билан содир бўлган бўлиши мумкин: муаллиф редакцияси натижасида; котибларнинг эътиборсизлиги ёки турли саводхонлик даражаси туфайли ва транслитерация оқибатида. Юқорида таъкидлаганимиздек, муаллиф редакцияси ёки тузатишлари хусусида фикр билдира олмаймиз; тасарруфимизда аслият бўлмаганлиги сабабли бу ҳақда мулоҳаза юритишга маънавий ҳуқуқимиз йўқ. Вазиятдан келиб чиқиб мавжуд поэтик матнларнинг талқинини амалга оширишни ва шунинг асосида матннинг аслиятга яқин нусхасини аниқлаш, фикр ва хулосаларимизни далиллашни лозим кўрдик. Талқинда герменевтика принципларини ҳам назарда тутдик.

Аммо, Навоий девонларини қиёсий жиҳатдан текшириш ва уларга ёзилган икки дебочани чуқур ўрганиш "Алишер Навоий ижодида таҳрир тенденцияси ҳам бўлган", деган фикрга

келишимизга сабаб бўлди. Шу боис матн талқинига киришишдан олдин "ушбу матн вариантларининг юзага келишида баъзан муаллиф иштироки бўлган бўлиши мумкин", деган мулоҳазани ҳам рад этмадик. Шу хусусда батафсилроқ фикр юритайлик.

Алишер Навоий адабий-танкидий қарашлари XX аср ўзбек адабиётшунослигида анча мукамал ўрганилган бўлиб,¹⁶ бу мавзунинг махсус ва муфассал таҳлили Абдурахмон Саъдий, А. Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, С.Ғаниева ва Х.Кудратуллаевлар тадқиқотларида амалга оширилди. Бирок, Навоий ижодининг бу соҳадаги барча кўринишлари ва хусусиятлари илмий нуқтаи назардан текширилган ушбу асарларда ҳам Навоий адабий-танкидий фаолиятининг муҳим кўринишларидан бири бўлмиш ижодий таҳрир масаласига махсус муносабат билдирилмайд.

Ижодий таҳрир масаласи ўзбек адабиётшунослигида 60-йилларнинг бошларида Навоий лирикасини адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан ўрганиш доирасида [II, 108.], унинг илк лирикаси эволюциясига доир тадқиқотлар [II, 43, 44] таркибида кўрина бошлади. Бунга қадар бу масалага Навоий даврида турли адабий жанр ва услубда бизгача етиб келган бирор манбаъда ёхуд адабиётшунослиқда яратилаётган илмий тадқиқотда шоир поэтик услуби масалалари билан боғлиқ махсус илмий-текшириш объекти сифатида қаралгани йўқ. Ваҳоланки, Навоий биографияси, адабий-танкидий қарашлари, уни қуршаган адабий муҳит ҳақида маълумот берувчи қимматли манбаъларда шоирнинг йигитлик давридаёқ (Машҳад ва Самарқандда таҳсил билан банд бўлган йилларида) ўз мактабдош дўстлари ва шу давр анчайин машҳур шоирларининг бадий яратмаларини таҳрир этиб, уларга муҳим тузатишлар киритганлиги воқеалари ҳикоя қилинади. Навоийнинг буюк мутафаккир олим сифатида етук даврида яратилган "Мажолис ун-нафоис" тазкираси, "Мезон ул-авзон" ва "Муншаот" каби асарларида хабар берилишича, шоир айниқса поэтик матнга нисбатан ниҳоятда қаттиққўл бўлган. Навоий учун ҳар қандай ижодий яратмани бадий-эстетик нуқтаи назардан таҳлил қилиш, унинг адабий қанонлар ва эстетик дид юзасидан бенуқсон бўлишини талаб қилиш жуда муҳим эди.

Алишер Навоий ижодидида таҳрир тенденцияси бўлганлиги ҳақида адабиётшунослигимизда баъзан бевосита, баъзан билвосита фикрлар билдирилган. Жумладан, Навоий лирик

ижодида амалга оширилган ижодий таҳрирларга адабиётшунос олимлар проф. Е.Э.Бертельс, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, С.Ғаниева, А.Абдуғафуровлар ўз асарларида муносабат билдирганлар. А.Ҳайитметов Навоийнинг машҳур маснавийси - Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини мактубига бағишланган мақоласида бу лирик асарнинг таҳрир этилиши сабаблари ҳақида фикр юритади. [III, 121, 273-291-б.]

Муаллифнинг фикрича, Навоийнинг 25 ёшларида ёзилган бу асар унинг икки аввалги девонига киритилмай, кейинчалик таҳрир этилиб «Ғаройиб ус-сиғар» девонига жойлаштирилишига даврнинг ижтимоий-сиёсий воқеа, ҳодисалари сабаб бўлган. Яъни: «...бу асарда темурий подшоларидан Абусаид даври қаттиқ қораланган бўлиб, Абу Саид давридаги ҳақсизлик ва адолатсизликларнинг илдизлари кейинги ҳукмрон темурийлар даврида ҳам кавлаб ташланмаган эди. Навоий бу асарни илгариги девонларига киритганда, халқнинг кейинги темурийлардан ҳам норозилигини кучайтиришга, Султон Ҳусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлашга эмас, балки сусайтиришга бевосита хизмат қилган бўларди. Навоий эса буни истамас эди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг отахон устози Саййид Ҳасан Ардашернинг шахсий адресига ёзилган, шартли равишда нома жанрига тааллуқли бўлган, аслида эса шахсий хат доирасидан анча четга чиқиб, ўз даврига айбнома даражасига кўтарилган бу тарихий ҳужжат, адабий хат «Ҳазойин ул-маоний» девони тузилганига қадар сир тутилган, шоир замондошларига кенг маълум бўлмаган. Аммо Навоий бу муҳим адабий-сиёсий асарга ўзининг сўнгги мукамал «Ҳазойин ул-маоний» девонидан ўрин бермасликнинг иложини топа олмаган. Лекин, шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, асар Навоий лирик асарларининг сўнгги редакциясига асли ҳолича эмас, баъзи ўзгариш ва тузатишлар билан киритилгани эҳтимолдан узоқ эмас». [III, 121, 273-б.]

А.Ҳайитметов «Навоий даҳоси» китобига кирган «Навоий ижодида таҳрир масаласи» номли мақоласида бу масалага яна қайтиб, асарнинг вақт ўтиши билан шоир томонидан маълум даражада таҳрир қилинганлиги воқеасига бир равшанлик киритади. Муаллиф унинг проф. Ҳамид Арасли томонидан «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида¹⁷⁾ эълон қилинган Ҳусайн Бойқаронинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро»даги варианты билан «Ғаройиб ус-сиғар»нинг барча қўлёзма нусхалардаги вариантларини солиштиради. Бу текширувдан маснавийнинг

Султон Хусайн Бойқаро рисоласи вариантдаги сўнги тўрт байти «Хазойин ул-маоний» вариантларида йўқ эканлиги маълум бўлади. Бундан ташқари, баъзи сўз ва ибораларнинг ўзгартирилиш ҳодисасига ҳам муаллиф диққатини жалб этади. Асарнинг Султон Хусайн вариантдаги охириги тўрт байти ўз мазмуни ва услуби жиҳатидан Навоий қаламига мансуб эканлигига шубҳа қилмаган олим, бу байтларнинг «Хазойин» вариантыда тушириб қолдирилганлиги сабабини асар ғоявий-семантик тузулиши нуктаи назаридан келиб чиқиб, қўйидагича изоҳлайди: «...биринчидан, «Хазойин ул-маоний» тузилаётганда бу даъвои қилишга (яъни, шоир «Шаҳнома»дек дostonни ўттиз йилда эмас, икки-уч йилда ёзиши мумкинлиги ҳақида гапиради - С.Д.) ўрин йўқ эди. Бу вақтда Навоий ўз «Хамса»сини яратиб бўлган эди. Чиндан ҳам улуғ асарни у икки йилда ёзиб тугаллаган эди. Навоийнинг назм соҳасидаги бу қаҳрамонлиги билан Султон Хусайн ҳам ўз рисоласида чин қалбидан фахрланади. Иккинчидан эса, фахрия характеридаги бу хил гаплар Навоийнинг «Хамса»га кирган дostonларининг бир қанча ўринларида, хусусан «Садди Искандарий»нинг тугалланиш қисмида айtilган. Ўша гапларни бу ўринда яна такрорлашни Навоий ўзига эп кўрмаган бўлса керак». [III, 123, 155-б.]

А. Абдуғафуров «Машхур маснавийнинг тўрт номаълум байти» мақоласида ушбу маснавийнинг «Хазойин ул-маоний»га киритилмаган тўрт байтини Хусайн Бойқаро 1485 йилда ёзилган¹⁸⁾ рисоласига киритиши тафсилотларини қўйидагича шарҳлайди: «...бирок, Хусайн Бойқаронинг ўз рисоласида худди шу байтларни келтиришига жиддий зарурат бўлган. Бугина эмас, бизнингча, Бойқаронинг маснавийдан катта бир парчани келтиришдан асосий мақсади ҳам, ана шу тўрт байтдаги маънони таъкидлаш бўлган. У парчадан олдин ҳам, ундан кейин ҳам, асосан шу тўрт байтнинг мазмунига ишора этади: «Навоий «Хамса»ни агар киришсам, қисқа муддатда ёзиб тугатаман, деб даъво қилган эди. Мана, эндиликда ўз сўзининг уддасидан чиқа олди», - демоқчи бўлади:

«Хотирға ўзининг (Навоийнинг - А.А.) маснавийларидан неча байт келурким, бу айtilатурғон маънида назм қилиб турур, ва ул будур», деб шоирнинг ўз сўзларини мисолга келтиради...» [III, 6, 71-б.]

Кўринаётганидек, Навоийнинг ўз асарлари устидаги ижодий таҳрирлари шоир ижодининг давр реал воқеълиги билан

боғлиқ баъзи жиҳатларини ифода этувчи мантиқий асосларга ҳам эга эканлигини кўрсатади.

А. Абдуғафуров «Хазойин ул-маоний» девонларининг тузилиши даврига оид тадқиқотларида¹⁹⁾ бу девонларнинг Навоий томонидан уч қайта таҳрир этилганлиги ва уларнинг охириги редакцияси 1498 йилга тегишли эканлиги хусусида фикр юритади. Олимнинг хулосаларига кўра, Навоий бу девонларини янги ёзилган шеърлар билан мунтазам тўлдириб борган. Девонларнинг иккинчи редакцияси 1494-95 йилларда, учинчи редакцияси эса 1498 йилда яқунланади. Муаллиф кузатувларини Навоий девонларининг таркиби (ҳажм жиҳатидан) юзасидан олиб борар экан, шоир таҳрирларида ғазаллар матни соҳасида кўзга ташланган ўзгартиришларни ўрганишни мақсад қилиб қўймайди.

«Хазойин ул-маоний» девонлари Навоий кўлэзма вариантларининг сақланмаганлиги тадқиқотчи учун катта қийинчиликлар туғдиради. «Зикр этилган девонларнинг худди ўша тўқсон биринчи йиллари кўчирилган кўлэзма нусхаларининг илмда ҳануз номаълум эканлигидан уларнинг ҳажми, ички қурилиши ҳамда шеърини жанрлар бўйича мундарижаси хусусида аниқ фикр юритиш қийин». [III, 9, 3-б.]

Шу ўринда биз икки муҳтарам адабиётшунос олимнинг фикр-мулоҳазаларини инobatта олган ҳолда, масалага битта аниқлик киритишни лозим топдик. А.Хайитметов Навоийнинг машҳур маснавийси тўрт байти маълум муддатгача сир тутилган, дейди ва бунинг сабабларини тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Аммо, А.Абдуғафуров Хусайн Бойқаронинг 1485 йилда ёзилган рисоласида бу байтларга муносабат билдирилганлиги ҳақида ёзиб, уларнинг "Хазойин ул-маоний" девонларининг биринчи редакцияси тузилгунига қадар, яъни 1491 йилга қадар аллақачон ошкор ва машҳур бўлганлигини баён этади. Кўринаётганидек, бу нарса отахон олим мулоҳазаларини рад этади.

А.Хайитметов Навоий таҳрирларининг илмий аҳамиятини икки жиҳатдан белгилаб беради. Биринчидан, Навоийнинг ижодий таҳрирлари унинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва мураккаб тарихий даврда кечган шахсий ҳаёти билан боғлиқ баъзи масалаларга ойдинлик киритиш учун хизмат қилиши мумкин. Бу ўз навбатида турли давр ва шароитларда шоирнинг ёши улғайиши ва руҳияти билан боғлиқ ижодий жараён хусусиятларини, жумладан, ижодий таҳрирни ҳам махсус

илмий текшириш лозим эканлигини тақозо этади.

Иккинчидан, муаллиф Навоийнинг машҳур маснавийси мазмунини унинг «Хамса»га кирган дostonлари билан қиёсий ўрганар экан, маснавийдаги баъзи байтларни таҳрир қилиб, «Хамса» дostonларига киритилиши ҳодисасини шоир эпик стили ва реалистик тасвир услуби такомили масалалари билан боғлайди. Бу фикр бевосита ижодий таҳрирнинг умуман Навоий поэтик услуби такомилида муҳим ўрин тутганлиги фактини яна бир қарра изоҳлайди.

А.Хайитметов Алишер Навоий ижодида кўзга ташланган ижодий таҳрир шамойилини яна бир муносабат билан таъкидлаб ўтади. Олим ўзининг "Ҳазойин ул-маоний" девони такмили ва Хусайн Бойқаро" номли мақоласида икки дебочадаги фикрларга эътиборни қаратар экан, Навоий девонларини ғазаллар яратилган йилларга қараб хронологик тартибда тузмокчи бўлган, деган мулоҳазани ўртага ташлайди. Олимнинг фикрларига кўра, "Ғаройиб ус-сиғар" девони такмилида бевосита шоҳ ва шоир Хусайн Бойқаронинг ҳам иштироки бўлган.

Аммо, А.Абдуғафуров "Ҳазойин ул-маоний" жумбоқлари" номли мақоласида (бунгача олимнинг шу мавзуга яқин икки мақоласи эълон қилинган эди) Навоий ижодидаги таҳрир тенденциясини инкор этмагани ҳолда, таҳрир деб аталмиш ҳодиса шоир дебочаларида қайд этилган даража ва миқёсда, айниқса, Хусайн Бойқаро ва кўпчилик ижод аҳли иштирокида амалга оширилмаганлигини таъкидлайди. Олимнинг қарашларига кўра, "Навоийнинг "Ҳазойин ул-маоний" мажмуаси, шунингдек, аввалги икки девони, Султон Хусайн Бойқаронинг "ҳукму хитоби" – хоҳиш-иродаси билан тузилди, мазмунидаги дебочаларда баён қилган "икрорномаси"ни Шарқ шеъриятида турлича жилоланувчи фахрия санъатининг ўзига хос бир кўриниши, буюк шоир усталик билан қўллаган бадий усул деб тушуниш керак".

Олим ўз хулосаларини изоҳлашда рад этиб бўлмайдиган далиллар келтиради. Жумладан, «Муншаот» асаридан 41-ўринда жой олган шоирнинг Султон Хусайн Бойқарога йўллаган бир мактуби мазкур масала ечимида муҳим аҳамиятга эгадир. Мактубни мазмунан «Ҳазойин ул-маоний» дебочаси билан қиёслар экан, олим шундай фикрларни баён этади: «Аммо, мактуб билан дебоча ўртасида жиддий тафовутлар борки, улар бизга жуда муҳим кўринади. Гап шундаки,

дебочада «Хазойин ул-маоний» Хусайн Бойқаро ташаббуси, даъват ва ҳатто махсус фармони билан тузилганлиги, иш жараёнини шоҳ доимо жиддий кузатиб боргани, муттасил равишда маънавий руҳлантириб, рағбатлантириб тургани чуқур миннатдорчилик билан қайд этиладики, булар хусусида мактубда ҳатто ишора ҳам йўқ.

Бутина эмас. Дебочадаги девонларга жойлаштириш учун тайёрланган шеърлар пешма-пеш Хусайн Бойқаронинг «кимёасар назарига етказилар», у эса ҳар бирини кўздан кечириб, нуқсонларини тузатиб, «тағйир бериб, зебу зийнатлаб камолга етказар эди, «ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди» каби жиддий мазмун мутахассисларни ҳайрат ва таажжубга солиб келарди.

Чиндан ҳам, наҳотки Навоий шеърлари девонлар тузиш жараёнида Хусайн Бойқаро томонидан бирма-бир ўқиб чиқилган, тузатилиб, таҳрир этилган бўлса? Наҳотки, дебочада айтилганидек, Навоий Хусайн Бойқаронинг «таълимларин» ўзига дастур қилиб, «ҳамул дастур била» тўрт девонини тузган бўлса? – каби саволлар жавобсиз қолмоқда эди. Эндиликда, аслида бундай бўлмаган, деб аниқ айта оламиз.

Биз тахлил этган мактубда, юқорида кўрганимиздек, бундай мазмун йўқгина эмас, ҳатто девонлар то тайёр ҳолга келгунига қадар Хусайн Бойқаро улардан беҳабар бўлганлиги англашилади. Тўрт девонни бир мажмуага бирлаштириб, «Хазойин ул-маоний» деган умумий номнинг берилиши ҳам дебочада, девонлардаги «маъни гавҳарлари барча ул ҳазрат (Хусайн Бойқаро – А.А.)нинг таъби баҳридин ва зехни конидин ҳосил бўлган»лигидан, «алфоз ва иборат хазойини ҳамул маънилар гавҳарларидин тўлган»лигидан дейилса-да, аслида, у 1494-95 йиллардаёқ Навоийнинг ўзи томонидан кўйилганлиги мактубда равшан қайд этилганки, биз уни юқорида кўриб ўтдик». [III, 9, 13-б.]

Мақолада олим ўз фикрларини ривожлантирар экан, шундай деб ёзади: «1494 йил охири 1495 йил бошларида Хусайн Бойқарога йўллаган мактубида эса бу ишни амалга оширганини очик-ойдин таъкидлайди:

«Дағи (девонлар – А.А.) мажмуифақим, махлут битилиб дурур – чун таъб хазойинидин ҳосил бўлгон маоний эрди – «Хазойин ул-маоний» лақаб берилди»...

Жомий билан бўлган суҳбатда эса, биз юқорида кўриб ўтганимиздек, Хусрав Дехлавий девонлари ва уларнинг

номланиши ҳақида Навоийнинг ўзи сўз очган. Бошқача айтганда, Навоийнинг ўз фикрлари дебочада Ҳусайн Бойқаро тилидан қайта баён этилган...

Шу алоҳида эътиборга лойиқки, Навоий қолдирган маълумотлар бўйича, бу редакцияларнинг аввалги иккисиди Ҳусайн Бойқаронинг мажмуа тузилишидаги улкан хизматлари ҳақида бирор сўз, ҳатто шама ҳам йўқ. Юқори парда ва очиқ-ойдин мадҳия руҳида битилган бу таъкидларнинг ҳаммаси «Ҳазойин ул-маоний»нинг 1498 йилда амалга оширилган ва Ҳусайн Бойқаро номига бағишланган учинчи редакциясига махсус ёзилган дебочада ҳукмрон ва яқин дўстга нисбатан изҳори лутф тарзида ва айни замонда, ўзига хос фахрия ифодаси тарзида майдонга келган». [III, 9, 15-16-б.]

Бошқа бир мақолада муаллиф бу масалага яна қайтиб, куйидагиларни баён этади: «...гарчи Навоийнинг ўзи гувоҳлик берган бўлса-да, Ҳусайн Бойқаро унинг назмини қусурли ва таҳрирга муҳтож деб ҳисобламаган, «ислох» этмаган, қалам чекиб «тағйир» киритмаган, ва шу боис, улуғ шоир шеърлятидаги «зебу зийнатлар»га унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу ҳақдаги Навоийнинг ўз «эътирофлари» эса шарқона одоб, дўстона лутф, самимий эҳтиром ҳамда арқони давлат томонидан сарой муҳитида ўрнатилган анъаналар ва муомала меъёрлари, жумладан, тахт соҳибини ҳар жиҳатдан қобилиятли ва истеъдодли, ҳар соҳага раҳнамо ва ҳомий кўрсатиш расмининг таъсири билан тўла изоҳланади. Навоийнинг бу таъкидлари моҳиятан унинг сўнгги ўттиз йиллик ижодий фаолятида кўзга ёрқин ташланувчи Ҳусайн Бойқаро мадҳининг бир кўриниши ва давомидир». [III, 14, 11-б.]. Биз олимнинг ушбу чуқур мантиқий ва илмий далилланган фикрларига тўлиқ кўшилган ҳолда, Навоий девонлари такмили ва шоир ижодий камолотида давлат бошлиғи Султон Ҳусайн Бойқаронинг бевосита қатта хизмати бўлганлигини ҳам эътироф этмоқни лозим топамиз. Навоий ижодида жузъий қайта кўриб чиқишлар бўлган, аммо бу ҳодиса тузатиш ёки бировнинг аралашуви кўринишида эмас, балки янги илҳом, аввал ёзилган шеърларга янги муносабат шаклида кўзга ташланган. Кўринаётганидек, бу бугунги кунда ўрганилиши ва муносабат билдирилиши лозим бўлган масалалардан биридир. Бизнинг ишимиздан аввалги адабиётшунослар асарларида "ижодий таҳрир" термини қўлланилади. Биз ҳам шу нарсани инкор этмаймиз ва ишимизнинг махсус бобида бунга махсус

тўхталамиз.

Ижодий таҳрирнинг Навоий илк лирикаси эволюцияси масалалари аспектда ўрганилиши шоир поэтик услубининг балоғат босқичларини яна бир ўзига хос йўсинда кузатиш методига асос солди. Бу метод «ёзувчи ижодий процессининг қонуниятларини аниқлашга, унинг динамикаси, ижодий методи ва индивидуаллигини очишга имконият туғдиради. Айни замонда вариантларни ўрганиш ёзувчи услубининг хилма-хил формаларини, унинг етакчи эстетик принципларини аниқлашга, қисқаси, ёзувчи дунёқарашининг эволюциясини белгилашга имкон беради». [III, 45, 121-6.]

Ё.Исҳоқов шоирнинг «Илк, девон»идан «Хазойин ул-маоний» девонларига кўчган ғазалларидаги тузатишларга илк бор поэтика қонуниятлари ва тил хусусиятлари нуқтаи назардан аналитик услубда ёндашади. Олим Навоий байтларидаги таҳрирларнинг стилистик, бадий тасвир принциплари, фикрнинг конкрет намоён бўлишига эришиш соҳасидаги хоссаларини аниқлайди.

Навоийнинг «воқеълик ҳақидаги фикрларини фалсафий умумлашмалар даражасига кўтариш ва фалсафий хулосаларга сиёсий руҳ беришга интилиш» [III, 45, 132-6.] ниятида ғазалларига киритган таҳрирлари анализи муаллифга шоир эволюцияси хусусиятлари юзасидан баъзи хулосавий фикрларни билдиришга имкон беради. Шунингдек, асарда вариантларнинг ҳосил бўлиш сабаблари ҳам изоҳланади. Жумладан, бу сабаблардан бири сифатида шоирнинг ёшлигида форс тилида кўпроқ машқ қилганлиги, «илк ижодини форс тилида бошлаган ёш шоирнинг дастлабки ўзбекча шеърлари услубига ана шу ҳолнинг таъсир қилган бўлиши мумкинлиги» [III, 45, 135-6.] тарзидаги мулоҳаза билдирилади.

Демак, Навоий ижодидаги таҳрир ҳодисаси таҳлили унинг нафақат поэтик услуби тадрижини, балки ҳаёти, маҳорати, ғоявий принциплари, эстетик мавқеъи - умуман ижодиёти билан боғлиқ жуда кўп масалаларни илмий ёритишга имкон яратади.

Алишер Навоий юксак даражага етказган, ўз замонасидаги кўпчилик туркий халқларга яқин ва тушунарли бўлган ўзбек адабий тили ва бу тилда яратилган бетимсол адабий мероснинг [III, 37,1 8-6.] жаҳон миқёсида шухрат қозонишига шоир кўглаб нусхалардаги асарлари қўлёзмаларининг узоқ ва яқин ўлкаларга кенг тарқалганлиги ҳам сабаб бўлди. Машҳур

тарихчи Хондамирнинг хабар беришича: «Ғоятда очик ва энгиллиги, ажойиб маънолар билан безалиши, сўз бойлиги ва бетакаллуфлиги, зўракиликнинг йўқлиги орқасида, оз муддатда бу бадий байтлар ва тўла зийнатли назмларнинг латифлик ва нозиклик шухрати шу даражага еттики, дунё теварагидаги мамлакатларнинг подшолари атайлаб Хирот пойтахтига суҳандон элчилар юбориб, санъат нишонли куллиётларни талаб қилдилар». [II, 16, 50-51-б.]

Навоийнинг юксак гуманизм ғоялари билан суғорилган асарларига бўлган маънавий эҳтиёж кейинги асрлар давомида янада ошди ва натижада шоирнинг минглаб нусхалардаги нодир қўлёзмалари дунёга келди. Адабиётшуносликнинг муҳим тармоқларидан бири бўлмиш текстология фани Навоий қўлёзмаларининг энг қадимий ва илмий-бадий қиммати юксак даражада бўлган нусхаларини аниқлаш ва жиддий муқояса қилишни талаб этади. Албатта, бундан кўзланган асосий мақсад, Навоий асарларининг илмий-танқидий текстларини яратиш ва тақомиллаштиришдан иборатдир.

Навоий асарлари, шу жумладан, унинг лирикаси соҳасида олиб бориладиган текстологик тадқиқотлар адабиётшунослик тараққиёти учун икки йўналишда хизмат қилади: 1) Навоий шеъриятнинг илмий-танқидий текстини яратиш ва бу асосда шоир лирикаси илмий ва илмий-оммабоп нашрларини амалга ошириш учун; 2) мазкур соҳасидаги текширувлар Навоий лирик мероси юзасидан олиб бориладиган назарий характердаги илмий тадқиқотлар учун ҳам асосий замин вазифасини ўтайди.

Навоий лирик меросини текстологик нуқтаи назардан ўрганиш соҳасида амалга оширилган энг биринчи катта тадқиқот Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фаң арбоби, республика Беруний номидаги давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори Ҳ.С.Сулаймоновнинг 1961 йил октябрь ойида ҳимоя қилган «Алишер Навоий лирикасининг текстологик тадқиқоти» мавзуидаги докторлик диссертациясидир.

Йирик олим Навоий девонларининг жаҳон китоб хазиналарида сақланаётган 200 дан ортиқ турли нусхаларини кўриб чиқиб, улардан 20 тасини тадқиқот учун асос қилиб олади ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг автор редакциясини яратади! Бундан ташқари, шоир девонлари фотонусхаларини синчиклаб ўрганиш, ўнлаб қўлёзмаларни

бир-бирига солиштириш натижасида олим Навоийнинг ҳали фанга номаълум бўлган икки расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя»ни аниқлади. Навоийнинг форсий шеърлар тўплами - «Девони Фоний» ҳам бевосита Х.Сулаймоновнинг сермашаққат изланишлари натижасида фанга маълум этилди. Ана шу кўлёмалар асосидаги изланишлар жараёнида у Навоий шеърятининг хронологияси, таркиби, мундарижаси каби бир қанча муҳим илмий муаммоларни ҳал этади.

Х. Сулаймонов кўп йиллик меҳнат ва узоқ изланишлар самараси сифатида юзага келган Навоий лирик асарлари мукаммал текстларининг нашрлари масаласига ҳам жиддий эътибор берди. «Хазойин ул-маоний»нинг олим томонидан тикланган автор редакцияси 1959-60 йилларда Ўзбекистон ССР «Фан» нашриётида чоп этилди. Олимнинг бу илмий фаолияти Навоий лирикасининг кейинги даврдаги тадқиқотчилари учун кенг ва қулай имкониятлар яратди. «Навоий девонларини текшириш натижасида Х. Сулаймонов чиқарган илмий хулосалар биринчи галда шунинг учун ҳам қимматлики, кўлёмаларнинг аксарияти Навоий ҳаётлигида яхши котиблар томонидан кўчирилган, кўпларининг колофонида кўчирилиш саналари бор». [III, 123, 158-б.]

Х.Сулаймоновнинг 1967 йилда Ўзбекистон ССР ФА Давлат Адабиёт музейига асос солиши ва унга раҳбарлиги даврида Навоий лирик меросининг кейинги илмий тадқиқотлари ва илмий ҳамда оммавий нашрлари учун замин яратилди.

Навоий асарларининг 60-йилларда нашр этилган кўптомли тўпламлари²³⁾ улуғ шоир адабий меросининг ягона илмий-танқидий текстини тузиш ишини янада такомиллаштириш учун хизмат қилди, бу соҳадаги кўпгина масалаларни, чигалликларни ҳал этишга йўл очди.

Биз юқорида Навоий кўптомликларининг ўзбек ва рус тилларидаги нашрлари хусусида фикр билдирган эдик. Аммо, 1987 йилдан бошлаб ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда Х.С.Сулаймонов номидаги Кўлёмалар институти томонидан шоир мукаммал асарлари тўплами нашрларининг амалга оширилиши адабиётшуносликнинг жуда кўп соҳаларида жиддий қидирув ва тадқиқот ишларини олиб боришга даъват этдики, биз бу ҳақда маҳсус тўхталмоқчимиз.

Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя» девонлари Ҳамид Сулаймонов томонидан Париж Миллий

кугубхонаси ва Британия музейидаги қўлёзмалар асосида фанга маълум этилган эди. Кейинчалик бу девонларнинг Тошкент нусхалари ҳам аниқланди. Жумладан, «Наводир ун-ниҳоя» девонининг ягона нодир қўлёзмаси ҳақида 1968 йилда Порсо Шамсиев «Навойий асарларининг янги топилган қўлёзмалари» номли мақоласида маълумот беради. [III, 76, 307-308-б.]. Орадан йигирма йиллар муддат ўтқач, бу девонларнинг текстологик таҳрир этилиб биринчи марта чоп этилиши адабий ҳаётимизда муҳим ҳодиса бўлди. Бу адабий ҳодисанинг муҳимлиги шундаки, биринчидан, Навойий МАТининг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонлари билан бошланиши шоир лирик меросини унинг табиий хронологик тартиби асосида ўрганиш учун имкон яратади.

Иккинчидан, бу ҳодиса Навойий расмий ижодий жараёнининг бошланиш даври ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, унинг лирикаси бадиий эволюциясини мукамал ўрганишга кенг йўл очади.

Учинчидан, «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларининг асл ҳолида, автор редакциясида чоп этилиши уларни шоирнинг лирик асарлари қуллиёти бўлмиш «Хазойин ул-маоний» девонлари билан қиёсий-типологик тадқиқ этиш ва шу асосда шоир поэтикасига оид кўпгина масалаларга ойдинлик киритиш учун ҳам хизмат қилади.

Тўртинчидан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг тўлиқ нашр этилиши билан Навойийнинг фақат илмий доиралардагина маълум бўлган икки дебочасидан яна бири кенг илмий ва адабий жамоатчилик ҳамда ўқувчилар оммаси ҳукмига ҳавола этилдики, бу бевосита адабиётшуносликнинг баъзи муҳим масалаларига доир мунозара ва муҳокамалар, илмий тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Бешинчидан, бу икки девоннинг нашр этилиши Навойий ижодида муҳим ўрин тутган бадиий таҳрир жараёнини аниқлаш, унинг шоир поэтикаси ва ижодий услуби тақомилига бўлган таъсири масалаларини илмий ўрганиш учун имкон яратади.

Ниҳоят, мазкур девонларга кирган лирик асарлар мундарижаси асосида уларнинг тартиб берилиш даврлари²⁰⁾, шунингдек, «Хазойин ул-маоний» девонларининг ҳам тузилиш даври²¹⁾, қолаверса, Навойийнинг ҳар бир лирик асарининг яратилиши масаласига аниқлик киритиш ва баъзи тарихий маълумотларга ҳам эга бўлиш мумкин.

Навоий кўлёма девонларининг бизгача етиб келган нухалари, фикримизча, икки жиҳатдан илмий баҳоланишни тақозо этади. Биринчи тур кўлёмалар шоирнинг ўзи ҳаётлиги даврида Хиротда кўчирилган бўлиб, бевосита унинг назаридан ўтган энг ишончли нухалардир. Чунки, чорак асрдан ортиқроқ вақт давомида Хуросон адабий муҳитини бошқариб турган, Хиротнинг барча котибларини шахсан билган, уларга ғамхўрлик ва раҳнамолик қилган²²⁾ Алишер Навоий қайси котиб унинг девонини кўчираётганлигидан воқиф бўлмаслиги мумкин эмас эди. Бундан ташқари, янги кўчирилган ҳар бир девоннинг у ким учун кўчирилганлигидан қатъий назар, Навоий нигоҳидан ўтказилмаслиги ҳам нотабий бир ҳол бўлур эди. Навоий эса ўз девонлари матнларидаги хатоликларга ҳеч қачон бепарқ бўлмаган. Унинг бу фазилатига «Хамсатул-мутаҳаййирин»да келтирилган машхур мисол ҳам гувоҳлик беради²³⁾. Демак, Навоий ҳаётлиги давридан етиб келган кўлёмалар матнларининг аслиятга яқинроқ нухалар эканлиги ҳақида хулоса қилса бўлади.

Кўлёмаларнинг иккинчи тури эса шоир вафотидан кейин ёки унинг хабардорлигисиз кўчирилган бўлиб, бу девонлар матнларида учровчи ўзгаришларга котиблар ёки девон эгалари ҳам даҳлдор бўлишлари мумкин. Масалан, «Илк девон» шу гуруҳга мансуб бўлади.

Бинобарин, Навоий назоратидан ўтган деб тахмин қилинадиган кўлёмаларнинг танқислиги шароитида шоир ижодиётида юз берган бадий таҳрир жараёни ва унинг хусусиятларини ўрганиш масаласини бугунги кунда таҳлил объекти сифатида қўйиш мумкинми? Назаримизда, ҳа, қўйиш мумкин. Чунки, Навоий давридан кейин кўчирилган кўлёмалар, албатта, аслиятдан катта масъулият билан нуха олиш натижасида дунёга келган. Аммо, бу кўлёмалар ҳам оригинал девонларнинг турли вариантларидан кўчирилган бўлиши табиий. Чунончи, Навоий даврида китобат қилинган аслиятлар матнлари ҳам турли тафовутлардан холи эмас. Навоийнинг назаридан ўтган девон нухаларида учраган тафовутлар эса бевосита ҳар янги девон тартиб берилиши даврида бу девонларга қандайдир ўзгартиришлар киритилганлиги, шоир ўз девонларини умр бўйи тўлдириб борганлигидан далолат беради. Бу ерда яна шу нарсани қайд этиш керакки, Навоий нафақат ўзининг лирик девонларини, балки насрий асарларини ҳам кўздан кечириб, уларга

тузатишлар киритиб тўлдириб борган. Бу хусусда матншунос олим М.Ҳакимов жумладан, шундай ёзади: «Муншаот» қўлёзмаларини қиёсий ўрганиб тадқиқ этишдан шу нарса аён бўлмоқдаки, Навоий бу асарни 1499 йилгача уч марта таҳрирдан ўтказиб, ҳар бир таҳрирда уни янги мактублар билан тўлдириб борган. Биринчи таҳрир қўлёзмаларида 94, учинчи таҳрир қўлёзмаларида эса 100 дан ортик мактуб мавжудлиги маълум бўлди». [III., 129., 24-25-б.]. Шунингдек, А.Ҳайитметов Навоийнинг ўз отахони Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърини мактубининг, С.Ғаниева эса «Мажолис ун-нафоис» асарининг таҳрир қилинганлиги ва натижада бу асарларнинг иккитадан редакцияси мавжуд бўлиб, уларнинг матнларидаги фарқлар ҳақида ҳам маълумот берадилар.

Бундан ташқари, Навоийдан кейинги давр қўлёзмалари матнларидаги турли-туманликлар характерини ўрганиш орқали уларнинг кимга тегишли эканлигини ҳам аниқлаш мумкин. Хаттотларнинг эътиборсизлиги ёки саводхонлиги даражаси сабабидан девонларда пайдо бўлган ўзгаришларни, албатта, муаллиф таҳрири деб қабул қилиб бўлмайди. Бундай хатолар графикаси ёки ёзилиши ўхшаш бўлган сўзлар юзасидан содир бўлган бўлиши ҳам мумкин. Биз тадқиқот жараёнида матнлардаги бундай хусусиятга эга бўлган хилма-хилликларни таҳрир деб ҳисобламадик.

Ғазаллар матнлари вариантларини ўрганишда транслитерация хусусиятлари ҳам кўзда тутилди. Бундан ташқари, қўлёзмалардаги матнларнинг ҳар бир мисраъси асарнинг илмий-танқидий матни билан солиштирилиб, энг тўғри деб топилган сўз ва иборалар таҳрирларни ўрганиш учун асос қилиб олинди. Чунки, маълум бўлганидек, бу соҳада ҳам муаммолар мавжуд бўлиб, улар хусусида илмий матбуотда мунтазам маълумотлар берилмоқда ²⁴⁾.

Энди Навоий девонларидаги ғазаллар матнларида учраган ўзгаришлар масаласига қайтсак. Маълумки, «Бадоеъ ул-бидоя» девони 1478-1479 йилларда тартиб берилди ²⁵⁾. Биз бу соҳада А.Абдуғафуров хулосаларига қўшимча тарзда, Навоийнинг бу девонни бир йил ичида тартиб бериши унинг характерини хусусиятларидан келиб чиқиб, умуман, бу мазмундаги ижодий меҳнатни шоир ҳеч қачон узоқ йилларга қўзмаганлигини илова қилмоқчимиз. Бунга буюк «Ҳамса» ёки «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг нисбатан жуда қисқа муддатда яратилиши ҳам

мисол бўла олади. Бундан ташқари, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тартиб берилиши олти (1470-1476)²⁶⁾, ўн икки (1469-1481)²⁷⁾ йиллар орасида мавҳум бўлиб қолмаганлиги шоир ижоди билан боғлиқ бошқа баъзи масалаларнинг равшанлашувига ҳам имкон беради. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 1480, 1482, 1484 ва 1486 йилларда кўчирилган қадимий нусхалари маълум. Бу девоннинг 1478-1479 йилларда Навоийнинг шахсий қўлёзма вариантларида тузилганлигини эътиборга олсак, унинг Париж нусхаси (1480) энг тўнғич нусха сифатида эътироф этилиши мумкин. Навоий «Муншаот»ида бир мактуб жойлаштирилган. Бу мактуб мазмунидан подшоҳнинг «...Паришон абётингни жамъ қилиб, Мавлоно Султонали Машҳадийга ёздуруб, ҳазратимизга юборгил», деган фармони бўлганлигини ўқиймиз. Лекин, мактуб давомида шоир бу вазифани бироз кечроқ адо этганлиги учун узр сўраб, уни Мавлоно Мир Ҳусайн Бовардийдан бериб юбораётганлигини ёзади. [II, 5, 13-м., 104-105-б.]. Бу мулоҳазалар «Бадоеъ ул-бидоя»нинг илк нусхаси унинг Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмаси эканлигига шубҳа қолдирмайди.

Шоирнинг иккинчи, «Наводир ун-ниҳоя» девонининг икки нодир қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар 1480 йиллар ўрталарига тааллуқли. Демак, бу давргача, аниқроғи, 1487 йилгача «Бадоеъ ул-бидоя» девони тўрт марта кўчирилган ва бу нусхаларнинг ҳар бири Навоий нигоҳидан ўтганлиги ёки унинг кўрсатмаси билан кўчирилганлиги эҳтимолдан йироқ эмас. Биз «Бадоеъ ул-бидоя» қўлёзмаларидаги ғазаллар таркибини ўрганишимиз жараёнида девоннинг Париж (1480), Британия (1482) ва Боку (1484) нусхаларида бор бўлган 83 ғазал унинг Тошкент (1486) нусхасига киритилмаганлигининг гувоҳи бўлди²⁸⁾. Бу ғазаллардан 76 таси «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилган бўлиб, уларнинг аксари ошиқона ва ижтимоий мавзулардаги ғазаллардир. «Наводир ун-ниҳоя» девони «...1486 йилда тузилган деб тахмин қилинади». [III, 6, 62-б.]. А.Абдуғафуров Ҳусайн Бойқаронинг «Рисолаи Ҳусайн Бойқаро» асари 1485 йилда ёзилганлигини тасдиқловчи хулосаларида бу асарда Навоийнинг фақат битта девони - «Бадоеъ ул-бидоя» ҳақида фикр билдирилганлигини таъкидлайди. «Наводир ун-ниҳоя»нинг эса 1487 йилда кўчирилган нусхаси маълум. Демак, 1486 йилда «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг навбатдаги нусхаси кўчирилиши даврида Навоий «Наводир ун-ниҳоя» девонини

тузиш билан банд бўлган ёки уни тузиш ишини якунлаган. Ана шу мулоҳазаларни эътиборга оладиган бўлсак, назаримизда шоир бу ғазалларни «Наводир ун-нихоя»га киритиш ниятида «Бадоеъ ул-бидоя» таркибидан чиқариб олган бўлиши ҳам мумкин. Чунки, «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг ҳозирча бизга маълум бўлишича, тўртинчи бор китобат қилинишида ҳали анча ёш бўлган котиб - Султонали Машҳадийнинг шогирди Али бинни Нур ўз ихтиёри билан бу девоннинг аввалги шоҳона нусхаларида бор бўлган ғоятда бадий юксак 83 ғазални янги қўлёзмага киритмаслиги мумкин эмас эди. Ваҳоланки, Навоий бу девонга ёзган дебчасида унинг ўзига хос, янги мазмун ва руҳдаги таркиби хусусида махсус тўхталлади. Бундан ташқари, Навоий илк расмий девонининг оригинал хусусиятларидан бири ҳар бир ҳарфга доир ғазалларнинг ҳамд, наът ёхуд фалсафий-ижтимоий руҳдаги шеърлар билан бошланиши эканлиги маълум. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг зикр этилган қўлёзмасидан чиқариб олинган ва «Наводир ун-нихоя» девонидан жой олган 76 ғазалнинг бирортаси бу мавзуларда эмас. «Наводир ун-нихоя»га киритилмаган, қолган 7 ғазал ҳам асосан ошиқона ғазаллардир. Бундан кўринадики, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг аввалги нусхаларида бор бўлган ғазалларни унинг кейинги нусхасига киритмаган муҳаррир девоннинг шарқ девончилигида аввал кўрилмаган янги руҳдаги композициясига путур етказмасликка ҳаракат қилган. Шу жиҳатдан ҳам биз бу масалада Навоийнинг иштироки бўлган, деган фикрда тўхталдик. Мазкур ҳодиса Навоий ўз девонларининг қўлёзма нусхаларини ҳам жиддий кузатиб, таҳрир қилиб борганлигини тасдиқлайди. Буюк шоирнинг ўз ижодига, хусусан, ўз даври адабий аъёнларига нисбатан янги шакл ва мазмунда тартиб берган девонларига бўлган ниҳоятда катта талабчанлиги ҳам бу фикрни қувватлайди. Шу нуқтаи назардан бу ҳодисани буюк шоирнинг бутун илмий маҳсулотини кўз ўнгига келтириб, девонлари композициясини ҳам ўйлаб амалга оширган ўзига хос таҳрири деб баҳоласак хато қилмаймиз.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонидан жой олган 777 ғазалдан «Наводир ун-нихоя» девонига²⁹⁾ 117 ғазал киритилган. Бу ғазаллардан 38 таси янги девонга баъзи ўзгартиришлар билан киритилган. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, «Наводир ун-нихоя»нинг илмий-танқидий нашридан (МАТ, II т.) 862 ғазал ўрин олган, деб кўрсатилган. Аслида девоннинг бу нашри 860

ғазалдан ташкил топган. «Юз ўтида юз қатра су не тонг хўйи ғалтонидин» ва «Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай» мисраълари билан бошланувчи ғазаллар икки қайтадан - биринчи ғазал 563 ва 635 ўринларда, иккинчи ғазал эса 760 ва 838 ўринларда такрор келтирилади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг тўрт машҳур нусхаси (Париж, Лондон, Боку, Тошкент)га асосан бу девондаги ғазалларнинг «Хазойин ул-маоний» қайси девонига қанчадан киритилганлиги проф. Х.Сулаймонов томонидан аниқланган. Маълумки, Х.Сулаймонов ўз тадқиқотлари учун, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Лондон нусхасини асос қилиб олган. [«Хазойин ул-маоний» сўзбошиси, XXI-б.] 20 томлик МАТнинг биринчи томи учун эса девоннинг 1486 йилда кўчирилган Тошкент (инв. №216) нусхаси ва ундан аввал кўчирилган уч нодир кўлёмалар фотокопияларидан фойдаланилган. Шунга кўра, «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Лондон нусхасида 585 ғазал мавжуд бўлса, девоннинг академик нашри 777 ғазалга эга. Девоннинг ушбу илмий-танкидий нашрини «Хазойин ул-маоний» девонлари таркиби билан солиштирганда, «Бадоеъ ул-бидоя»дан «Хазойин» таркибига кирмай қолган шеърлар сонида ҳам тафовут кўринди. Яъни, Х.Сулаймонов жадвали бўйича «Хазойин»га 32 шеър (28 шеър «Бадоеъ ул-бидоя»дан, 4 шеър «Наводир ун-ниҳоя»дан) кирмай қолган бўлса, бизнинг кузатишлармизга кўра 53 шеър (42 ғазал, 5 қитъа, 2 рубой ва 3 фард) «Бадоеъ ул-бидоя»дан ва 9 ғазал «Наводир ун-ниҳоя»дан кирмай қолган. Демак, «Хазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги девонларидан 51 ғазал, 61 шеър киритилмаган.

«Наводир ун-ниҳоя» девонидан жой олган 860 ғазалдан «Хазойин» девонларига 851 ғазал киритилган. Бу девондан «Хазойин»нинг академик нашрига киритилмаган 9 ғазал эса «Бадоеъ ул-бидоя» девони таркибиде ҳам учрамади. Мазкур 9 ғазал фақат «Наводир ун-ниҳоя» девонига жойлаштирилган бўлиб, уларнинг биринчи мисраълари қўйидагилар:

1. Хўбларда меҳр йўк, чун меҳр йўк ул ойда
2. Ишқ айлади юз оқилу фарзонани расво
3. Ишқ аро эйкнм фироқ ўтиға куйдурдинг мени
4. Висолингдин кўнгўл навмид, эса дардинг чекарму ун
5. Неча даврон аҳлининг бедодидин шиддат чекай
6. Демангиз ҳар кимниким бир ёр ила бор улфати

7. Демаким оламда ошиқ сени киби кам бўлмағай
8. Холи шавқи ошти носих чора еткурғон сайин
9. Эмди бузмайдур ўкуш бедод ила даврон мени.

Биз «Хазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги девонларидан қанчадан ғазал киритилган ва киритилмай қолганлигини қўйдаги жадвалда акс эттиришга ҳаракат қилдик. Кузатишларимизда девонларнинг ўзимизда мавжуд қўлёзмалари, қўлёзмалар фотонусхалари ва янги академик нашрга асосланганлигимиз сабабли сонли кўрсаткичларимиз бу соҳадаги Х.Сулаймонов хулосаларидан фарқ қилади:

ДЕВОНЛАР	Ғазалларнинг умумий сони	«Хазойин» девонларига	
		Киритилган	Киритилмаган
«Бадоеъ ул-бидоя»дан	777	735	42
«Наводир ун-ниҳоя»дан	860	851	9

Бундан кўринадики, Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» девонлари учун 1014 та янги ғазал ихтиро қилган. Бу Навоий яратган ғазалларнинг умумий сонига нисбатан 33,3% ни ташкил этади. «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларидан «Хазойин ул-маоний» таркибига кўчирилган 1586 ғазалдан 252 тасида турли мазмун ва шаклда ўзгаришлар учрайди. 1334 ғазал эса «Хазойин ул-маоний»га ўзгартиришсиз киритилган. Шу ўринда Навоий шеърларидан тузилган «Илк девон» хусусида ҳам баъзи маълумотларни келтиришни лозим топдик. Бу девонга 391 ғазал жойлаштирилган бўлиб, икки ғазал - «Ул париваш муддаига меҳрибондур бизга йўқ» 203, 228-ўринларда ва «Юзунгни кўрди, кўзларимни боғла, эй қотил» мисраси билан бошланувчи ғазал 237, 281 - ўринларда икки қайтадан келтирилган. Шунга кўра, девондан Навоийнинг 389 ғазали ўрин олган. «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида шоир бу девонга кирган ғазаллар ҳақида: «Аммо халойиқ орасида минг байт икки минг байт ортуқроқ ўксукракким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машхур бўлиб эрди. Буларнинг тартибига ҳукм бўлгондин сўнгра баъзи абётеким, хомроқ ва баъзи ғазалиётеким, нотамодроқ эрди, китобат шуюъидин ва шуҳрат вукуъидин ўзгалар орасидин хориж қилмоқлик

мутааззир, балки муҳол кўрунди, ул жиҳатдин ҳар қайси ўз ерида назм силкига кирди», [II, 7, 24-б.] деб ёзган бўлса ҳам, «Илк девон»дан «Бадоеъ ул-бидоя»га 161 ғазални киритади. Кўйидаги жадвалда шу мазмундаги маълумотлар келтирилди:

«ИЛК ДЕВОН»НИНГ ФАКСИМИЛ НАШРИДАН НАВОЙНИНГ КЕЙИНГИ ДЕВОНЛАРИГА КИРИТИЛГАН ВА КИРИТИЛМАГАН ҒАЗАЛЛАР СОНИ							
«Бадоеъ ул- бидоя»га		«Наводир ун- ниҳоя» га		«Хазойин ул-маоний»га бевосита			
кирган	кирмаган	кирган	кирмаган	ҒС	НШ	БВ	ФК
161	229	91	298	34	--	108	121
263 ғазал							

Мазкур статистика шуни кўрсатадики, демак, Навоий ўз ғазалиётининг аксари қисмини, яъни, 66,7 фоизини 45 ёшларига қадар ёшлик, йигитлик ва ўрта ёшлик даврларида яратган. Агар «Илк девон»га 389 шеър киритилганлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу шоирнинг 45 ёшларга қадар ижод этган ғазалларининг 15% ташкил этади. Бу маълумотларни ҳам жадвалга туширсак, кўйидаги манзара ҳосил бўлади:

ДАВР	ЁШ	Яратилган ғазаллар сони	% ҳисобида
Ёшлик ва йигитликда	7-8 ёшдан 35 ёшгача	389	15 %
Ёшлик, йигитлик ва ўрта ёшликда	7-8 ёшдан 45 ёшгача	1749	66,7 %
Қариликда	45 ёшдан 60 ёшгача	1014	33,3 %

Биз бу жадвални тузишда шоир девонларининг ҳозирги кундаги мавжуд нусхаларига асосландик. Шоир девонларининг янги нусхалари топилиши ёки шу соҳада бирор маълумотнинг пайдо бўлиши бизнинг ушбу тахминий фикрларимизга бевосита ўзгариш киритиши аниқдир.

Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларини тузгандан сўнг ёзган ғазаллари сонини жуда кўп, ҳатто яна икки девон тузса етгулик, деб ҳисоблайди: «...Андин сўнгра йиғилгон ашъорнинг у назм риштасиға тортилгон дурру шаҳворнинг адади бурунғи девонлардин ортқон чоғликдурур ва

бу латофати сифоти хублар ва малоҳати сифоти маҳбублар
била яна икки девон тартиб берса бўлурдек маълум бўладур».
[II, 4, I-м 14-б.]. «Дебоча»дан яна шу нарса маълум бўладики,
Навоий бўлажак девонлари таркибига кирувчи ғазалларни,
саралайди, баъзи ҳарфлар учун кам кўринган янги ғазалларни
ёзиш билан машғул бўлади. У бу даврдаги фаолияти ҳақида
шундай деган:

Кун бор эрдиким бир ғазалу ики ғазал,
Бал уч ғазалу тўрт ғазал баъзи маҳал,
Маҳвашлардек бори латофатда масал,
Боғлаб кийибон юзга хулла тўнға хулал.

[II, 4, 17-б.]

Девонларнинг такмили даврида Навоий ижодий таҳрир
билан жиддий шуғулланади. Бу эса Алишер Навоий «Хазойин
ул-маоний» девонлари такмили билан шуғулланган даврида ўз
ғазалларини танқидий нуқтаи назардан кўриб чиққан, деган
хулосани тақозо этади. Бу хулоса ҳам ўз навбатида Навоий
лирикасида таҳрир тенденцияси бўлган, деган фикрни рад
этмайди.

Ана шу мулоҳазалар нуқтаи назаридан биз шоир девонлари
таркиби соҳасида ва ғазаллар матнларида кўзга ташланган
тафовутларни ижодий таҳрир сифатида эмас, балки ижодий
талқин сифатида тадқиқ этиб, поэтик матн такомиллига сабаб
бўлган омиллар, бадий тасвир хусусиятлари ва санъаткор
маҳорати ҳақидаги мулоҳазаларимизни буюк ижодкор қаламига
дахл қилмайдиган тарзда, ўз кузатиш ва тушунчаларимиз
асосидагина баён этишни ниёт қилдик. Чунки, ҳозирги кунга
қадар адабиётшунослигимизда шоир девонлари кўлёзма
нусхалари ва нашрларининг қиёсий таҳлили, шунингдек,
ғазаллар матнларининг чоғиштира, мунтазам, изчил таҳлили
амалга оширилмаган. Биз бажармоқчи бўлган меҳнат шоир
ғазалларининг кейинги нашрларида матн юзасидан йўл
қўйиладиган хатоликларнинг барҳам топишига бирмунча
таъсир этар, деган умиддамиз. Бинобарин, «Хазойин ул-
маоний» девонларининг бугунги кундаги охириги нашри - МАТ
20 томлигида матн соҳасида кўплаб хатоликларнинг учраши
фикримизнинг исботи бўла олади.

Ўзбек адабиётшунослигида бадий таҳрир масаласи махсус,
чуқур ўрганилмаган мавзу эканлиги, таҳрирнинг бадий санъат
қонуниятлари нуқтаи назаридан таҳлил этилиши ҳам муҳим

эканлиги аёнди. Зеро, бу мавзуларнинг илмий ишланилиши бадий санъат қонуниятларининг юзага келиши ва ривожидан тортиб, бу соҳада алоҳида олинган ижодкор тафаккурида юз берган ўзгаришлар, ҳаётий тажрибалар асосида сайқал топа борган ижодий савия ва малакаларнинг тадрижий такомили, қолаверса, маҳорат жилоларини кузатиш, фикрлаш имконини беради.

ВАЗН МУНОСАБАТИ ВА НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти тарихида аруз вазнларидан энг мукаммал фойдаланган шоирлардан бири Алишер Навоийдир. У ўз бадиий ижоди мисолида ўрта асрларда араб ва форс-тожик адабиётларида анча мукаммал ишланган ва гўзал лирик шеърлар, девонлар шаклида оммалашган аруз вазнига асосланган шеърий санъатни туркий тил имкониятлари воситасида бадиийликнинг энг баланд мақомига кўтарди ва бу билан аруз фанининг яна бир тил доирасидаги назарий ва амалий тараққиётига асос солди. У ўзининг аруз назариясига бағишланган «Мезон ул-авзон» асарида бу илм соҳасидаги маълумотларни йиғиб, тартибга солиб, тушунтириб бериш билангина чегараланиб қолмади. Унинг бу рисолаи ёзишдан мақсади аруз фанидаги муаммоларни оммалаштириш, уларни араб ва форс-тожик адабиётлари майдонига олиб киришгина эмас, «балки аруз проблемаларининг бирмунча янги талқинини бериш ва арузни бойитиш» [II, 5, 267-б.]дан иборат эди. «Мезон ул-авзон» асарининг мазмуни ва шоирнинг бутун поэтик ижоди шундан гувоҳлик берадики, бу вазифани етук қалам соҳиби ўз улуг рутбасига муносиб бир тарзда амалга оширди.

Араб алифбосининг туркий тил эҳтиёжларига тўлиқ жавоб бера олмаслиги ва бу тил имкониятларини анча чегаралаб қўйиши, арузда битилган назмий асарларда бирор ҳарфнинг нотабиий чўзилиши билан боғлиқ нуқсонлар юз бериши хусусида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз даврида мухтасар маълумот берган эди. Маълумки, вазн шеърий мисраларда кўп ноаниқликларни равшанлаштиради. Сўз таркиби, талаффузи, шакл ва бўғинлари, мажозий маъно, кўп оҳанглилик каби унсурлар вазн талабларидан келиб чиқади. Агар матнда баъзи англашилмовчиликлар кўзга ташланса, уни вазн талаблари нуқтан назаридан текшириб аниқлик киритиш мумкин. Ана шу нуқтан назарлардан кузатишларимиз натижасида «Ҳазойин ул-маоний» девонларидан илгари тартиб берилган икки девондаги баъзи байтларнинг янги девонга бошқа шакл ва мазмун билан киритилганлигининг гувоҳи бўлдик. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 114-ғазалнинг иккинчи байти фикримизга далил бўла олади. Ғазал

Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолаву фарёд
матлаъи билан бошланади. Бу матлаъни Навоий намунавий
мисол тариқасида «Мезон ул-авзон»нинг ҳазаж баҳрига
тааллуқли бўлимига ҳам киритган. Ҳазалнинг иккинчи байти
«Бадоеъ ул-бидоя»да қуйидагичадир:

Кўзларингга сайд ўлди кўнгул, ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд

[115-б.]

Ҳазал «Наводир ун-ниҳоя» га киритилмаган, «Ғаройиб ус-
сиғар» га эса иккинчи байтининг қуйидагича кўриниши билан
жойлаштирилган:

Сайд ўлди кўнгул кўзларингга, ваҳ, қутулурму
Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд

[136-б.]

Ҳазал арузнинг ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур
баҳрида ёзилган бўлиб, ўзгаришга учраган байтларнинг
тактиъларини солиштириб кўрайлик. Байтнинг «Бадоеъ ул-
бидоя» кўринишидаги тактиъи:

Кўз ла: ри/мафъулу/ на сай дўл ди /мафъойилу/ кў нул ваҳ
қу /мафъойилу/ ту лур му /мафъойил/

Бир қуш ки /мафъулу/ анин кў: йи /мафъойилу/ да бўл ғайи
/мафъойилу/ ки сай ёд /мафъойил/

«Ғаройиб ус-сиғар» да ўзгартириб берилган мисраънинг
тактиъи:

Сай дўл ди /мафъулу/ кў нул кўзла /мафъойилу/ ри на ваҳ
қу /мафъойилу/ ту лур му /мафъойил/

Кўриниб турганидек, байт мусамман бўлиб (садр ҳашв
ҳашв аруз³⁰ ибтидоъ ҳашв ҳашв зарб), байтнинг садр ва икки
ҳашвида ўзгариш учрайди. Аруз илмидан хабардор ўқувчига
маълумки, байт рукнларга бўлиниб, рукнлар қисқа, чўзиқ ва
ўта чўзиқ ҳижоларнинг турли бирикмаларидан ташкил топади
ва бунинг натижасида баҳр вужудга келади. Сабаб, ватад,
фосила деб аталувчи турли ҳижолардан ташкил топган жузв
ёки рукнлар ўз қатъий қонуниятларига эга бўлиб, улардаги
аҳамиятсиз кўринган камчилик ҳам вазннинг бузилишига ёки
оҳангнинг нотекислигига сабаб бўлади. Демак, байт хоҳ
арабий, хоҳ форсий, хоҳ туркий бўлсин, арузнинг «афойил» ва
«тафойил»лари [11,5,139-б.] талабларига риоя қилиниши зарур.
Бирок, биз шу ўринда мазкур қонуниятлар араб тилининг

лексик-семантик ва орфоэпик хусусиятларидан келиб чикиб ташкил топганлигини унутмаслигимиз лозим. Ана шу жиҳатдан ҳам туркий тилда ғазал ёзиш шоирдан икки ҳисса кўпроқ маҳоратни талаб қилади. Назарда тутаётган байтимизнинг «Кўзларингга сайд ўлди» бирикмасида كوز - сабаби ҳафийф³¹⁾, لرى - ватади мажмуъ бўлиб келяпти. Аслида қисқа бўгин бўлиши керак бўлган - «ла» вазн талаби билан чўзиқ бўгин бўлиб келишга маҳкум. Чунки, арузда просодик урғу³²⁾ ҳар доим ватадга тушади, шу сабабдан ҳам ватад бўлинмайди.³³⁾ Бу эса рукннинг таҳлилида туркий тил хусусиятлари нуқтаи назаридан сўз оҳангида нотабийлик ҳосил қилади. Ғазал матнининг иккинчи вариантыда бирикмадаги арабча «сайд» сўзини мисраънинг бошига қўйилиб, садрнинг - صيد اولدى кўринишига эришилган. Яъни, бу бирикмада صى - сабаб, دا اولدى - ватад бўлиб, бирор хижо зўраки чўзилмайди. Бунда табиийки, араб алфавити билан кирилл ёзуви ўртасидаги, араб ва туркий тиллар ўртасидаги тафовутни ҳам унутмаслик лозим, албатта.

Хашвларда кўзда тутилаётган сўз бирикмасининг сабаб ва ватад муносабатлари ўзгармаган. Умуман, байтда арузнинг назарий талабларидан бирортасига ҳам путур етмаган, аммо бу ерда шеършунос ўқувчи нозик таъбини қониктирмаган нарса туркий сўздаги битта ҳижонинг нотабий чўзилиши натижасида пайдо бўлган оҳангдаги нотекисликдир. Бу бир қарашда «аруз бузилганмикин», деган фикрга ҳам олиб келади. Байтнинг кейинги кўриниши ниҳоятда раво ва хушоҳангдир.

Худди шундай тафовут «Наводир ун-ниҳоя» девонидан «Бадоеъ ул-васат»га ўчирилган 555-ғазалда ҳам учрайди. Ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритилмаган, «Наводир ун-ниҳоя»да эса 723-ўринда келади. Ғазал:

Тонға солма ваъдаи васлингни бори бу кеча,
Ким мени ўлтурғуси тонг интизори бу кеча.
(500-б.)

матлаъи билан бошланиб, арузнинг рамали мусаммани солими маҳзуф баҳрида ёзилгандир. Ғазалнинг бешинчи байти «Наводир ун-ниҳоя»да қуйидаги кўринишда берилган:

Базмида англадинг, эй шамъу қадаҳ йиғлаб, куюб,
Буки ўлтурди мени ҳажр изтирори бу кеча.
«Бадоеъ ул-васат»да байт қуйидаги шаклдадир:

Англадинг базмида, эй шамъу қадах йиғлаб, куюб,
Буки ўлтурди мени хажр изтирори бу кеча.

Ўзгаришга учраган мисраъларнинг тактиъларини солиштирайлик:

1. Баз ми да: ан /фоилотун/ ла: ди ней шам /фоилотун/ ъу ка даҳ йиғ /фоилотун/ лаб ку юб /фоилун/

2. Ан ла дин баз /фоилотун/ ми да эй шам /фоилотун/ ъу ка даҳ йиғ /фоилотун/ лаб ку юб /фоилун/.

Маълум бўлаётганидек, байтнинг биринчи кўринишида садрда икки чўзиқ ҳижо кетма-кет келиб, а товуши зўраки чўзиляпти. Садр - фоилотун - икки сабаби ҳафийф ва ўртада бир ватади мажмуъ бирикмасидан тузилган. Бу ерда сабаби ҳафийф - ب , яъни - фо, ватади мажмуъ эса میده - ило, ва яна бир сабаби ҳафийф - انگ - тун-дан иборатдир. Маълумки, ватади мажмуъ икки мутаҳаррик (ёки зарбли) ва бир сокидан (ёки ҳаракатсиз, зарбсиз) ҳарфдан ташкил топади. Келтираётган мисолимизда эса бир сокин етишмайди. Яъни, ватад икки мутаҳаррик (ا) ва (و)дан иборат бўлиб қолган. ¹ (алиф) олдидан бир сокин етишмаётганлиги сабабли [а] фонемаси талаффузида оҳанг зўраки чўзиляпти.

Бундан ташқари, [а] фонемаси байтнинг биринчи ҳашвида ҳам чўзиқ ҳижо сифатида келиб [ла:], вазн оҳанги бузилмаслиги учун сўз бирикмаси нотабийий бир шаклда талаффуз этилади.

Мисраъ оҳангидаги ана шу нуқсон сўзлар ўрнини алмаштириш орқали байтнинг кейинги вариантыда тузатилган. Котиб айби билан байтнинг биринчи матнида оҳанг сакталиги юз берган бўлса, унинг иккинчи матнида (фикримизча, байтнинг мушриф нусхаси ҳам айнан шу матн бўлиши керак) маъно ва оҳанг уйғунлиги, сўзлар ва ҳарфлар орасидаги уйғунлик гўзал бир тарзда тикланади. Яъни, байтнинг садридаги ватади мажмуъ куйидаги шаклда ҳосил қилинади: انگ - сабаби ҳафийф (фо), ليدنگ - ватади мажмуъ (ило) ва بز сабаби ҳафийф (тун). Ватади мажмуъ арузда талаб қилинганидек, икки мутаҳаррик - ل ва د ҳамда бир сокин - نگ дан иборатдир.

Куйидаги байтлардаги ўзгартиришлар ҳам юқоридаги нуқтаи назарлар натижасида амалга оширилган бўлиб, тағйирдан сўнг ғазалларнинг бенуқсон равонлигига ва хушоҳанглигига эришилган. Солиштириб кўринг:

1. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 585-ғазалнинг бешинчи

байти:

Тийг ила ғамгин кўнгул ўтиға таскин бермадинг,
Элтқумдур охким туфроққа ул сув ҳасратин.
(449-б.)

Шу байтнинг «Фавойид ул-кибар» девонидаги кўриниши:

Тийг ила ғамгин кўнгул ўтиға таскин бермадинг
Охким, туфроққа элтурмен ул сув ҳасратин.
(340-б.)

Ўзгартирилган мисраъларнинг тақтиълари:

Эл т кум дур /фоилотун/ о ҳ ким туф /фоилотун/ рок қа ул
сув /фоилотун/ ҳас ра тин /фоилун/

О ҳ ким туф /фоилотун/ рок қа эл тур /фаилотун/ ме н ул
сув /фаилотун/ ҳас ра тин /фаилун/.

II. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 573-ғазалнинг учинчи байти:

Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин,
Бу қатик дард аро васлининг давосинму дейин?
(397-б.)

Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Ғаройиб ус-сиғар» девонида эса 483-ўринда келтирилган. Байтнинг «Ғаройиб ус-сиғар»даги кўриниши:

Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин?
Бу қатик дардлар аро васли давосинму дейин?!

Ўзгартирилган мисраълар тақтиълари:

Бу қа тик дар /фоилотун/ да: ро вас ли /фоилотун/ ни да во
син /фоилотун/ му де йин /фоилун/

Бу қатик дард /фоилотун/ ла ра ро вас /фоилотун/ ли да во
син /фоилотун/ му де йин /фоилун/.

III. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 283-ғазалнинг мақтаъи:

Эй Навоий кисвати фақру фано эгнинга сол,
Йўқса хирқанг тенгдурур гар атлас ўлсун гар палос.
(199-б.)

Шу байт «Ғаройиб ус-сиғар»да 230-ўринда қуйидаги кўринишда берилган, «Бадоеъ ул-бидоя»да эса йўқ:

Эй Навоий кисвати фақру фано сол эгнинга
Йўқса хирқанг тенгдурур гар атлас ўлсун, гар палос.

Ўзгартирилган мисраълар тақтиълари:

Эй на во йи /фоилотун/ кис ва ти фак /фоилотун/ ру фа но
эг /фоилотун/ ни на сол /фоилон/

Эй на во йи /фоилотун/ кис ва ти фак /фоилотун/ ру фа но
со /фоилотун/ лег ни на /фоилон/ ва б.

Вазн талаблари юзасидан яна қуйидаги кўринишдаги ўзига хос тафовутларга дуч келдик. Маълумки, аруз араб тили хусусиятлари, грамматикаси қонунларига мослаб яратилган фан бўлиб, унинг ўзга тилларда бундай чегаралар доирасидан чиқиши табиийдир. Масалан, туркий арузда бир ҳарфнинг битта қисқа ёки битта чўзиқ ҳижо бўлиб келиши ҳоллари учрайди. Бу арузшуносликда жузъий хато саналмаган, балки умуман айб ҳисобланмаган. Мисолларга мурожаат этайлик. «Наводир ун-ниҳоя» девонига 358-ўринда кирган ғазалнинг иккинчи байти:

Дайр жаннатдур гар анда жилвагар ҳар мугбача,
Шакл зоҳир айлар анда хуру ғилмондин бадеъ

шаклида берилган. Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Ҳазойин ул-маоний» нинг биринчи девонига кирган ва кўриниши қуйидагича:

Дайр жаннатдур гар анда жилвагар ҳар мугбача,
Шакликим зоҳир қилибтур хуру ғилмондин бадеъ.

Ўзгартирилган мисраъларнинг тақтиълари:

Шак л зо хи: /фоилотун/ рай ла ран да /фоилотун/ ху ру
ғил мон /фоилотун/ дин ба деъ /фоилон/

Шак ли ким зо /фоилотун/ хир қи либ тур /фоилотун/ ху
ру ғил мон /фоилотун/ дин ба деъ /фоилон/

Байтнинг садрида бир ر (ро) ҳарфи бир ҳижо, бўлиб келяпти /дай р жан нат/ - фоилотун, ибтидоъда ҳам шу ҳол қайтарилган /шак л зо хи:/ - фоилотун. Кўринаётганидек, ибтидоъда ватади мажмуъда لظ бир ҳаракат (фатҳа, касра ёки замма) ва бир сокин етишмаяпти. Иккинчи сабаби ҳафийф - ح га ҳам бир сокин етишмаяпти. Албатта, арузда бундай очик ҳижоларнинг чўзиқ ўқилишида ҳеч қандай таажжубли ўрин йўқ. Бирок, ғазалнинг кейинги вариантда байтнинг аввалги кўринишидаги етишмаётган ўринлар тўлдирилган, «зоҳир» сўзи /зо: хи:/ сифатида эмас, ўзининг табиий талаффузида қўлланилиб, байт оҳанги равонлиги янада ошган. Бундан ташқари, мисраъдаги мазмунан ортиқчалик қилаётган «анда» сўзи (ҳол) ҳам таркибдан чиқариб ташланган. Чунки, бу сўз

байтнинг биринчи мисраъсида бор бўлиб, унинг иккинчи мисраъда ҳам қайтарилиб келиши натижасида ҳеч қандай бадний санъат ҳосил бўлмапти, балки байтга ортикча юк бўлиб тушпти. Бу мисол ҳам қотибларнинг хатоси туфайли улуғ шоир поэтик маҳорати хусусида нотўғри тасаввур пайдо қилиши мумкин.

Худди шундай яна бир байтга эътибор қилайлик. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган ғазалнинг матлаби:

Сарвдин гул бутмаса қад узра рухсори недур?!
Жон агар ширин деса, лаъли шакарбори недур?!

Байтнинг «Бадоеъ ул-васат»даги кўриниши («Наводир ун-ниҳоя»да бу ғазал йўқ):

Сарв_уза гул бутмаса қад узра рухсори недур?!
Жон агар ширин деса лаъли шакарбори недур?!

Ёки:

Борди Навойиё анинг кўйига зорлик кўнгул,
Кўргил агар инонмасанг йўл уза қонидин асар.
(«Наводир ун-ниҳоя» 225-ғазал)

Мақтаънинг «Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Борди Навойиё анинг кўйига ёралик кўнгул,
Кўргил агар инонмасанг йўл уза қонидин асар.

Ёки қуйидаги мақтаъ:

Заъфдин махмурлик йиқти Навой жисмини,
Ёр базми айшида ёд айланг ул афтодадин.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 533-ғазал)

«Ғаройиб ус-сиғар»да қуйидагича келтирилган:

Заъфдин махмурлик йиқти Навой жисмини,
Ёр айши базмида ёд айланг ул афтодадин.
(478-б.)

«Бадоеъ ул-бидоя»нинг 310-ғазали иккинчи байти ҳам худди шундай мақсадда ўзгаришга учраган:

Лаълидин тиргузмак этсам орзу айб этмангиз,
Ҳеч қим ўлтурмак этмайду Масиходин тамаъ.

«Ғаройиб ус-сиғар»да:

Лаълидин тиргузмак этсам орзу айб этмангиз,
Ким киши ўлтурмак этмайдуր Масиходин тамаъ.
(306-б.)

Шу каби бир қатор байтларда учрайдиган тафовутлар бир ҳарфнинг бир хижо бўлиб келишининг олдини олиш мақсадида эҳтиёткорликни талаб қилади.

Аруз фани ҳарф ва товушларнинг фонетик ва орфоэпик хусусиятлари, сўздаги мавқеъи, сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро лексик-семантик ва стилистик уйғунлиги жиҳатларига бевосита боғлиқ фан бўлганлиги сабабли баъзан аруз амалиётида кўп учраганлигидан аҳамиятсиз бўлиб кўринган ҳодисаларга ҳам диққатни жалб этишни талаб қилади.

Ҳазаллар матнларини қиёслар эканмиз, кўп ўринларда «эрур» феълини «бўлуру» билан, ёки аксинча «бўлуру»ни «эрур» билан алмаштирилганлигининг гувоҳи бўламиз. «Бўлуру» ва «эрур» орасидаги лексик-семантик фарқ бу феълларнинг замонидир. Яъни, «бўлуру» келаси замонга оид феъл, «эрур» эса ҳозирги замон феъл формаларига тегишли. Лекин, биз учратганимиз вариантли байтлар матнида бундай тафовут, яъни маъно жиҳатидан жиддий аҳамиятга молик бирор ўзгариш кўзга ташланмайди. [э] ва [б] фонемаларининг хусусиятлари, сўздаги ва гапнинг стилистик тизимидаги мавқеъи масалалари эса эътиборга эгадек туюлади. Шу нуқтаи назардан баъзи байтлар таҳлилига кўл урдик. А.Рустамовнинг ёзишича, [э] фонемаси туркий сўзларда очик бўғинда бир қисқа бўғин ҳосил қилади,³⁴⁾ ёпик бўғинда эса бир чўзиқ бўғин ҳосил қилади ва туркий сўзларда доим сўз бошида келади. Навоийнинг баъзи байтларида бу фонема ёлғиз ўзи бир чўзиқ бўғин бўлиб келади. Масалан,

Мен худ ўлдим лек ҳар ошиқки эрур покбоз

Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзуру ўлмасун

Рамал баҳрида ёзилган бу мусамманнинг учинчи рукни учинчи хижоси ёлғиз [э] фонемасидан иборатдир. Хўш, бунинг нимаси айб, арузда керакли ўринда бошқа унли товушлар сингари [э] ҳам чўзиб айтилаверади, деган фикр туғилиши табиий. Лекин, бу ерда гап шундаки, китобатда икки و нинг ёнма-ён жойлашуви натижасида ا алифнинг мавқеъи анча сусайиб, اعاشيق كه ايرور , талаффузда [э]дан олдин беихтиёр бир j (йо) ҳам орттирилгандек туюлади /j эрур/ . Бу ҳам аруз санъатида бор бўлган ҳодиса, яъни «...ҳар ҳарфки лафзда

келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтигда ҳисобга киргай...». [II,5,150-6.] Агар «эрур» сўзидан олдин келган сўз ундош ҳарф билан тугаганда, бундай бўлмас эди, яъни байт учинчи рукнининг ватади мажмуъидаги етишмаётган мугаҳаррик ҳарф ўрнига j талаффуз этиляпти. Бошқа матнда бу сўз «бордур» сўзи билан алмаштирилгандан сўнг рукндаги ватади мажмуъ ҳам, сабаби ҳафийф ҳам тўлиқ бўлиб /که بار/ - ватад, /حور/ сабаб/, мисраъ равон ва мукаммал кўринишга эга бўлади:

Мен худ ўлдум лек ҳар ошиқки бордур покбоз,
Навҳа тортиб мотамим тутмоққа маъзур ўлмасун.

Худди шундай котиб эътиборсизлиги сабаб «эрур» лафзининг «билгил» лафзи билан ўзгартирилиши натижасида куйидаги байтларда ҳам ноқислик ва равонлик кўзга ташланади:

Кесгали ҳушу хирад нахлини эрур аррае,
Ҳар харошеким жунун шарҳида фарёдимда бор.
[«Бадоеъ ул-бидоя», 171-б.,6-байт]

Кесгали ҳушу хирад нахлини билгил аррае,
Ҳар харошеким жунун шарҳида фарёдимда бор.
[«Фавойид ул-кибар», 136-б.]

Мазкур муқоясалардан шу нарса маълум бўладики, ўзбек тилшунослиги Навоий даври тилининг фонетикасига оид бир қатор илмий ишларга эга бўлса-да, Навоий тилининг фонетик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган масалаларни тўла тўқис ҳал қилиб берувчи илмий тадқиқотларга эга эмас ва бу нарса тилшунослар ва арузшунослар диққатини жалб этиши лозим бўлган муҳим масалалардан биридир.

Шоир девонларидаги ниҳоятда равон ва мукаммал байтларнинг ҳам бир неча вариантлари учрайди. Бу шундай матн вариантларики, уларнинг мукаммаллигини фақат шоирнинг энг дақиқунназар, шеършунос ўқувчисигина ҳис эта олади. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан жой олган куйидаги байтларда бир қарашда маъно ва мазмун такомили юзасидангина тафовут борга ўхшайди. Бирок, эътибор қилинса, байт арузида икки кетма-кет келган ундош ҳарфдан бирининг қисқартирилиши натижасида байтдаги оҳанг жилоси янада тинниклашган. Ҳазал арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида ёзилган бўлиб, тафовут ғазалнинг олтинчи байтида учрайди:

Совурғил ақл эвин гардун, мени мажнун қачон ўлсам,
Таним туфроғию оҳим елидин гирдибод айлаб.

[88-б.]

Тактиъи:

Совур ги: лақ /мафoъийлун/ левин гар дун /мафoъийлун/
мени маж нун /мафoъийлун/ қачо нўл сам /мафoъийлун/

Таним туф ро /мафoъийлун/ гию о хим /мафoъийлун/ ели
дин гир /мафoъийлун/ дибо дай лаб /мафoъийлун/

Бу байт «Наводир уш-шабоб»да шундай:

Совурғил ақл эвин гардун мени мажнун агар ўлсам,
Таним туфроғию оҳим елидин гирдибод айлаб.

[65-б.]

Унинг бошқа вариантидаги мисраъ тактиъи:

Совур ги: лақ /мафoъийлун/ левин гар дун /мафoъийлун/
мени маж ну /мафoъийлун/ нагар ўл сам /мафoъийлун/.

Назар солинса, байт рукнларидаги сабаб ва ватадлар мукамал ҳосил қилинган. Бироқ, байтда битта «қачон» лафзининг «агар» лафзи билан алмаштирилиши натижасида мисраъ оҳангида бирор ўринда ҳам тўхталиш юз бермаяпти.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган бир ғазалнинг мақтаъига ҳам ўзига хос нозик бир тузатиш киритилган. Бу ғазал «Наводир ун-ниҳоя»га ҳам киритилган бўлиб, бу матнда ўзгариш йўқ. Аммо, у «Хазойин ул-маоний» девонларидан «Наводир уш-шабоб»га киритилишдан олдин ўзгартиришга учраган. Мана ўша байт-мақтаъ:

Эй Навоий, гар вафоси қолмамиш онинг санга,
Ғам емаким, анга ҳуснининг вафоси қолмамиш.

[230-б.]

«Хуснининг» лафзидаги -ни эгалик ва -нинг келишиқ кўшимчаларининг «ни: ни:» тарзида икки қайта такрорланиши сўз оҳанги нотабийлигига сабаб бўлиши мумкинлиги боис «анга ҳуснининг» бирикмасини «анга ҳам ҳуснин» бирикмаси билан алмаштириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, -нинг кўшимчаси тактиъда бир чўзиқ (-) ни: бўлиб келади. Бу ҳақда «Мезон ул-авзон»да шоир шундай ёзади: «Яна ортукси «нун»ларким, сўз иртиботи учун «нинг» /ننگ/ лафзида битилур, мисли «онинг» ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким байт:

Эй кўнгул билгилки бу жон не сенингдур, не менинг,
Балки онингдур десанг, кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким, «коф» ўрнида битилур, аммо талаффузда «коф» ўрнига кирмас. Ва яна «нун» била «коф»ларким онинг ва менинг ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг ...лафзида воқеъдурким, барчаси тақтиъда соқит бўлур.» [II, 5, 153-6.] Ҳазалнинг кейинги вариантыда нуқсли бўлиб кўринган байт равон оҳангта ва гўзал шаклга эга бўлган:

Эй Навоий, гар вафоси қолмаиш онинг санга,
Ғам емаким анга ҳам ҳуснин вафоси қолмаиш.
[«Наводир уш-шабоб», 273-б.]

Бундан ташқари, -нинг лафзи байтнинг биринчи вариантыда икки мисраъда ҳам қўлланилган бўлиб, кейинги байтда бунга барҳам берилган. Мазкур матн вариантынинг яна бир фазилати шундан иборатки, таъкид маъносини бериб, шоирнинг биринчи мисраъдаги фикрини далиллаб келувчи «ҳам» боғловчиси байтдаги мазмуннинг мантиқий ривожи учун хизмат қилган.

Худди шундай тафовутлар ғазалнинг матлаъига ҳам тааллуқли. Байтнинг матнлардаги аввалги ва кейинги ҳолатларини солиштириб кўринг:

Манга эмди сарв ила гул муддаоси қолмаиш,
Сарв бўйлуқ гулжабинликлар ҳавоси қолмаиш.

Манга эмди сарв ила гул муддаоси қолмаиш,
Сарв бўйлуқ гулжабинларнинг ҳавоси қолмаиш.

Навоий девонларидаги ана шу тариха ранг-барангликларни кўздан кечирар эканмиз, ғазаллар композициясига, мавзу ва мазмун уйғунлигига, бадий санъатларнинг гўзал ва мукамал қўлланилишига оид матнлар вариантларини ўрганишнинг, шунингдек, қийин ва мураккаб аруз илмининг ўта нозик кирраларига эътибор бериб, мукамал вазнларда ёзилган шеърларнинг баъзи ўринларида учраган тафовутлар ҳодисасини таҳлил этишнинг муҳим илмий аҳамиятга эга эканлигига амин бўлдик. Бу ҳодиса эса арабий арузнинг туркий шеърятга кириб келиши муносабати билан боғлиқ бўлган қатор масалаларни адабиётшуносликнинг тадқиқот майдонига олиб кирилиши учун восита бўлиши мумкин. «Мезон ул-авзон»да Навоий туркий арузнинг жуда кўп жиҳатларини очиб берувчи

чукур илмий таҳлилларни махсус фасллар доирасида амалга оширди, туркий арузнинг ўзига ҳос қонуниятларини аниқлади. Агар «Мезон ул-авзон»нинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига тартиб берилгандан сўнг ёзилганлигини эътиборга олсак, бу асарнинг бевосита девонлар тузиш жараёнида шоир ижодхонасида юз берган жуда катта ижодий юксалиш маҳсули сифатида юзага келганлигига амин бўламиз. Юқорида таҳлилга тортилган мисоллардан шундай хулоса қилиш мумкинки, шоирнинг «Мезон ул-авзон»ни ёзишдан мақсади аруздаги муаммоларнинг янгича талқинини бериш ва уни бойитишдан иборат экан, бу мақсаднинг амалга ошишида унинг ўз ғазалларини яратиш жараёнида тўплаган тажрибаларини умумлаштириши ва узоқ йиллар давомида шаклланган малакаси ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Аруз тараққиётида янгича қарашларни илгари сурган Навоий бу фаннинг кейинги давр туркий халқлар адабиётшунослигида чукур ўрганилиши учун замин яратди. Захириддин Муҳаммад Бобур ижодида арузи туркийнинг самарали ўрганилиши ва аруз илмида яна янги нуқтаи назарларнинг кашф этилиши бунга ёрқин мисол бўла олади. Бобур ўзининг «Мухтасар фил аруз» асарида аруз вазнининг 21 баҳри, ахрам ва ахраб туркумидаги рубойлар, доира ва унинг турлари, 500 дан ортиқ руқн шахобчаларини аниқлади.³⁵¹ Бобур ўз илмий тадқиқотлари билан XV аср адабиётшунослигида бўлган аруз ҳақидаги баҳсу мунозараларга тўлиқ яқун ясадн, ижодий кузатишлари натижасида аруз илминини янада юқори босқичга кўтарди.

«Мухтасар» ўзигача форс-тожик адабиётида бўлган ва «Мезон ул-авзон»даги аруз назариясига оид қарашларни ижодий жиҳатдан умумлаштирганлиги ва бунинг натижасида аруз назарияси худудларини кенгайтирганлиги боис кейинги даврда энг ишончли назарий қўлланма ҳамда манбаъ бўлиб қолди.

Аруз назариясининг кейинги илмий ўрганилиши Абдулрауф Фитрат, Иззат Султон, Содик Мирзаев, Алибек Рустамов, Уммат Тўйчиев, А.Ҳожнаҳмедов ва А.Абдурахмонов каби олимлар фаолияти билан боғлиқдир.³⁶¹

Адабиётшуносликда асарлар матнларини қиёсий ўрганиш, уларда кўзга ташланган турли мазмундаги ўзгаришларни текшириш бу фаннинг маълум соҳаларида қандайдир янгиликлар киритилишига, муаммовий масалаларнинг пайдо

бўлишига сабаб бўлади. Бугунги кунда аруз илмининг кейинги ривож ва омалашуви масаласи давримиз адабиётшунослигининг долзарб нуқталаридан биридир. Навоий асарлари вазнлари ва у билан боғлиқ кўпгина муаммолар, жумладан, шоир ғазалиётида вазн нуқтаи назаридан кўзга ташланган матний фарқларни жиддий ўрганиш бу соҳада маълум даражада ижобий силжишга олиб келиши мумкин. Тожик олими Р. Мусулмонқулов ўзининг «Персидско-таджикская классическая поэтика X-XVvv» номли китобида шундай ёзади: «Анализ наблюдений средневековых авторов по поводу нарушений отдельных поэтами некоторых канонов аруза помог бы объяснить вопрос о происхождении и развитии таджикско-персидского аруза» [III, 64, с. 94]

Туркий арузининг ҳам пайдо бўлиши ва тараққиёти масаласи фанимизда ҳануз очик турган муаммолардан биридир. Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида форсий ва туркийзабон шоирлар ижодларидаги қатор камчилик ва нуқсонлар ҳақида назокат билан гапириб ўтади. Бирок, ундан кейинги адабиётшуносликда аруз қонуниятлари соҳасида турли давр шоирлари ижодида кўзга ташланган ютуқ ва камчиликлар, аҳли таъбнинг ўз ижодларига бўлган муносабатлари, ўз ижодий маҳсулотларини ўзлари ислоҳ қилишлари масалалари билан боғлиқ эътиборга молик бирор тадқиқот кўзга ташланмайди.

Навоий лирикаси, эпик ва насрий асарлари вазнлари хусусида бир қатор илмий тадқиқотлар бажарилган бўлса-да, улар Навоийнинг аруз фанида нақадар мукамал ижод этганлигини таъкидлаган, исбот этган ҳолда, унинг туркий аруз тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлаш учун старли манбаъ бўла олмайди. Бу ҳол Навоий ижодий жараёни хусусиятларини ҳам жиддий ва ҳар томонлама ўрганишни тақозо этади. Навоий асарлари матнларини вазнлар соҳасида қиёслаб ўрганишимиз натижалари эса шоир ғазаллари матнларининг мукамалроқ, аслиятга яқинини топиш, илмий-танқидий матн яратиш соҳасидаги изланишларга муҳим янгилик бўлиб қўшилади.

Туркий тилли халқлар ижодиётида аруз жуда узоқ тарихга эга бўлса-да, уни адабиётшунослик фани талаблари нуқтаи назаридан назарий жиҳатдан ўрганган ва омалаштирган шахс Навоий эди. Арузининг амалий тараққиётини таъминлашда шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларини тузиш давридаги ижодий меҳнати бошқа жуда кўп омиллар қаторида ўзига хос бир босқич бўлди.

Алишер Навоийнинг аруз соҳасида эришган ютуқлари ва бу ҳодисанинг адабиётшунослиқда тутган аҳамияти белгиланар экан, ушбу муаммонинг тўлиқ ечими учун энг аввало XIV-XVI асрларда яшаган барча форс-тожик ва туркий шоирлар ижоди поэтик матн такомили нуқтан назаридан қиёсий текширилиши, иккинчидан, араб, форс-тожик ва туркий адабиётларда мавжуд бўлган барча асарларнинг вазн таффовуллари соҳаси қиёсий ўрганилиши, учинчидан, келиб чиқиши туркий бўлиб, форс-тожик тилида ижод қилган шоирларнинг ҳам аруз фани юзасидан ўз ижодларига бўлган муносабатлари махсус монографик мавқеъда ўрганилиши лозимдир. Зеро, бу ўз навбатида Навоий ижоди бадийий етуқлигига асос бўлган муҳим унсурларнинг очилиши учун имкон яратади.

БАДИИЙ СЎЗ ТАЛҚИНИ

Бадиий сўзнинг аҳамияти ва хусусиятлари муаммолари илк ўрта асрларданок шарқ муаллифлари эътиборини тортиб келган. Маълумки, қадимги Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги маданий алоқалар поэтика соҳасига тегишли тушунчаларнинг араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётларида муштарак, уйғун тараққиётига сабаб бўлди. Шунинг натижасида бу халқлар адабиётшунослигида ягона поэтик терминология пайдо бўлиб, унинг назарий ўрганилиши ҳам адабий алоқалар заминида равнақ топди ва юксалди.

Аммо, «Араб тилини илмий тадқиқотлар билан ривожлантирган, сарфу наҳв, балоғату фасоҳат, илми маоний, баёну бадиъни юқори босқичга кўтарган, Қуръонга тафсирлар ёзган, мўътабар ҳадисларни жамлаган, хуллас, араб тилини араб тили қилиб танитган, илму маданиятини оламга тарқатган зотлар ажам уламо ва шуаролари» [III, 76, 53-б.] эканлиги ҳам тарихий ҳақиқатдир. Бинобарин, поэтика соҳасида араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётшунослигида мавжуд бўлган қимматли манбаълар уларнинг бу халқлар бири иккинчисининг илмий, адабий тажрибасидан бахраманд бўлиб, назарий қарашларини ривожлантириб дунёга келтирилганлигидан гувоҳлик беради.

Аристотельнинг «Поэтика» асарига шарҳлар битган ва унинг бу соҳага оид фикрларини ижодий ривожлантирган Абу Наср Форобий ўзининг «Илмлар таснифоти ҳақида рисола», «Санъат ва шеърят қонуниятлари ҳақида рисола» каби асарларида поэтикани «тил ҳақидаги фанлар туркумига киритади ва уни уч қисмга: вазн, қофия ва стилистикага (стилистика деганда назми насрдан ажратиб турувчи лексик хусусиятлар кўзда тутилади) бўлади.³⁷⁾

Классик Шарқ адабиётининг ўрта асрларда ишлаб чиқилган назарий асослари нуктаи назаридан эса поэтика тушунчаси илми маоний (фикрни мантқиқли, равшан ва чиройли, қоидаги мувофиқ ифодалаш илми), илми баён (нутқни ташбиҳлар ва муболаға билан безаш илми) ва илми бадиъ (нутқни санъаткорона тузиш ва баён этиш илми) каби соҳаларни камраб олади.

Исломдан анча илгари пайдо бўлиб, катта тараққиётга эришган араб поэзиясида поэтик санъатлар эволюциясини акс эттирувчи танқидий руждаги назарий-адабий тадқиқотлар VIII

асрнинг II ярми - XI асрлар араб-мусулмон тадқиқотчилари қаламларига мансубдир.

Поэтика масалалари араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиётшунослигида бадийлик илмини назарий жиҳатдан ривожлантирувчи Ўрта Осиёлик муаллиф Абул-Ҳасан Наср бини ал-Ҳасан ал-Марғинонийнинг араб тилида ёзилган «Маҳосин ал-калом» (X аср), Хожи Муҳаммад бини Довуд ал-Исфаҳонийнинг «Китоби Зухра» (VIII-IX), машҳур араб адабиётшунослари Ибн ал-Муътазнинг «Китоб ал-бадиъ», Кудома ибн Жаъфарнинг «Нақд уш-шеър», Хатиби Табризийнинг «Ал-Кофий фил арузи ва қавофий» каби асарларида тадқиқ этилгандир.

Мазкур асарларда бадий фикрнинг ифодаланиш имкониятлари, нутқдаги бадий воситалар мавқеъи ҳақида баҳс юритилиб, бу воситалар ўрганилиб, ўзига муносиб номлари қайд этилиб, тасниф этилади. Бадий фикрнинг бир жиҳатдан, шаклий намоиши ёки суратини амалга оширувчи (лафзий), иккинчи жиҳатдан эса маъно-мазмуннинг бадий такомил учун хизмат қилувчи (маънавий) санъатлар шу тариқа адабиётшуносликнинг махсус тармоғи сифатида тараққий этиб, туркий мумтоз адабиёт равнақининг олтин даври бўлмиш XV асрларда ўзининг назарий ва амалий жиҳатлардан асосланган қонуниятларига эга эди. Бадиият илмининг ана шу қонуниятлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари Алишер Навоийга қадар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийк ас-сихр фии дақойиқ аш-шиър» (XII), Шамс-и Қайс Розийнинг «Ал Муъжам фии маъойир ал-Ажам» (1218-1223), Тож ал-Халавийнинг «Дақойиқ аш-шиър» (XIV), Шароф ад-дин Рамийнинг «Ҳақойиқ ал-ҳадоийк» (XIV), Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ал-балоға» (XV аср I-ярми), Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия», «Баҳористон» (XV), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ал-афкор фии санойиъ ал ашъор» (XV) ва Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайнийнинг «Бадоеъ ус-санойиъ» (1493) асарларида ривожлантирилган бўлиб, Навоий бу асарларнинг барчасидан хабардор эди.

Маълумки, туркий классик шеърятнинг асосий лирик жанрларидан бири ғазал бўлиб, унинг ташаккули қадимги араб поэтикасига бориб тақалади. Ҳам шакл, ҳам мавзу, ҳам мазмун жиҳатидан араб ва форс-тожик поэзиялари таъсирида шаклланиб, ўзининг мукамал кўринишига эришган ғазал Навоий даврида туркий поэтиканинг энг оммалашган

турларидан бирига айланди. Туркий тилли шоирлар араб ва форс тилларини яхши билганликлари ва бу тилларда ғазал яратишнинг кўп асрлик тажрибаларидан хабардор бўлганликлари билан бирга, ўз даврида катта тараққиётга эришган туркий ғазалчиликнинг ҳам узоқ ва қадим анъаналарига суянар эдилар. Шундай экан, ҳар бир шоир, ғазалчиликда ўзидан анча илгари ишлаб чиқилган ва амалда бўлган анъаналар ва адабий қонуниятларга риоя қилиши, уларни ўрганиши лозим эди. Бироқ, бу нарса туркий ғазалчиликнинг образлар дунёси, мавзу, шакл ва бошқа унсурлари аввалдан, туркий тил хусусиятларидан тамоман фарқ қиладиган, ўзга тилларда қонунаштирилган образлар, мавзулар, бадий санъатлардан ташкил топган экан, деган мулоҳазаларга сабаб бўлмаслиги лозим. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, классик туркий поэзияда образлар системаси ташкил топишининг асосий принциплари туркийларнинг энг қадимги бадий ёдгорликларидан мерос қилиб олинган ва бу нарса классик туркий поэзия пойдевориди ўзига хос, араб ва форс поэтикаси билан боғлиқ бўлмаган архаик қатламни ташкил этади, ва демак, бу ўз навбатида туркий классик ғазалнинг ўз мустақил таваллудига эга эканлигини билдиради. Туркий ғазалиётнинг ана шу узоқ эволюцияси Навоийга қадар назарий, адабий-танқидий жиҳатлардан илмий ўрганилмаган бўлиб, бу мавзу бугунги адабиётшунослигимизнинг ҳам диққатгалаб вазифаларидан биридир. Ваҳоланки, ғазалнинг асосий хусусиятларидан бўлмиш ишқий лирик мавзу туркий поэзияда ўзининг махсус тараққиёт йўлига эга бўлиб, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридан, балки ундан олдинроқ яратилган ёдгорликлардан бошланади.⁴³⁾ Бадийят илми хусусида ҳам худди шундай фикрни билдириш мумкин. Масалан, бадий санъат воситаларидан бири бўлмиш тажнис туркий халқларнинг оғзаки адабиётида жуда қадимдан ишлатилиб келинган. «Девону луғотит-турк»дан бунга қатор мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, бу асарда қофия тажнис қўлланилган шундай шеър бор:

Калса киши, атма ангар ўртар кула!
Баққил ангар эзгулун ағзин кула!
(Киши келса, унга ўртайдиган кул отма,
Унга яхшилик қил, кулиб боқ).³⁹⁾

Назмий асарларда, хусусан газалда фикр ва ғояни, ихчам, тушунарли, тўзал шаклда ўқувчига етказиш масаласи газалнинг энг қадим тарихидан то ҳанузга қадар адабиётшунослар, баҳс майдонида муҳим ўринни эгаллаб турган шакл ва мазмун муносабатларига оид мулоҳазалар асосини ташкил этади. Бу мавзу исломнинг илк давридаёқ араб адабий танқидчиларидан ал-Аскарый, ал-Журжоний, Ибн Қутайба, Ибн ал-Муътазз кабиларнинг асарларида таҳлил этилган. Зеро, назм ёки насрда ижод қилаётган ҳар бир қаламкашнинг бу хусусда ўз фикри ва йўриғи бўлиши лозим. Биз бу масаланинг адабиёт майдонида кўйилишидан бошлаб то бугунги кунгача бўлган давр мобайнида, унинг энг етук ва мукамал ечимини ўзининг адабиётшуносликка оид асарларида назарий жиҳатдан илмий ифодалаб берган, бетақрор ижодида унинг амалий намойишини кўрсатган буюқ мутафаккир Алишер Навоий фикрларига тўхталишдан аввал, бу хусусдаги баъзи баҳс-мунозарали фикрларга нисбатан ҳам мулоҳазаларимизни билдиришни лозим топдик.

Ўрта асрлар классик поэзиясининг турли масалалари ғарб адабиётшунослари асарларида ўрганилган бўлиб, узоқ тарихга эгадир. Ғарб олимлари ўрта асрлар шарқ адабиётида ўзига хос мустақиллик, оригиналлик ҳақида фикр юритар эканлар, аксари Европа поэзияси материалларига суяниб иш кўрадилар. Ана шу сабабдан ҳам уларнинг билдирган фикрлари ва хулосаларида бирёкламалик, чегараланганлик кўзга ташланади. Жумладан, биз назарда тутаётган мавзу - бадийлик илми масалаларининг ўрганилиши хусусида ҳам худди шу ҳолни кўриш мумкин. Бундай ғарб назариётчиларининг фикрларига кўра, шарқ классик поэзиясида анъанавийлик кучли бўлганлиги сабабли, оригиналлик, ўзига хослик фақат бадий асарнинг ташқи кўриниши, шаклидагина намоён бўлади. Яъни, классик поэзияда мавзу ва мазмун аввалдан белгилаб берилганлиги, ҳар бир шоир ўз маҳоратини ана шу мавзунинг янгича талқини, бадий ишланилишида кўрсатиши лозим эканлиги, бу соҳадаги қатъий анъанани бузишга ҳуқуқи йўқ эканлигини кўзда тутиб, ғарб муаллифлари: «...авторы стремятся превзойти друг друга в мастерстве владения формой и достигают в соперничестве высокого артистизма», деган хулосага келадилар.⁴⁰⁾ Бу нуқтаи назарга кўра, ўзининг мустақил ижодкор эканлигини таъкидлаш учун ўрта аср классик поэзияси вакили ўз бадий яратмасининг шаклигагина

эътибор каратиши лозим (яъни, бадий санъатлар ўйинини кўрсатишигина кифоя)⁴¹⁾ бўлади.

Француз олими П.Зюмтор асарларида ҳам худди шу мазмундаги фикрлар такрорланиб, у ҳатто ўрта аср ўқувчиси поэтик асардан унинг бадий шаклидан ўзга ҳеч нарса кутмайди, бу поэзиянинг асосий хусусияти унинг намойишкорлигидадир (айнан: «театральность» сўзини кўллайди) дейишгача боради. У эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир тарзда ўрта аср шарқ поэзиясида «мазмун, маъно ва ахборотга нисбатан шакл катта аҳамиятга эгадир», деган фикрни билдиради.⁴²⁾

Араб поэзиясини ўрганган инглиз олими Х.А.Р. Гиббинг таъкидлашига кўра ҳам, «целью его (яъни, классик шоирнинг, С. Д.) было, развивая ту или иную тему по четко обозначенной канве, украсить её всеми доступными средствами искусства, превзойти своих предшественников и современников красотой, выразительностью, сжатостью фразы, правдивостью описания и восприятия действительности».⁴³⁾

Шунга ўхшаш фикрларни бир-бирини такрорловчи ва шу заминдан фикрларини ривожлантирувчи бошқа бир қатор ғарб ва баъзи рус олимлари асарларида ҳам кўриш мумкин.⁴⁴⁾ Қизиғи шундаки, классик араб, форс-тожик ёки туркий поэзиянинг айрим даврлари ёхуд алоҳида олинган ёзувчилар зумраси фаолияти юзасидан чиқарилган хулосалар кўп ҳолларда умуман ўрта аср Шарқ поэзияси ва унинг барча даврларига нисбат берилади.⁴⁵⁾

Албатта, бу муаммога турли ёндашувлар, нуқтаи назарлар мавжуд бўлиб, жумладан, рус олимлари Д.С.Лихачев, И.Я.Крачковский, М.В.Жирмунский, А.Б.Куделин кабилар юқорида келтирилган мулоҳазалардан тамоман фарқ қилувчи фикрларни баён этганлар. Масалан, М.В.Жирмунский жаҳон адабиётшунослигидаги бундай «формалистлар»ни танқид қилиб, классик араб поэзиясидаги бадий либос бевосита давр ва услуб масалари билан ҳам боғлиқ эканлигини, яъни ҳар бир даврда адабий асар маълум услубда ёзилиб, давр янгиланиши билан услуб ҳам янгиланишини таъкидлайди ва шундай дейди: «...эволюция стиля как система художественно-выразительных средств или приёмов тесно связана с изменением общего художественного задания, эстетических навыков и вкусов, но также всего мироощущения эпохи.»⁴⁶⁾

Дарҳақиқат, ҳар қандай қаламқаш ўз асарини бирор

мақсадни кўзлаб яратади. Исломгача бўлган давр араб саҳроларида битилган ғазалларда шоир ўзининг нуқтадонлиги, топқирлиги, фаҳми тез ва фаросатлилиги, ҳофиза қуввати билан бошқалардан устунлигини намоён этишни мақсад қилиб қўйган бўлса, ўрта асрлар ниҳояси, инсоният шарқ ўйғониш даврининг камолот чўққисига етган бир даврда бу даврнинг энг етук вакили Алишер Навоий, албатта, бадий асар яратишдан тамоман ўзга мақсадларни кўзлаган эди.

А.Ҳайитметов «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» номли асарида ҳар бир давр адабиётининг ўз даври эстетик идеали билан яқиндан боғланганлиги хусусида фикр юритади ва шундай ёзади: «Эстетик идеал инсоннинг, ёзувчининг ёки умуман жамиятнинг мукамал, энг юксак гўзаллик ҳақидаги тасавури, деган гап бўлиб, бадий асар объектив борлиқнинг ёзувчи ижодига таъсири ҳамда шу даврдаги кишиларга, умуман жамиятга хос идеал гўзаллик ҳақидаги субъектив хоҳиш ва орзу асосида яратилади» [Ш, 124, 231-б.]

Кўринаётганидек, бадий санъатларга асосланган шарқ поэзиясидаги бадий тасвир усуллари ҳам эволюцион тарихий тараққиётга эга бўлиб, ҳар бир давр адабиёти поэтик асардан ўзининг етакчи ғоявий тенденциялари, мазмунига хос ёндашувни талаб этади. Бу турли шоирлар ижодига турлича намоён бўлади. Яъни, ҳар бир шоир ўз қобилияти, билими имкониятларидан келиб чиқиб, ё поэзияни янги тараққийпарвар мазмун билан бойитади ёки анъанавийлик доирасида қолиб кетади. Шунга кўра, бадий санъатларнинг ҳар бир давр поэзиясидаги функционал моҳияти ва вазифаси ҳам турлича бўлади. Уларнинг муайян ижодкор ёхуд ижод аҳли асарларида истифода этилиши хусусиятлари шу ижодкор ёхуд ижод аҳлининг услуги асосларини ташкил этади. Услуб эса «...маълум тарихий шароитда ижод қилаётган санъаткорнинг маълум дунёқараш асосида ... бадий элементлар ва тасвирий воситаларга ижодий муносабатини англатади» [Ш, 124, 309-б.]

Навоий ижодига поэтик санъатлар шоирнинг эзгу мақсадлари, эстетик идеалини бадий ифода этиш учун восита бўлиб хизмат қилган. «Навоий учун ҳеч қачон шеърый санъатлар шунчаки бир санъаткорликни намоён қилувчи воситалар бўлган эмас. У ҳақиқий новатор ижодкор сифатида, ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, муҳим ижтимоий-сиёсий фикрлари, олижаноб ғояларини юксак бадий савияда

ифода қилиш учун дадиллик билан ишга солган». [Ш,46,166-6.]

Алишер Навоий бутун илмий ва бадий ижодида, давлат арбоби сифатидаги сиёсий-ижтимоий фаолиятида ислом сарчашмалари бўлмиш Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлардаги умумбашарий, илғор ғояларга таянди, тасаввуф назарияси, унинг илмий-ғоявий асоси бўлмиш вужудуюн таълимоти чукур ўрганди ва тарғиб этди. Буюк шоир Шарқ уйғониши жараёнида юзага келган энг илғор ижтимоий-фалсафий ҳамда бадий тафаккур ютуқларини ўз асарларида бой фалсафий мазмун ва гўзал бадий нафосат уйғунлигида ўқувчисига тақдим этди. Унинг фалсафий бадий тафаккури тараққиёти ислом маънавиятини кенг идрок қилиш ва уни ўз ижодий ва ижтимоий фаолиятида тарғиб этиш ғоялари билан бевосита боғлиқдир.

Қуръони Каримда ва Ҳазрати пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида ифодаланган фикрлар Алишер Навоийнинг бадий асарларида гўзал ташбеҳлар, бетакрор лавҳалар воситасида акс этади. Шунинг учун ҳам бу даврни мукамал ўрганмай туриб, ўрта асрлар шарқ адабиёти маъно ва мазмун жиҳатидан чекланган, дея даъво қилиш бирёқлама хулосалардан ўзга нарса эмасдир.

Мавзун (вазнга солинган) фикрнинг оддий ахборот воситаси бўлмиш тилга нисбатан мафтункор, жозибали ва ёқимли бўлишида бадий санъат яратувчи унсурларнинг катта аҳамиятга эга эканлиги бир қатор ислом уламолари асарларида ҳам қайд этилади.

Ислом уламоларининг уқтиришича, Қуръони Карим - илоҳий китоб, «Аллоҳнинг сўзи» бўлганлиги туфайли, ўзининг бетакрорлигини таъминловчи қатор хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятларни инсон нутқининг бирор кўринишида - оддий, бадий, назмий ёки насрий бўлсин - ифодалаш мушкул, тўғрироғи, уларни инсон зоти ўз тилида ифодалай олмайди. Буни исбот этиш учун мусулмон уламолари Қуръони Карим бадийиятини ўрганиш ва уни араб назми ва насрининг энг юксак намуналари билан солиштиришга эҳтиёж сезганлар. Шу тариқа Қуръони Карим ва мусулмон уламолари бевосита адабиётшунослик муаммолари муҳокамасига тортиладилар. Ваҳоланки, Қуръони Каримнинг бетакрор ва илоҳийлиги унинг «Исро» сурасида аниқ ва равшан ифодалаб берилгандир: «Айтгин: «Агар инсу жинлар жам бўлиб, бир-бирига ёрдам бериб уринсалар ҳам Қуръонга ўхшаш нарсани келтира

олмайдилар». [II, 18.]

Араб мусулмон назариётчиларидан Абд-ал-Каҳир Журжоний ўзининг «Далойл ал-эъжоз»⁴⁷⁾ ва «Китоб асрор ал-балоға»⁴⁸⁾ асарларида Куръони Каримнинг бетакрор бадийятини таъминлаши мумкин бўлган барча омиллар маъноси англиниши мушкул бўлган сўзларда (алфоз муфрад), уларнинг оҳангдорлигида, ҳарф ва ҳаракатлар муносабати ёки рукнларда, васл ва қофияларда, ўхшатиш ва истиораларда акс этиши мумкинлигини тахмин қилади ва бу мулоҳазаларини илоҳий китоб асосида мукамал ўрганади. Ниҳоят, муқаддас китобнинг бетакрор жозибаси ва мафтункорлигини ёлғиз шу санъатлар ташкил эта олмаслигига имон келтирган олим, унинг илоҳий гўзаллиги ўзига хос ва фақат унгагина муносиб бўлган услуби, назмидадир, деган хулосага келади.

Ал-Журжоний бадий шакл ва мазмун уйғунлигида яратилган бадий асарда мазмун етакчи ўрин тутишини таъкидлайди. Бирок, унинг фикрича, ҳар қандай мазмун бирор шаклда намоён бўлади. Адабий асарда шакл ўзгариши билан мазмун ҳам маълум даражада ўзгаради. Шу нуқтаи назардан араб адабиётшуноси классик адабиётда шакл мукамаллиги маъно, мазмун мукамаллигига, динамикасига хизмат қилади, деган хулосага келади.

Ўрта асрларда Шарқ адабиёти тарихида адабиётшунослик масалалари билан энг кўп ва изчил шуғулланган Алишер Навоий бу масала хусусида катта илмий қимматга эга бўлган фикрларини баён этди.

Шоирнинг фикрича, поэтик асарда бадийликни таъминловчи омиллардан биринчиси поэтик мазмундир. Шоирнинг катта ишонч билан уқдиришича, поэтик мазмун бадий асарнинг жони бўлса, бошқа омиллар гўё унга камилликни, башарий қиёфани бағишловчи чиройли либосга ўхшайди.

Шоир бу фикрни ўзининг адабиётшуносликка доир асарларида қайта-қайта такрорлайди. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонига ёзган сўзбошида ўзи тартиб берган биринчи девон ҳақида ёзар экан, «Неча навъ ишким мунда маръий бўлубтурур, ўзга давовинда кўринмайдурур», - дейди. Шоир бу девонининг асосий хусусиятларидан бири сифатида шеърларида кишиларга маърифат тарқатувчи байтларнинг кўпроқ бўлишига алоҳида эътибор берганлигини, уларнинг инсон руҳиятининг энг нозик жиҳатларини ёритишга мосланганлигини, қисқарок

айтганда, девондаги шеърларнинг ғоявий ва бадий кувватига алоҳида эътибор берганлигини таъкидлайди. Шоирнинг укдиришича, айрим девонларда ғазалнавис ҳусни зоҳирий хатту хол таърифидан иборатгина қилиб қўйиб, гўзалларнинг ҳусну жамоли таърифи айрим ҳолларда иффат пардасидан холи равишда тасвирланади. Ваҳоланки, муҳаббат мавзуидаги шеърларда ҳам «насихаторо ва маъвизатосо» байтлар киритилса, бундай шеърлар кадри, таъсир куча янада ошади.

Навоийнинг фикрича, шеърларда асосан бир мавзу ёритилса, у шеърнинг бошидан охиригача тадрижий ривожлантирилган ҳолда ўзининг турли томонларини ўқувчи кўз ўнгида гавдалантириб турса, бундай шеър муваффақиятли чиққан шеър ҳисобланиши лозим.

Навоий назарида ҳар қандай мазмун ҳам поэтик асарни юзага келтира олмайди, поэтик фикр инсоннинг ҳистуйғуларига, руҳига таъсир қилиши, уни турли кайфиятларга солиши керак. Бунинг учун ҳар бир шеърдаги поэтик мазмунга мос равишда вазн танлаш, ўхшатиш, сифатлаш, муболаға каби бадий омилларнинг мазмунни юзага чиқариш учун жуда мос бўлишлигига ҳам эътибор бериш лозим.

Навоий адабий-тадқиқий қарашларининг муҳим масалаларидан бири бўлган поэтик маҳорат масаласида унинг «адабий маҳорат ҳақидаги фикрлари билан совет адабиётшуносларининг бу ҳақдаги фикрлари ўртасида жуда катта яқинлик кўринади» [III, 121, 98-б.]

Бадий маҳоратнинг Навоий даври ва ҳозирги давр адабиётшунослигида ўрганилиши ҳақида А. Ҳайитметов куйидаги фикрларни баён этади: «Навоийнинг поэтик маҳорат ҳақидаги қарашларини текширар эканмиз, бу нуқтаи назардан унинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси алоҳида қимматга эга. Чунки, Навоий бу тазкирада тўрт юз элликдан ортиқ шоир ва қаламкашларнинг ҳаёти ва ижодига тўхталади ва бу шоирлар мисолида бадий маҳоратнинг хилма-хил томонларини ёритади. Навоийнинг поэтик маҳорат ҳақидаги фикрлари умумий, абстракт фактлар билан эмас, балки реал фактлар билан, унинг ўз салафлари, айниқса, замондошлари ижоди билан яқиндан боғлангани учун ҳам ўрта аср схоластикасидан жуда узоқ бўлиб, ҳамон ўз қимматини сақлаб келмоқда» [III, 121, 99-б.]

Шоир ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида туркий тилнинг бадий асар яратишдаги имкониятлари хусусида фикр юритиб «...бу лафзда мунча вусъат ва майдонида фусҳат

топилур. Керакким, мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасеҳдугфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ...Бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур», деб ёзади. [III, 5, 118-6.] Буюк шоир ана шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, фикрни бадий ифодалашда туркий тилнинг бадий шакллари, хилма-хил имкониятларидан ғоят санъаткорлик билан фойдаланади. Шоирнинг қалами остида табиатда мавжуд бўлган қарийб барча нарсалар, инсон жисмининг мукамал гўзаллиги ва латофати, руҳиятининг хилма-хил лаҳзалардаги ҳолатлари ҳам фикрни бадий ифодалашда имконият бўлиб хизмат қилади. Шоирнинг ғазалларда тадрижийлик ва яқпоралик, воқеабандлик ва воқеабаёнлик хусусиятлари ҳақидаги фикрлари орқали поэтик асар мукамаллигини таъминловчи омиллар бадий шаклга нисбатан бадий мазмун билан, муаллифнинг ғоявий мақсадлари билан кўпроқ боғлиқ эканлиги англашилади.

Навоий ўзининг шу тариқа назарий қарашларини туркий ва форс-тожик тилларида яратган барча назмий асарларида баркамол намойиш этди. У адабиётшуносликка оид «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида, «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул-авзон», «Муфрадот» каби асарларида, бир қатор «Ҳолот»ларида биз юқорида келтирган баъзи ғарб танқидчиларининг шарқ ғазалчилигини «артистизм»⁴⁹⁾ дан иборат, деган тушунчаларига нисбатан ўзининг соф илмий нуқтаи назарини баён этди, лирикаси мисолида эса ўз фикрларининг амалий ифодасини кўрсатди.

Шеърый асарда бадий санъаткорлик унсурларининг меъёрида, чиройли қўлланилиши ёки бу соҳада шоир йўл кўядиган хато ва камчиликлар ҳақида Навоий «Мажолис ун-нафоис» да кенг маълумот беради. Тазкирада тилга олинган шоир ва қаламкашлар ижоди адабий услуб, ва асосан, бадий маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Бадий жиҳатдан содда ва халқчил асарларга нисбатан «туркона» термини қўлланилади. Навоий ўзидан анча илгари ўтган ва ўзига замондош бўлган ҳамкасблари асарларида бадий санъат воситаларидан нечоғли усталик билан фойдаланилганлигига катта эътибор беради. Жумладан, Атойининг машҳур

Ул санамким сув кироғинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклигининг сув била ютса бўлур

матлабини таҳлил этиб, «қофиясида айбғинаси бор»лигини

(яъни, равийда) қайд этади, лекин, байт ғоят юксак бадий қимматга эга эканлиги, (унда бошқа санъат унсурлари моҳирлик билан қўланилганлиги, масалан, тасдир, талмих) туфайли шоир маҳоратига таҳсин ўқийди.

«Бадоеъ ус-саноеъ» муаллифи Навоийнинг шеърда бадий санъатларни қўллашда ниҳоятда талабчан бўлганлигини қайд этиб, маънавий санъатлардан имтиноъ ёки мумтанеъ санъати бобида бу санъатни қўллашда ҳаддан ошувчи ёки фаросатсизлик қилувчи шоирларга қаттиқ танбеҳ берганлигини эслатади: «Албатта, тасаввуф ахлию маъно арбобининг ўзга тили бордур ва аларнинг деганнинг ўзга маъноси бордурким, кўрунушта ҳар неча шариятқа хилоф бўлса ҳам, ҳақу ҳақиқатдур ва кишининг аларга эътироз қилгудек холи йўқтур. Аммо ул маънодин мутлақан беҳабар сафсатачи шоирлар жамоати ул жамоатқа тақлид қилурлар ва шаръи шарифқа хилоф бемаъни нималарни айтурларким, ҳазрат-и худовандгор (яъни, Навоий - С. Д.) гоҳ-гоҳ қилиб тургандек (аммо кўпрак бўлса яхшироқ бўлур эди) аларнинг яхшилаб адабин бермак керактур» [III, 9, 264-б.]

Атоуллоҳ Ҳусайний Ҳазрат Навоийнинг бадий санъатлар борасида ниҳоятда ўткир билимдон эканлигини тасдиқловчи яна бир воқеани ҳикоя қилади. Лафзий гўзалликлар сирасига кирувчи тарофуқ санъати шундай санъатки, бунда ҳар мисраъни истаган бошқа бир мисраъ билан кўшиб ўқилса, ўша шеърдан бир байт ҳосил бўлади, маъно ва қофияга ҳеч ҳалал етмайди. «Мундоқ бир санъатни эътибор қилиш кўпдин бери хотиримда айланиб юрар, аммо ани айтмиш йўли бандага келмас эрдиким, ҳазрати худовандгор мажлисига эришмак навбати етти ва яқинлик пайдо бўлди. Ул фикрни изҳор эттим. Сўзум тугагач, ўшул он ул ҳазрат давоту қалам тиладилар ва филбадиҳа ушбу рубоийни айттилар (рубоий):

Рўй-и ту зи рух-и осмоний хуштар,
Қадди ту зи сарв-и бўстоний хуштар,
Лаъл-и ту зи об-и зиндагоний хуштар,
Нутқат зи ҳаёт-и жовидоний хуштар.⁵⁰⁾

Аксари замона фозилларию атоғлиғ хуштабълардин бўлмиш мажлис аҳли ҳайрон қолдилар ва таажжуб бармоғин тишларига олдилар. Бу саргашта ҳам тан бериб кулоқ туттум. Бу иш замона фозилларига неча кўп ғарибу ажиб туюлмасун, аммо ул олиймиқдор уммондин бир катрадур ва заррот-и жаҳондин бир

заррадур» [II, 9, 89-б.]

Кўриниб турганидек, Навоий бадияти гўзалликларини кашф этиш шоир ўзи ҳаётлик даврларидаёқ бошланган бўлса-да, уни том маънода илмий ўрганиш ва тадқиқ этиш шоирнинг чин меросхўрлари бўлмиш ўзбек олимларигагина насиб этди.

Асримиз ўрталаридан бошлаб Навоий лирик меросининг бадий жиҳатларини текшириш иши Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Н.Маллаев, А.Қаюмрв, Б.Валихўжаев, А.Ҳайитметов, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққулов каби олимлар томонидан амалга оширилди. 40-йилларнинг охирларида бадий санъатлар тадқиқига биринчилардан бўлиб қўл урган ўзбек олими Мақсуд Шайхзода «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида».⁵¹⁾ «Ғаройиб ус-сиғар» девони асосида ёзилган «Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида»⁵²⁾ «Устоднинг санъатхонасида» номли мақолалари-да шоир лирикасининг ғоявий-эстетик моҳияти, вазифаси ва аҳамияти бевосита бадий санъатлар билан боғлиқ эканлигини қайд этиб, улардаги поэтик фикр, унинг юзага чиқиш омиллари, мантикий тавсифи, бошқа бадий санъатлар билан муносабати каби масалаларни ёритади. Шайхзода ўзининг қатор мақолалари ва асарларида шеърятдаги бадий санъатлар, уларнинг хусусиятлари, истилоҳ ва таърифлари ва шу билан боғлиқ жуда кўп масалаларни алоҳида мавзу сифатида ўрганиш лозимлигини уқдиради. «Таассуф билан айтишга тўғри келадими, - деб ёзади олим «Ғазал мулкининг султони» номли мақоласида, - классик поэтикани текшириш ишлари, хусусан, поэтика андозалари билан буюк шоирларимиз ижодини ўлчаш ва таҳлил қилиш масалалари совет адабиётшунослигида жуда кам шаклланган соҳалардандир» [II, 93, 233-б.]

Адабиётшунослигимизнинг кейинги даври вакиллари устоз мутафаккир белгилаб кетган ана шу соҳада ўзларининг бир қатор изчил ва соф илмий тадқиқотларини юзага келтирдилар.

А. Рустамов томонидан бадий санъат воситаларига оид Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеъ ус-саноеъ» асарининг сўз боши ва шарҳлар билан ўзбек тилига ўгирилиши адабиётшуносликнинг бу соҳасига қизиққан барча туркий тилли ўқувчилар учун эътиборли ҳодиса бўлди. Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг бадий санъатларга оид олти муаллиф асарларини қислаб ўрганиб ёзган бу китоби ҳанузга қадар асосий манбаъ ва қўлланма бўлиб, унинг таржимасини ҳам

Ўзбек олими катта маҳорат ва санъаткорлик билан амалга оширгандир. Бундан ташқари, А.Рустамов Навоий асарлари бадийяти сирларини чуқур ўрганиб, «Навоийнинг бадий маҳорати» номли китоб ёзди ва унда «Навоийнинг бадий воситалари», «Навоийнинг қофия ва саъжлари», «Навоийнинг вазнлари» номли сарлавҳалар остида шоир маҳорати масалалари, ижодининг бадий етуклиги асосларини чуқур тадқиқ қилиб беришга муяссар бўлди.

70-йиллардан бошлаб фидойи олим Ё.Исҳоқов «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали саҳифаларида бадий санъатлардан бир нечасини таҳлил қилиб, уларнинг ажойиб намуналарини кўрсатиб берди.⁵³⁾ Шу тариқа ўзбек классик ғазалчилигида бадий санъат унсурларининг аҳамияти, вазифаси, услубий хусусиятлари масалаларини замонавий адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан муаммовий ва қиёсий ўрганиш жараёни бошланди, десак хато қилмаймиз. Чунки, бу йўналишдаги илмий ишлар бугунги кунда кўпаймоқда.⁵⁴⁾

Муҳтарам олим ўзининг мазкур мавзу доирасида олиб борган кўп йиллик изланишлари натижасида дунёга келган «Навоий поэтикаси» асарида қуйидаги фикрларни ёзди: «Навоий лирикасининг бадий қиммати, шоир санъаткорлигининг ўзига хос қирралари унинг тасвир воситалари доираси ҳамда улардан фойдаланиш йўлларида яна ҳам конкрет намоён бўлади. Бинобарин, Навоий лирикасида, бир томондан унга қадар ўзбек шеърлятида маълум даражада мавжуд бўлган поэтик воситаларнинг мисли кўрилмаган даражада тарраққий этганлигини кўрсак, иккинчи томондан, фақат шоир лирикаси орқали юзага чиққан янги усул ва образларнинг шохиди бўламиз. Навоий девонларида юздан ортиқ шеърый санъатлар мавжуд бўлиб, улар шоир бадий системасининг изчил тармоқларига айланган. [III, 46, 105-б.]

Олим ушбу асарида бадий санъатларни муайян муаллиф ижоди доирасида, хусусан, Навоий лирикасида уларнинг лирик асар матни сарҳадларида бажарган вазифаси билан боғлиқ хусусиятларини назарда тутган ҳолда, шартли равишда ўн гуруҳга бўлиб ўрганади. Бадий санъатларнинг моҳият жиҳатидан ва услубий хусусиятларига кўра, шеърый текст доирасидаги фаолияти ва унга боғлиқ характери юзасидан амалга оширилган бундай таснифот ўрта аср муаллифлари ва давримиз олимларининг бу мавзудаги машҳур асарларидан бирортасида кўринмайди. Ё.Исҳоқов бадий тасвир

усулларининг бадий асардаги ўрни ва вазифаси ва бошқа қатор хусусиятларини ўзига хос услубда Навоий лирикаси асосида ўрганар экан, «ҳар бир поэтик деталь ёки образ муайян адабий оқим ёхуд индивидуал поэтик услуб доирасида ўзининг хилма-хил функционал имкониятларини намойиш этиши мумкин» [III, 46, II9-б.] эканлигини кўрсатиб берди ва шу тариха бадий санъат қонуниятлари тараққийси учун хизмат қилувчи яна бир янги, ўзига хос изланишлар ўзанига асос солди.

Бизнинг ушбу бобдаги тадқиқотимиз ҳам шу мақсадга йўналтирилган бўлиб, унда Навоий поэтикасида шеърӣ санъатлар мавқеи нуқтаи назаридан бажарилган бадий талқин воситасида шоир поэтик услуби шаклланиши ва ривож масалаларига эътибор қаратилади. Кичик шеърӣ асарга ҳам жуда катта ижтимоӣ вазифа юклаган, унинг ғоявий ва фалсафӣ моҳияти хусусида ниҳоятда талабчан бўлган шоир ижодӣ меҳнатни муҳим ижтимоӣ аҳамиятга молик давлат ишн даражасига кўтаради. Шу сабабдан ҳам у ўз бадий яратмаларининг мукамал, бенуқсон бўлишини ният қилади.

Шоирнинг баъзи ғазаллари матнларини бадий санъатлар талқини асосида ўрганишга журъат этдик. Масалан, Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан «Хазойин ул-маоний» девонларига ўтган баъзи ғазаллари вариантларида тасдир санъатини ҳосил қилувчи ўзгартиришлар бор. Ё.Иҳоқов бу санъатни фикрни далиллаш (мотивировка) учун хизмат қилувчи тасвир усули деб атайди. [III, 46, 106-б.]

Маълумки, бу санъатни юзага келтириш учун бир сўз байтнинг икки ерида берилади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 36-ғазалнинг тўртинчи байти

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга ўқ
Улки ўқ деб нола қилдим эмди қалқондур манга
(57-бет)

тарзида берилган. «Ғаройиб ус-сиғар» да эса байтнинг биринчи мисраси ниҳоясидаги иккинчи марта қайтарилган «ўқ» сўзи ўрнига «захм» лафзи қўлланилган. Иккинчи мисраъда биринчи мисраъдаги «ўқ» сўзига тааллуқли фикр давом эттирилади. «Ўқ ... эмди қалқондур манга» бирикмаси билан шоир тазйил қилади. Яъни, биринчи мисраъдаги фикрини яна бир бор таъкидлаб, бадий санъат ҳосил қилади. Демак, маъшуқа отган ўқ ошиқ танига санчилгач, қалқон вазифасини бажаради ва

бошқа захмларга йўл бермайди. Ғазалнинг бошқа матнида «ўк» сўзи «захм» билан алмаштирилган:

Ўқи баским тандадур, тегмас танимга ўзга захм,
Улки, ўк деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.
(34-бет)

Назаримизда, ғазалнинг аввалги варианты бадий тасвир нуқтаи назаридан мукамалроқдир. Буни байт мазмунининг мантикий йўналиши ҳам таъкидлаб турибди.

Худди шундай кўриниш «Бадоеъ ул-бидоя»га кирган 249-ғазалнинг саккизинчи байтида ҳам учрайди:

Ком еткурмак ғанимат англа ҳожат аҳлига,
Эй ғани, бу дамки қоминг бирладур даврон хануз.
(211-6.)

Шоирнинг катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган бу байтининг ҳам аввалги девондаги матни кейингисига нисбатан мукамалроқдир. Яъни, «ком»ни албатта ҳожатмандга етказмоқ керакдир. Матн кейинги вариантыда «даврон» сўзи байтнинг иккинчи мисраъсида ҳам такрорланиб, тасдир санъати ҳосил қилинади, бироқ бу ҳол байтнинг ғоявий мазмунига пугур етказади:

Ком еткурмак ғанимат англа даврон аҳлига,
Эй ғани, бу дамки қоминг бирладур даврон хануз.
(«Ғаройиб ус-сиғар», 225-6.)

Бу санъат А.Рустамовнинг бадий санъат воситалари юзасидан қилган таснифотига⁵⁵⁾ кўра, тасдирнинг бешинчи турига киради. Шу нуқтаи назардан байтнинг аввалги варианты автор нусхаси бўлиши мумкин, деган фикр ўйғонади. Унинг кейинги матнида эса котиб қаламининг дахли бўлган.

Худди шу мазмундаги ўзгаришлар «Наводир ун-нихоя»дан «Хазойин ул-маоний» девонларига кўчган қуйидаги байтларда ҳам учрайди:

«Наводир ун-нихоя», 148-ғазал, 6-байт:
Талаб даштида аввал фоний ўлғил,
Ки йўк бу йўлда ўзлукдин оғир банд.
(109-6)

Шу байтнинг «Бадоеъ ул-васат» даги кўриниши:

Талаб йўлда аввал фоний ўлғил,
Ки йўк бу йўлда ўзлукдин оғир банд.
(127-ғазал)

«Наводир ун-ниҳоя», 321-ғазал, матлаъ:

Суроҳи то майи лаълинг висолин орзу қилмиш,
Ани бу мастлик девонаи жўлидамў қилмиш,
(225-бет)

Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» да 277-ўринда келган. Матлаънинг «Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Суроҳи то майи лаълинг висолин орзу қилмиш,
Ани бу орзу девонаи жўлидамў қилмиш.
(263-ғазал) ва б.

Куйида кўриладиган матний тафовутлар шоирнинг байтда ифодалаётган фикрини янада аниқлаштириш, мазмун жиҳатидан ҳақиқатга ёки реал ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга яқинлаштириш учун хизмат қилиши нуқтаи назаридан талқин этилади. Чунки, бу нарса ҳар қандай шоирнинг асосий мақсади. Бирок, матн вариантыда ана шу мақсад амалга оширилаётиб, тасдирнинг гўзал намунаси ҳам яратиб қўйилган. «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 815-ғазалнинг тўртинчи байтида катта бир сўз бирикмаси ўзгартирилган:

Зулфи домин ҳажр шомидек ёпиб олам аро,
Кўйи офок аҳлининг кўнглин гирифтор истади.
(564-б)

«Фавойид ул-кибар», 607-ғазал:

Зулфи домин ҳажр шомидек ёзиб офок аро,
Кўйи офок аҳлининг кўнглин гирифтор истади.

Байтда маъшуқанинг қоп-қора сочлари шом қоронғулигига қиёс қилиняпти. Бу ўхшатилимиш ва ўхшовчининг зоҳирий таърифи. Ўхшамиш эса қоралиқдир. Аммо, байтда ташбиҳи томм қилинган бўлиб, шом қоронғулиги маъшуқасини кутавериш умидсизликка тушган ошиқнинг ғамдан қоп-қоронғу бўлган кўнглига ҳам ўхшатиляпти, Демак, маъшуқанинг сочлари ҳар кун ниҳоясида келадиган шомга эмас, ошиқнинг юраги соғинчдан ўртаниб турган ҳижронли шомга ўхшайди. Бундан ташқари, маъшуқанинг сочлари ва шом ўртасида уларнинг бажараётган вазифасига асосланган яна бир ўхшашлик бор. Маъшуқа зулфининг тобланиб, кўнғирок бўлиб туриши шаклан овчининг домига қиёсланади «Зулф»га нисбатан «дом»ни истиора қилиб ва унинг шом каби ёйиб юборилишига ишора қилиб, шоир икки қарра ташбиҳ, яъни

ташбиҳи мусалсал ҳосил қилади. «Олам» лафзининг ўрнида «офоқ» лафзининг келиши эса шомнинг ҳаракат доирасини ёки вазифасини янада аниқлаштиради, яъни шом тушгани уфқлардан билинади.

Ўхшатиш яратишда шоир бу билан ҳам кифояланмайди. У байтнинг иккинчи мисраъида ташбиҳ санъатини тақомилга етказади. Маълумки, домнинг вазифаси кушни тутиб қолишдан иборат. Маъшуқа зулфининг печу товлари ҳам шу мақсадда эшилиб, тўлғонади. Унинг истаги бугун офоқ аҳлининг, яъни бугун уфқни тўлдириб келаётгандек туюлган халқнинг кўнглини ўзига ром, гирифтор этишдир. Ташбиҳ санъатида бундай юксак маҳорат намойишини шоирнинг жуда кўп байтларида кузатиш мумкин. Академик Ойбекнинг ёзишича, «Навийий метафора ва ўхшатишларида нарсаларнинг ташқи мушоҳадаларигагина эмас, кўпроқ, нарсалар, ҳодисалар, картиналар орасидага ички мушобиҳатлар, боғланишлар, муносабатларга зўр аҳамият беради. Бунинг натижасида янги поэтик бирикмалар, янги поэтик мажозлар яратади, бадийий воситалари хазинасини бойитади, шеърнинг образлилигини қуюқлаштиради» [III, 80, 39-6.]

Шоир бадийиятига хос бу хусусиятни А.Рустамов ҳам таъкидлайди: «Навийийнинг ўхшатиш бобидаги етуклигини кўрсатувчи бир неча хусусият бор... Навийийнинг ўхшатишларидаги ўхшамаш фақат шаклга эмас, кўп ҳолатда вазифага асосланган. Мана шу хусусият Навийийга жуда кўп вақт ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган ва келмайдиган ўхшатишларни вужудга келтиришга сабаб бўлган» [III, 90, 67-б.]

Навийий ўз байтларида бадийий санъатларни ўзаро уйғунликда моҳирона қўллайди. Таҳлилга тортган байтимизда «офоқ» сўзининг ҳар мисраъда келтирилиши билан тасдир ҳосил қилинган бўлса, шу муносабат билан ташбиҳнинг ҳам энг юксак ва бетакрор намунаси намойиш этилади.

Тасдир ва ташбиҳни уйғунликда яратиш санъати билан боғлиқ қуйидаги байтлар матнлари ҳам диққатга сазовордир. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирмаган, «Наводир ун-ниҳоя» даги 432-ғазалнинг учинчи байти:

Дафъа-дафъа қон аро жисмимдадур бир-бир тугон,
Лолалар остидадур ҳар доғи пинҳоним менинг.
(295-б.)

«Навийий ул-кибар»да қуйидагича ўзгартириб берилган:

Дафъа-дафъа қон аро жисмимдадур бир-бир тугон,
Лолаедур гўйиё ҳар доғ ила қоним менинг.

(348-ғазал)

«Остида» ҳолининг ёрдамчи сўз туркумларидан «гўйиё» («гўё») кўмақчиси ўрнида келиши байтда маънонинг равшанроқ ифодаланувига хизмат қилган. Яъни, бу ерда ҳам ташбиҳ мушаббах ва мушаббахун биҳнинг шаклий кўринишига эмас, балки сифатига нисбатан амалга оширилган. Байтнинг биринчи кўринишида «ҳар кўринмас доғ устида бир лола турган каби», маъноси берилса, «жисмимдаги ҳар доғ ила қон кизиллиги туфайли лолага ўхшайди» дейиш билан унинг иккинчи кўринишида ташбиҳи музмар (яширин ўхшатиш) ташбиҳи сарех ёки ташбиҳи мутлаққа айлантирилади. Албатта, бу ерда ижодкор мақсади ташбиҳ турларининг афзалини қидириш эмас, балки байтдаги бадий фикрнинг чиройли ва ихчам ифодаси учун ташбиҳнинг қулай туридан фойдаланишга интилишдан иборатдир. Ташбиҳнинг бу тариқа такмили ўз навбатида муболағанинг такомилига ҳам сабаб бўлади. Яъни, байтнинг биринчи шаклида фақат ошиқ жисмидаги доғлар ҳақида сўз кетса, унинг иккинчи шаклида доғлар устида ёки остида қон ҳам борлиги орқали ошиқ жисмининг абгор ҳолати бўрттирилади. Байтдаги бўрттириш санъатининг бу қадар чиройли кўринишида байтнинг биринчи мисраъсидаги тақрир санъатининг ҳам ўрни бор. Бундан ташқари, байтдаги тасдир иштиқоқдир. Бу хил матнлар ҳақида биз қуйида алоҳида сўз юритамиз.

Кўринаётганидек, бир байтда икки сўзнинг тутган мавқеи биратўла тасдир, ташбиҳ, тақрир, муболаға, иштиқоқ каби санъат унсурларининг ажайиб намуналарини кўрсатиш учун аҳамиятга эгадир.

Шоирнинг «кўз» радифли ғазали мақтайдан олдин келган байтда ҳам фикрни аниқроқ ифодалаш мақсадида бир сўз ўзгартирилган. Бунинг натижасида тасдир ҳосил бўлган. Назаримизда ижодкор айнан шу вазиятда керак ва муҳим бўлган сўзни танлаб, икки мақсадни бирийўла амалга оширади:

Наҳ юлдуздек кўзи чун тушти, барҳам бўлди базм,
Муҳтасиб майхона аҳли айшиға етқурди кўз.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида 265-ўринда жойлашган бу ғазалнинг тафовутли байти «Фавойид ул-кибар» да

куйидагичадир:

Наҳс юлдуздек кўзи чун тушти, барҳам бўлди базм,
Муҳтасиб майхона ахли базмиға еткурди кўз.

(218-ғазал)

Байтда ирсоли-масал санъати ҳам бор.

Вариантларда иштиқокли тасдир ҳосил қилиниши ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Лафзий санъатлар сирасига кирувчи ўзакдош сўзларнинг уюштирилишига асосланган бу санъат «иктизоб» деб ҳам юритилади. Ё.Исҳоқов таснифотида бу санъат сўзнинг ички, ташқи формаси билан алоқадор санъатлар гуруҳига киради. Куйидаги байтлар матни вариантларида иштиқокли тасдир ҳосил бўлган:

Куймади шоми хуморим тийраликдин ақлу хуш,
Май куёшин куп спехридин чиқар, эй майфуруш.

Табилий матн:

Куймади шоми хуморим тийраликдин ақлу хуш,
Май куёшин хум спехридин чиқар, эй майфуруш.

Ёки:

Дўстлар ул нахли қад ҳажринда чун бўлдим қатил,
Сарв экинг гар қўймоқ истарсиз мозорим узра мил.

Табилий матн:

Дўстлар ул сарвқад ҳажринда чун бўлдим қатил,
Сарв экинг гар қўймоқ истарсиз мозорим узра мил.

Яна:

Кўзларингга сайд ўлди кўнгул, ваҳ, қутулурму,
Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд ?!

Табилий матн:

Сайд ўлди кўнгул кўзларингга, ваҳ, қутулурму,
Бир қушки, анинг кўйида бўлғай ики сайёд ?!

Бу байт тадқиқотимизнинг арузга доир талқинлар бобида ҳам таҳлил этилган эди (75-бет). Байтда «сайд» ва «сайёд» сўзларидан иштиқок ҳосил қилинган. Бу санъат «Бадоеъ ус-саноеъ»да иштиқоқи хаффия, яъни, паст овоз билан айтилган, яширин иштиқок навъига мос келади. Матн нусхасида «сайд» сўзи байтнинг ҳашвидан садрига кўчирилгач, «раддул-важж мина-с-садр» деб аталувчи яна бир санъат юзага келади. Бадииятнинг лафзий гўзалликлари туркумига кирувчи бу санъат

орасида ё тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳи иштиқоқ⁵⁷⁾ бўлган икки лафзнинг бирини жумла бошида ва иккинчисини охирида келтириш билан ҳосил қилинади. Навоий ғазалларида бу санъатнинг жуда гўзал ва мураккаб кўринишлари кўзга ташланади. Масалан, мана бу матлаъда унинг икки қайта қўлланилганлигини кўриш мумкин:

Қилса жонон оллида жоним туфайл олмоққа майл,
Кош юз жон бўлсаким ҳар дам бирин қилсам туфайл.

Байтда тазод ҳам бор. Фикримизча, қуйидаги байт ҳам юқоридаги мулоҳазалар нуктаи назаридан дунёга келган.

Матн:

Бокма асфар барг уза, ҳар ён қизарғон обкаш,
Заъфароний юз уза кўр ашки хунобим сари.

Табдилиий матн:

Бокма асфар барг уза, ҳар ён қизарғон обкаш,
Заъфароний юз уза бок ашки хунобим сари.

Навоийнинг чуқур ижтимоий маъно касб этувчи қуйидаги байтида юқорида келтирилган байтдаги сингари иштиқоқ туркий сўзлар воситасида яратилади. Маълумки, сом тиллари, жумладан, араб тилидаги ўзак сўзнинг ишлатиладиган формасига мос келмайди. Яъни, ўзакда фақат ҳарф қолиб, ҳаракатлар акс этмайди. Масалан, қосид-мақсуд-қасида сўзларида ҚСД, обру-эътибор-мўътабар.. сўзларида ر ب ع каби ва ҳ.к. Туркий тилда эса сўз ўзаги ўзгармайди. Демак, иштиқоқ сўз ясовчи ва ўзгартирувчи қўшимчалар воситасида ҳосил қилинади. Қуйида келтирилган байтлардаги сингари:

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин, англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин етгонни қойтормиш.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 238-бет)

Табдилиий матн:

Югурма ризқ учун, не етса ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демуш, не ғайбдин келгонни қойтормиш.
(«Фаройиб ус-сиғар» 268-бет)

Байтнинг аввалги кўринишида ҳам «етса-етганни» лафзлари иштиқоқли. Бироқ, кейинги нусхада иштиқоқли сўзлар орасидаги масофа яқинлаштирилган, яъни иштиқоқли сўзлар

бир мисраъга жойланган. Бунинг натижасида эса байт оҳангида ижобий ўзгариш содир бўлади.

Қуйидаги байтда ҳам худди шундай иштиқоқ ҳосил бўлган:

Кўрмайин кўзлар қачон келди бошимга юз бало,
Кўп бало келтурди бу юзи қаролар бошима.

Табилий матн:

Кўрмайин кўзлар қачон келди бошимга юз бало,
Кўр нелар келтурди бу юзи қаролар бошима.

Албатта, бу матн вариантлари котибларнинг ر (ро) ва ب (пе) харфларини фарқламасликлари оқибатида содир бўлган. «Юзи қаролар» истиораси воситасида шоир маънавий санъатлардан ирсоли-масални юзага келтирган. Бундан ташқари байтда шундай санъатлардан яна бири - илтифот ҳам ҳосил бўлган.

Тубандаги байт матнлари ҳам иштиқоқ билан боғлиқ бўлган санъатларнинг мукамаллигини кузатиш учун хизмат қилади:

Тут ўзунга фарду бекаслик балою шиддатин,
То бировга ўрганиб айру тушуб эмганмагил.
(«Наводир ун-нихоя», 481-ғазал)

Табилий матн:

Тут ўзунга фарду бекаслик балою эмгакин,
То бировга ўрганиб, айру тушуб эмганмагил.
(«Наводир уш-шабоб», 372-ғазал)

Шоирнинг

Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул,
Шайтондур ўзи, мажлисининг аҳли сурук гул

матлаби билан бошланувчи, жамиятда бидъату хурофот ёйиб, фисқу фасод тарқатган айрим дин вакилларино фош этувчи ғазалининг олтинчи байти вариантлари орқали ифода этилмоқчи бўлган фикр янада бойиб, иштиқоқ воситасида кучли муболаға юзага келганлигини кўриш мумкин:

Юз пора қилиб минбарин ўт ёққали авло,
Бу шарт илаким бўлса ул ўтда ўзи мактул.
(«Наводир ун-нихоя», 484-ғазал)

«Фавойид ул-кибар», 377-ғазал:

Юз пора қилиб минбарин ўт ёққали авло,
Бу шарт илаким, бўлса ўзи қотилу мактул.

Албатта, бундай санъатлар яратиш билан шоир ҳеч қачон бадний фикрни гўзал шаклга тобеъ қилиб қўймаган. У ўзининг қуйма сатрларини яратар экан, аввало ўз гоъвий мақсадини ўқувчига яхшироқ англатиш, фикрини тўла ифодалаб беришни ният қилади. Бу фикрни Навоий ўз ижодида жуда кўп марта такрорлайди. Жумладан, матнлар чоғиштира нухаларининг бирида ана шундай маъно ифодаланади. Яъни, «сен бу пасткаш дунё сари рағбат қилган кимсаларнинг ниҳоятда тубан тушганликларини кўрдингми? Демак, бу дунё хою хавасидан кечиб, маъни олами сари назар қил», дейди шоир.

Мақъада «оламин» сўзининг «дуняи» сўзи билан алмаштирилиши натижасида иштиқоқли ташбиҳ яратилади:

Эй Навоий, иста маъни оламинкин, келди дун
Ҳар кишиким, майли ушбу олами дун соридур.
(«Наводир ун-ниҳоя», 240-ғазал)

Табдиллий матн:

Эй Навоий, иста маъни оламинким, келда дун
Ҳар кишиким, майли ушбу дуняи дун соридур.

Навоийнинг бир қатор байтлари турли матнларини қиёслаб, янғроқ товушли сўзларни уюштириш билан юзага келадиган тавзӣъ санъати юзасидан талқин этиш мумкин. Лафзий санъатлар турига тааллуқли бўлган бу санъат номининг луғавий маъноси улашиш, тарқатиш демақдир. Мазкур санъатни бир хил товушни барча сўзларга улашиб чиқишни назарда тутиб, «тавзӣъ» деб атаганлар. Қуйидаги байтлар матнларида ана шу санъат турига тегишли тафовутларни сезиш мумкин:

1. Рангсиз холинг жамолинг хонида, эй сиймбар,
Бир адасдурким, ёпишмиш бир адас чоғлик шакар.
(«Наводир ун-ниҳоя», 178-ғазал)

Табдиллий матн:

Рангсиз холинг жамолинг хонида, эй сиймбар,
Ё адасдур, ё ёпишмуш бир адас чоғлик шакар.
(«Наводир уш-шабоб», 135-ғазал)

2. Чу нома чирмадим ёзиб юзинг васфида шавқангез,
Дамимдин ўт тушуб бир бошига қилди они гулрез.
(«Наводир ун-ниҳоя», 152-ғазал)

Табдилиий матн:

Чу нома чирмадим ёзиб юзунг шавқиша шўрангез,
Дамимдин ўт тушуб бир бошига қилди они гулрез.
(«Наводир ун-нихоя», 204 -ғазал)

3. Дема гулгундур либосим ашқнинг хунобидин,
Шўъладурким, ўртанурмен ҳажр ўтининг тобидин.
(«Наводир ун-нихоя», 575-ғазал)

Табдилиий матн:

Дема гулгундур либосимким сиришким конидин,
Шўъладурким, ўртанурмен ҳажр ўтининг тобидин.
(«Бадоеъ ул-васат», 461-ғазал)

4. Қазо нарроди кўк тосида ой-кун каъбатайнидин,
Душаш нақши била эл умри нақди ҳар не бор элтур.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 174-ғазал)

Табдилиий матн:

Қазо нарроди кўк тосида ой-кун каъбатайнидин,
Душаш нақши била эл нақди умрин бешумор элтур.
(«Наводир уш-шабоб», 186-б)

5. На гулгун бодае мумкин, на гулрух соқие мавжуд,
Жиҳат будур Навоий гар тилар кетмак Хуросондин.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 507-ғазал)

Табдилиий матн:

На гулгун соғаре мумкин, на гулрух соқие мавжуд,
Жиҳат будур Навоий гар тилар кетмак Хуросондин.
(«Наводир уш-шабоб», 588-ғазал)

ва б.

Бир қатор ғазаллар вариантларида муболаға такмилга етказилади. Бу ҳодиса ҳам шоир поэтик услуби хусусиятларини ўрганиш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эгадир. Зеро, «Муболағанинг поэтик санъат сифатида қўлланиш даражаси ва бадий тасвир воситаси сифатидаги имкониятлари муайян давр, адабий оқимлар, жанрлар ҳамда маълум даражада у ёки бу ёзувчининг мақсади ҳамда индивидуал услуби билан боғлангандир.⁵⁸⁾ Маълумки, агар васфда даъво ақлу одатга мувофиқ бўлса, у ҳолда муболаға мақбул муболаға ёки таблиғ дейилади. Агар муболаға ақлга сиғсаю, одатдан ташқари бўлса ҳам мақбул саналади, бироқ энди у ифрок дейилади.

Вариантларнинг мунтазам таҳлили, котиблар эътиборсизлиги ёки бошқа сабабларга кўра Навоий байтларидаги игроқ санъати номаълум бўлиб қолганлигини кўрсатади. Мана мисоллар:

1. Анингдек солди ишқинг шўъла жоним ичраким шаксиз,
Малойик ошиқ ўлғай кўкка тушса бир шарар мендин
(«Наводир ун-ниҳоя», 562-ғ)

Табдилиий матн:

Анингдек солди ишқинг шўъла жоним ичраким шаксиз,
Малойик барча куйғай кўкка тушса бир шарар мендин.
(«Наводир уш-шабоб», 464-ғ)

2. Навоий, айла анинг ишқи таркини, йўқ эса,
Чу ғайр ила май ичар боқу дам-бадам қон ют.
(«Наводир ун-ниҳоя», 102-ғ)

Табдилиий матн:

Навоий, айла анинг ишқи таркини, йўқ эса,
Чу ғайр ила май ичар боқу захри хирмон ют.
(«Наводир ун-ниҳоя», 82-ғ)

3. Заъфдин қаддим алиф бўлди, ул икки ломи зулф,
Ҳар ёнимдин жилвагар, ваҳ, не ажаб гар лолмен.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 528-ғ)

Табдилиий матн:

Заъфдин қаддим алиф бўлди, ул икки ломи зулф,
Ҳар ёнимдин фитнагар, ваҳ, не ажаб гар лолмен.
(«Ғаройиб ус-сиғар», 473-ғ)

Мазкур байтнинг аввалги кўринишида маъшуқа зулфларининг жилва қилиб, тебраниб тургани тасвирланса, унинг иккинчи шаклида улар фаттон, яъни фитна кўзғатувчи сифатида ифодаланган. «Жилвагар» лафзи сочларнинг кўриниши, ҳаракатига нисбатан қўлланилган ташбиҳ бўлса, «фитнагар» сўзи уларнинг бажараётган ишига, ёки аниқроғи, вазифасига кўра ишлатилган муболағали ташбеҳдир. Бундан ташқари, байтда китобат санъати ҳам қўлланилган бўлиб, у «лол» сўзига тааллуқлидир. Яъни, араб ёзувидаги L сўзидаги L га ошиқнинг заиф ва нозик жисми қиёс қилинса, икки L га маъшуканинг икки фитна кўзғатувчи зулфи ўхшатилади. Бу бетақрор бадий лавҳа орқали шоир «икки ёнимда икки маккор фитнагар турса, ўзим заиф ва ожиз бўлсам, не

қилишни билмай лолман», деган фикрни ифодалайди ва гўзал бадийий санъат намуналаридан бирини намойиш этишга муяссар бўлади.

Шоир ўз ғазалларида тақрир ёки тақрор санъатидан ҳам маҳорат билан фойдаланади. Унинг баъзи кўринишлари вариантлар талқинида ҳам кўзга ташланади. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан олинган қуйидаги байт иккинчи вариантида тақрир бир мисраъда икки марта яратилган ва натижада байт оҳангининг яна ҳам равлонлигига хизмат қилган:

Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё,
Юзумга йўллар ўлубтур сиришқдин рах-рах
(«Бадоеъ ул-бидоя», 107-ғ.)

Табдилиий матн:

Хаёли хайли кўзумга келургадур гўё
Юзумки йўл-йўл ўлубтур сиришқдин рах-рах.
(«Фаройиб ус-сиғар», 126-ғ.)

«Йўл-йўл» сифати юзга нисбатан ишлатилган бўлса, «рах-рах» лафзи ҳам шу маънони билдиради ва байтдаги форс-тожик тилидан олинган «сиришқ» - кўз ёшларига тааллуқлидир. Мазкур вариантларнинг ҳосил бўлишида ҳам котиблар «саводхонлиги» сабаб бўлганлиги шубҳасиз аёндыр.

Мана бу байтда тақрир муболагани янада кучайтириш учун хизмат қилади:

Ишқ ичра қани мен киби зеру забар ўлғон,
Хар кимки йўқ андин батар ўлғон, батар ўлғон.
(«Наводир ун-нихоя», 626-б.)

Табдилиий матн:

Ишқ ичра қани мен киби зеру забар ўлғон,
Хар кимки йўқ андин батар, андин батар ўлғон.
(«Наводир уш-шабоб», 488-ғ.)

Шоир албатта оригиналда матлаъдаги «ўлғон» радифини бир байтда уч марта қўлламаган. Бундан ташқари, «ўлғон» феълини тақрорлагандан кўра, сифат ва равиш бирикмаси - «андин батар»ни икки мартадан қайтариб муболагани янада кучайтириш афзалдир. Яъни, байтда аҳволи паришон ошиқдан батарроқ кимса йўқлиги таъкидланиб, ўқувчи диққати ахборотдаги ҳаракатга эмас, балки тасвирланмиш ҳолнинг

сифатига жалб этиляпти. Шу нуқтаи назардан байтнинг биз назарда тутган табдилиий матни автор нусхаси бўлиши мумкин.

Маънавий санъатлар бобида ҳам Навоий маҳорати сўз санъаткорлигининг энг юксак чўққисига кўтарилганлиги маълумдир. Бу санъатга оид фикрларни ҳам вариантлар таҳлилида келтириш мумкин. «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 729-ғазалнинг мақтаби, жумладан, шундай матнга эга:

Навоийни тила андин бурунки, дегайлар,
«Адам йўлин тутиб ул зори бенаво кетти».

Табдилиий матн эса, назаримизда, мана бу:

Навоийни тила андин бурунки, дегайлар,
Адам йўлин тутиб ул зори бенаво итти.

Табдилиий матннинг афзаллиги шундаки, «кетти» феълини «итти»га алмаштириш натижасида таносуб яратилади. «Адам» сўзининг маъноси йўқликдир. Шу маънода «нобуд, нобудлик» сўзлари ҳам ишлагилади. «Итти», «итиб кетти» феълларининг ҳам «йўқолиб кетди», «нобуд бўлиб кетди», деган маънолари бор.⁵⁹ Ана шу маънодош сўзларнинг (от ва феъл) ёнма-ён қўлланилиши натижасида таносуб юзага келган. Бундан ташқари, «кетти»га нисбатан «итти»ни қўлланилиши муболагани ҳосил қилади. Байтнинг биринчи шаклида бу маънода муболага йўқ. Байт саволу жавоб ёки мурожаъа санъатида ёзилган.

«Наводир ун-нихоя»дан «Фавойид ул-кибар»га кўчган бир ғазалда ирсоли-масал санъати бўлиб, вариантлардаги ўзгаришлар уларнинг бирида икки марта тасдир ва тавзиъ санъатлари ҳосил қилинганлигини кўрсатади. Байтда халқ тилида бўлган «Кунимни қора қилса, қуни қора бўлсин» сўзларига ишора бор:

Қаро қилди нечукким рўзгорим,
Онинг ҳам ҳонумони қора бўлмиш.

Табдилиий матн:

Қаро қилди нечукким рўзгорим,
Онинг ҳам рўзгори қора бўлмиш.

Яна бир матнда талмиҳ санъати учрайди. «Эй кўнгул» лафзининг «эй Масиҳ» лафзи ўрнида келиши Ҳазрати Исо алайҳиссаломнинг водийга чиқиб кетишлари воқеасига ишора қилади:

Ишқ водийсинки осон деб эмишсен, эй кўнгул,
Сен азимат қилки, мен ажзимға қилдим эътироф.
(«Наводир ун-ниҳоя», 378-ғ.)

Табдилиий матн:

Ишқ водийсинки осон деб эмишсен, эй Масих,
Сен азимат қилки, мен ажзимға қилдим эътироф.
(«Фаройиб ус-сиғар», 303-ғ.)

Навоийда ҳусни таълил санъатининг гўзал намуналари жуда кўп. Бир байт матнида эътиборсизлик натижасида ана шу санъат бой берилган:

Ҳар тараф ул навъ ёпушмуш яролар қонидин,
Ким қуруғ жисмим уза бўлмиш тери пироханим,
(«Наводир ун-ниҳоя», 505-ғ.)

Табдилиий матн эса, фикримизча, мана бундай:

Ҳар тараф ул шўх тош урмиш, яролар қонидин,
Ким қуруғ жисмим уза бўлмиш тери пироханим.
(«Фавойид ул-кибар», 405-ғ.)

Чунки, байтнинг биринчи кўринишида таълил йўқ, чиройли муболаға бор. Иккинчи шаклида эса шоир кўйлагининг қуруқ жисмига тери сингари ёпишиб кетишига сабаб қилиб (таълил), маъшуқа отган тошлардан пайдо бўлган яраларидаги қонни кўрсатади. Шу ўринда яна бир гўзал истинора орқали маъшуқанинг шўхлигини, шўх бўлгач эса тош отиши табиийлигини ифодалайди. Бу эса ҳусни таълилдир.

Шу тариқа буюк шоир ғазаллари матний нусхалари таҳлили асосида бадий асарда мазмун етакчилигида гўзал бадий шакл унсурларининг фаолият доирасини, ўрни ва аҳамиятини, меъёрини, қўлланиш услубларини ва шу каби қатор жиҳатларни илмий текшириш ва аниқлаш мумкин. Чунки, шоир ҳар бир байт, мисраъ ёхуд жумла, ёки сўз бадий асарда ўзининг ташиётган маъноси, бажараётган вазифасига кўра ортиқча ҳашамсиз ва мантиқан ўринли, тил қоидалари нуқтаи назаридан беҳато ва тушунарли бўлишлигига алоҳида эътибор беради ва унинг бу соҳадаги талабчанлиги бадий-эстетик қарашлари асослари ва моҳиятини ташкил этади. Навоий лирик меросини жамлаш асосида ғазаллари байт ва мисраъларини назардан ўтказар экан, ҳеч қачон маъно ва шакл унсурлари орасига чегара қўймади. Балки, гўзал бадий шакл

ёхуд лафзий либосни юксак ғоя ва чуқур мазмунга тобеъ этди, хизмат қилдирди. Шунинг учун ҳам шоир асарлари жаҳон адабиёти хазинасидан ўзига муносиб юксак мавқеъни эгаллади.

Маълумки, Навоий ўзининг ҳар бир асарида адабиётга бирор янгилик беришни мақсад қилиб кўяди. Классик шеърятнинг энг кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўладиган бадий санъатлар соҳасидаги шоирнинг ғазаллари вариантлари талқини ҳам туркий шеърятнинг баъзи назарий масалаларини илмий идрок этишга, шубҳасиз, хизмат қилади:

биринчидан, Алишер Навоий ўз лирикасида бадий санъат воситалари истифодасини мукамал даражага етказар экан, ўша давр туркий шеърятда аввалдан маълум бўлган ва мустаҳкам қонуниятга асосланган санъатларнинг ўзига хос янги жилоларда шоир ғоявий мақсадини янада даниқроқ акс эттириб фаолият кўрсата олиши мумкинлигини исботлаб берди;

иккинчидан, девондан девонга кўчган ғазаллар вариантлари таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, Навоий бадий адабиётнинг вазифаси жамиятга бадий шаклда хизмат қилишдан иборат эканлигини, мукамал табиат - яратилмишнинг бир зарраси бўлган инсоннинг зоҳири, ботини, фикри ва сўзи ҳам гўзал, мукамал, ёқимли бўлиши лозимлигини ва бадий сўз ташбиҳу муболағасиз сўздан фарқли ўлароқ, ана шу вазифаларни бажариш учунгина амалда бор эканлигини яна бир қарра тасдиқлайди. Бу билан Навоий ўрта аср шарқ адабий мероси бутун инсоният келажигига дахлдор оламшумул аҳамиятга эга бўлиб, унинг баъзи ғарб уломалари айтмиш ялтироқ шаклбозликдангина иборат эмас эканлигини қайта-қайта уқдиради. Агар лириканинг катта ижтимоий вазифаси шубҳасиз равшан бўлмаганда эди, Навоий ўз шеърларидаги ҳар бир байт ёхуд сўз мавқеи масаласига жиддий эътибор бермаган бўлар эди;

учинчидан, шоир туркий тил хусусиятлари, сарфу наҳви қонуниятлари, оғзаки бадий ёдгорликларнинг ёзма адабиётга, хусусан, лирикага таъсири масаласи, умуман, ХУ аср ижодий поэтик услуби ва бу услуб негизини ташкил этувчи халқчиллик сирлари каби масалаларни ўз ғазаллари мисолида такомилга етказишга муваффақ бўлди. Шоир янги туркий сўзлар, иборалар, мақолларни ўз назмига киритди, уларга сайқал берди. Демак, туркий тилнинг ҳазрат Навоий ижоди орқали бойиши ва янгилашиши, камолот чўққисига кўтарилишида

унинг ўзига хос эстетик заковатининг ҳам маълум даражада ўз ўрни ва ҳиссаси бор экан;

тўртинчидан, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасидан маълумки, Навоий ўзидан илгари ўтган аҳли таъб ва замондош шоирлар ижодини зийраклик билан кузатган, бадий жиҳатдан таҳлил этган, баъзиларига ўз мулоҳазаларини билдирган. Навоий таҳлиллари чуқур назарий асосда пухта ишланган илмий таҳлиллар бўлиб, А.Ҳайитметов таъкидлаганидек, ўрта аср схоластикасида анча йироқдир. Навоий ўз лирикасига ҳам танқидий нуқтаи назардан ёндашиб, жумладан, бадий санъатларни шеърларда ғоявий мазмун ва бадий шаклнинг турли йўналишдаги масалалари билан уйғунликда истифода этади. Демак, Алишер Навоий бугунги ривожланган адабиётшунослигимиздаги аналитик услубнинг ҳам бошловчиси, асосчиси бўлиб қолади;

бешинчидан, Навоий даврида бадий санъат воситалари ҳақидаги илмларни ўрганиб, умумлаштириб ва тасниф этиб берувчи икки асарнинг⁶⁰⁾ пайдо бўлиши ўша даврда адабиётшуносликнинг бу соҳасига нисбатан бўлган қизиқишни кучайтирди. Навоийнинг ўз шеърларида бадий санъатлар такмилига эътибор бериши унга замондош бўлган ва ундан кейин ижод этган туркий тилли шоирларни ана шу соҳадаги ижодий изланишларга рағбатлантирди. Захириддин Муҳаммад Бобур, Фузулий, Огаҳий, Аваз Ўтар, Фурқат каби шоирлар ижоди бунга ёрқин мисол бўла олади;

олтинчидан, лирикасида қўлланилган бадий санъатларни такмилга етказар экан, Навоий ўз услубини, Ё.Исҳоков таъкидлаганидек, энг олий мақом, юксак даражага кўтарилишига эришди.

Хуллас, Алишер Навоий газаллари матнларининг бадий санъат воситалари нуқтаи назаридан таҳлили ва талқини унинг ниҳоятда кенг дунёқараши ва заковати, шеършунослик соҳасидаги чуқур билими ва ўз даври учун тараққийпарвар бўлган ғоявий-эстетик мавқеидан далолат беради.

ҒАЗАЛ КОМПОЗИЦИЯСИДА СЎЗ ВА ТИМСОЛ МАСАЛАСИ

Санъат ва адабиётдаги ортиқча ҳашамат ва ялтироқликка жиддий қарши турган Алишер Навоий уни фикрий чегараланганликдан қутқариш учун бутун ижоди давомида курашди ва шу туфайли бадий фикрнинг дохий санъаткорларидан бирига айланди. Бадий фикрнинг гўзал бадий шакл омухталигидаги мукамал ифодаси кўркем санъат асарини юзага келтирар экан, мазмун ҳам, шакл ҳам қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлган унсурлардан ташкил топиб, бу унсурларнинг санъат яратувчи бошқа омилар қатори бадий асар бенуқсонлигини таъминлашга хизмат қилиши маълумдир. Шу нуқтан назардан шеърнинг композицион тузулиши масаласи ҳам муҳим масалалардан бири саналади.

Шеърый санъатлар масалаларини чуқур тадқиқ этган ўрта аср адабиёт мутахассислари ғазал композицияси ва лирик асарда фикрнинг стилистик ифодаси хусусида маҳус тўхталадилар. Уларнинг фикрича, шеър албатта уни ташкил этувчи қисмлар - муқаддима (насиб ёки ташбиб), асосий қисм ва хотима (мақтаъ ёки гуризгоҳ)дан иборат бўлиши лозим. Жумладан, «Меъёр ал-ашъор» муаллифи Носир ад-дин Тусийнинг ёзишича, худди хитобат (риторика) ўз ташкилий бўлаклари - муқаддима (садр), баён (иктисос), чекиниш (тасдир) ва якуний қисм (хотима)дан иборат бўлгани каби, шеър ҳам ана шундай қисмлар, яъни матлаъ, ташбиб, тахаллус, дуо ва мақтаъдан иборат бўлиши керак. Шунингдек, ҳар қайси қисмнинг хусусиятларига кўра, унга муносиб бадий санъатлардан фойдаланмоқ жоиздир. [III, 64,145-б.] Бундан ташқари, шеърнинг муваффақиятли чиқиши учун унинг юқорида номлари келтирилган қисмлари ҳусни матлаъ (чиройли муқаддима), ҳусни матлаб (ғоя-мақсаднинг чиройли ифодаси) ва ҳусни мақтаъ (хушоҳанг, сермазмун хотима) каби жиҳатларга ҳам эга бўлиши лозим. Шу тарика ўрта асрлар шеърият назарийтчилари ғазалнинг композицион тузулишида катта аҳамиятга молик бўлган уч асосий элементнинг мавжуд бўлишини қатъий таъкидлайдилар, яъни, бошловчи ва якунловчи байлар ва шоирнинг асосий ғоя-мақсадини ифода этувчи қисм. Лирик шеърга нисбатан каттароқ ҳажмда бўлган асарларда эса, жумладан, қасидаларда, тўртинчи муҳим унсур - тахаллуснинг ҳам қўлланилиши зарур эканлигини бу адабий

жанр формасига оид бир конуният сифатида белгилайдилар. Ғазал эволюцияси тарихидан маълумки, нисбатан каттарок ҳажмдаги лирик асар композицион бутунлигини таъминловчи тўртинчи унсур саналмиш - таҳаллус, кейинчалик, ғазалнинг шаклий ва семантик структураси мукамаллигини ташкил этувчи асосий компонентлардан бирига айланди.

Хуллас, ғазалнинг композицион тузулиши масаласида ўрта асрларда яратилган манбаъларда бир-бирини қисман тасдиқловчи ёки тўлдирувчи қатор мулоҳазалар мавжуд бўлиб, бу масаланинг нисбатан тугал тавсифи Навоий даврида яратилган адабиётшунослик назариясига оид асарларда ўз ифодасини топгандек кўринади. Жумладан, Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадоеъ ус-саноеъ» ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ул-афкор фии саноеъ ул-ашъор» асарларида шеър матлаъи, ҳусни матлаъ ёки ибтидо, мактаъ, таҳаллус ёки гуризгоҳ каби тушунчаларга аниқлик киритилган. Аммо, ғазал композициясига оид мазкур маънодаги таърифлар ижодкорнинг ғоявий мақсадини муайян лирик жанр ҳажмида мукамал ифодалаб бериши учун бир техник схема сифатида хизмат қилиб, бу ўринда композиция тушунчасини анча чеклаб қўяди. Ё.Исҳоқов «Навоий поэтикаси» асарида композицияни формал ташқи белгилар ёки андаза сифатида тушунмаслик лозимлигини таъкидлайди: «Умуман, композицияни андаза тарзида тушуниш нафақат Навоий ғазалларини, балки асрлар давомида яратилган барча ғазалларни ягона андазага солишга олиб келади. Ваҳоланки, ҳар бир ҳақиқий шеър ўз семантик структурасига боғлиқ (таъкид бизники - С.Д.) композициясига эга бўлади», - деб ёзади олим. [III, 46, 55-б.]

Шу ўринда бир муҳим нарсани таъкидламоқ лозим. Юқорида келтирилган барча мулоҳазаларда ғазал композицияси тушунчаси унинг архитектуроникаси тушунчаси билан уйғунлаштириб юборилган. Ваҳоланки, ғазал архитектуроникаси ҳали унинг композицияси эмас. Ё.Исҳоқов ана шу нарсани таъкидламоқда. Асар архитектуроникаси унинг муайян жанр доирасидаги композицион мукамаллигини таъминловчи формал омиллардан биридир. Яъни, «архитектоника - баддий асар қурилишининг умумий ташқи формасидир». Шеърнинг банд қурилиши унинг архитектуроник жиҳатини ташкил этади. Нутқий текстнинг банд ичидаги жойлашуви эса банд композициясини кўрсатувчи жиҳатдир. [III, 48, 137-б.] Демак, композиция ички уюниш, мазмун асосидаги уюнишдир. Бу

уюшишда мазмун боғлиқлиги, унинг гоյ-мақсад ифодаси учун хизмат қилиши зарурдир. Шу нуқтаи назардан, шеъринг асар архитектуроник жиҳатдан ғазал жанрига мансуб бўлиб, пароканда байтлардан ташкил топган бўлса, композициясига эга бўлмаган асар ҳисобланади. Шу мазмунда классик адабиётда, жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ижодида «устухонбанд» атамаси ишлатилади. Чунончи, у «Бобурнома»да Бадриддин Хилолийнинг «Шоҳ ва дарвеш» достонини «мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковок ва харобдур», деб танқид қилади. Ўз мулоҳазаларини шоирнинг гоյвий мақсади билан боғлиқ бўлган тасвир принципларининг асосий типларини кузатиш жараёни орқали Ё.Исҳоқов шундай баён этади, яъни: «Навоий ғазалларининг композициясига хос асосий қонуниятлар ҳам ғазаллардаги тасвир типларининг тақозоси билан юзага келган». [III, 46, 56-б.]

Олимнинг ўринли таъкидлашига кўра, ғазалдаги тасвир типлари унинг композицион тугаллигига онд асосий қонуниятларни юзага келтирар экан, демак, лирик жанр сифатида ғазалнинг специфик хусусиятини ташкил этувчи омиллардан бири ҳам (ишқий мавзудан ташқари) унинг ўзига хос композицияси ва у билан бевосита боғлиқ архитектоника-сидир.

Умуман, шеърнинг композицион тузулиши масаласига муносабат ҳар бир даврда ўша давр ижодкорининг адабий-эстетик дунёқарашига кўра турли мазмунда бўлган. Композицион яхлитлик, композициянинг бир образ асосида қурилиши, ғазал ҳажми ва таҳаллус кўллаш масалаларида махсус қонунийликка интилиш каби белгилар Навоийгача бўлган давр поэтикасида жиддий эътиборга молик унсурлар сифатида кўринади.⁶¹⁾

Бирок, Шарқ ғазалчилигида Навоийга қадар лирик асар композицияси масаласи назарий жиҳатдан ҳар томонлама, кенгрок ишланмаган, масалан, бадий санъатлар соҳасида бўлгани каби, махсус қанонийликка⁶²⁾ бўйсундирилмаган бўлиб, бу даврнинг машҳур шоирлари ижодида ҳам композицион жиҳатдан турли кўриниш ва даражада бўлган, яъни таркиби яхлит ёхуд пароканда ғазаллар учрайди. Бу мулоҳазалар байтда ифодаланган фикрнинг мисраъдаги кўриниши, яъни ҳар мисраъда мустақил фикр акс этиши ёки бир фикрнинг икки мисраъга тақсим этилиши, мантиқий муносабати, байтларнинг ўзаро боғлиқлиги ёки боғлиқ эмаслиги, ғазалда байтлар сони,

тахаллуснинг қўлланилиши ва қайси ўринда қўлланилиши каби масалалар ҳақида бўлиб, А.Ҳайитметов ўзининг «Навоний лирикаси» асарида бу масалага тўхталади ва худди шу нуқтаи назарлардан ўзбек ғазалчилиги форс-тожик ғазалчилигига нисбатан шеърӣ форма сифатида тезроқ шаклланганлигини таъкидлайди. Муаллиф текширишларини Ҳофиз, Саъдий, Анварий, Саккокий, Атойи, Лutfий каби шоирлар ижоди доирасида олиб борар экан, Алишер Навонийнинг ғазалда композицион бутунлик масаласини назарий жиҳатдан пухта ишлаб беришида ва унинг амалий тасдиғини етук лирик асарлари мисолида кўрсатишида бу шоирлар ўзларининг бадий яратмалари билан мустаҳкам замин ҳозирладилар, деган фикрни билдиради. Демак, шу тариқа туркий ғазалнинг алоҳида олинган форма хусусиятлари такомилли, яъни, вазн, қофия, радиф, ритм, тил, услуб ва бошқалар умуман унинг композицион мукамаллиги масаласининг илмий ишланилишига олиб келди. Навоний ўзининг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Ҳазойин ул-маоний» девонларига ёзган дебочаларида, «Мажолис ун-нафоис» ва «Мезон ул-авзон» асарларида бу масалага муносабат билдиради ва уни назарий жиҳатдан очиб беради.

Маълумки, Алишер Навоний бадий асар композициясини ишлашда жаҳон адабиёти миқёсида тенги йўқ сўз санъаткорларидан бири ҳисобланади.⁶³ У ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га ёзган дебочасида ғазал поэтикаси ва композицияси масалаларига тўхталиб, бу борадаги танқидий мулоҳазаларини шундай баён этади: «Яна буким, сойир давовинда расмий ғазал услубидинким, шойиъ турур, тажовуз қилиб, махсус навъларда сўз арўсининг жилвасига ва жамолига оройиш бермайдурурлар. Ва агар аҳёнан матлаъе махсус навъда воқеъ бўлса, ҳамул матлаъ услуби билан итмом хильятин ва анжом қисватин кийдурмайдурурлар, балки тугагунча агар бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлиқ қилса, яна бири фироқ ҳазонида хорнамойлиқ қилибдурур. Бу сурат доғи муносабатдин йироқ ва мулояматдин қироқ кўрунди. Ул жиҳатдин саъй қилиндиким, ҳар мазмунда матлаъе воқеъ бўлса, аксар андоқ бўлғайким, мақтаъғача сурат хайсиятидин мувофиқ ва маъни жонибидин мутобиқ тушғай». [II, 7, 22-6.]

Навонийнинг мазкур мулоҳазаларидан маълумки, у шеърнинг ғоявий ва бадий таъсир қувватига алоҳида эътибор бергани ҳолда, ғазалнинг ғоявий-эстетик асосларини ташкил этувчи

унсурлар такомилн поэтика соҳасидаги мавжуд қоида ва анъаналарнинг қатъий адабий канон доирасида қайта ишланилиши ва ривожлантирилишига бевосита боғлиқ деб ҳисоблайди. Шу мақсадда шоир шарқ девончилиги соҳасида тўпланган анъана ва тажрибаларни умумлаштириб, уларни тамоман янги шакл ва мазмунда ривожлантириб дунёга келтирган девони «Бадоеъ ул-бидоя»га «Дебоча» ёзади. Бу дебочада Навоий бадий ижодда халққа фойдали мазмуннинг муҳимлиги, бадий шаклнинг ҳам гўзал ишланган бўлиши, ғазал яратганда кўпроқ мавзунинг яқпора усулда ёзилишига эътибор бериш, ҳар бир лирик навъ хусусиятига кўра мазмун танлаш, муҳаббат ҳақидаги шеърларда ҳам маърифатомез фикрларни жо қилиш, бу навъ шеъриятда беҳаё тавсифни йўлатмаслик масалалари хусусида фикр билдиради.

Шу ўринда, Навоий ижодий принципнинг муҳим кўринишларидан бири сифатида унинг ўз девонларини «Дебоча»лар билан таъминлаганлиги ҳодисасини қайд этиш лозим. Бу мавзу адабиётшунослигимизда В.Зоҳидов,⁶⁴⁾ М.Солихова⁶⁵⁾ мақолаларида, Ф.Каримова⁶⁶⁾ номли муаллифнинг номзодлик диссертациясида махсус ўрганилган. Аммо, биз бу соҳада тадқиқотимиз мавзуи йўналишида баъзи мулоҳазаларни баён этмоқчимиз. Маълумки, шоир ўзи тартиб берган «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонлари, «Хазойин ул-маоний» девонлар куллиётига махсус дебочалар ёзади. «Наводир ун-ниҳоя» девонига ёзилган дебоча ҳали номаълум бўлиб, бизгача етиб келган икки дебоча мазмунидан англашилишича, Навоийни композиция борасида нафақат алоҳида олинган лирик жанр доирасидаги, балки, умуман бадий ижоддаги анъанавий яқранглик қаноатлантирмай, у бу соҳада ҳам янгиликка, мукамалликка интилади. Шу жиҳатдан мазкур «Дебоча»лар, шоир девонлари мундарижаси ҳақида қисқача маълумот берувчи «муқаддималаргина» бўлиб қолмай, Навоийнинг поэтика соҳасидаги чуқур илмий кашфиётларини, шеършуносликнинг назарий масалалари таҳлили ва тараққиётини, қолаверса, янги адабий канонлар мажмуасини ўзида акс эттирувчи илмий асарлар ҳамдир. Бундан кўринадики, Навоий фехраст ёки дебоча каби бир қарашда катта илмий аҳамиятга эга бўлмагандек туюлган, алоҳида адабий жанр сифатида эътироф этилмаган, бироқ, адабий асар ёхуд девон муаллифининг мазкур асар ҳақидаги фикрларини адабиётшуносликнинг долзарб масалалари аспектида таҳлилий

баён этиши учун фавқулодда қулай имконият яратувчи ушбу миниатюр илмий асарлар композициясига ҳам мазмунан ва шаклан ўзига хос янгиликлар киритади, уларнинг илмий функционал имкониятларини кенгайтиради. Бу дебочаларда ўз даври ғазалнавислигида, умуман, шарқ классик назмиётида Алишер Навоий кўрсатиб берган асосий адабий-эстетик принциплар ҳақидаги фикрлар мавжуд бўлиб, кейинчалик бу мулоҳазалар шоирнинг ижодий услуги, лирикасининг баднийлик сирларини ўрганишда мустаҳкам илмий асос бўлиб хизмат қилди. Шу боисдан ҳам Навоий «Хазойин ул-маоний» девонлар куллийётига ёзган дебочасида «агар менинг девонларимни кўчирар эканлар, бу девонларнинг юзага келишидан иборат дебочамни ҳам албатта қўшиб кўчирсинлар», деб уқдиради: «...ул арзадоштим саводин бу дебоча зайлида сабт эткаймену биткучиларга ҳам бу фехристин бу арзадоштни айирмасқа васият эткаймен». [II, 4, 20-б.]

Шу ўринда А.Абдуғафуровнинг «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари» номли иккинчи мақоласида баён этилган куйидаги фикрларни келтириб ўтишни жоиз деб билдик: «...Албатта, мажмуанинг яқунланиши билан дебочанинг ёзилиши ўртасида кўп вақт ўтмаган. Дебочанинг оддий-одатий муқаддималардан мазмунан ва шаклан жуда фаркланиб, мажмуа тузилиши ва мундарижасига бевосита алоқадор бўлмаган масалаларни ҳам қамраб олиши оддий тасодиф бўлмаса керак. ...1498 йил руҳи – мезони билан ёзилган дебоча бир-биридан мазмунан узоқ икки мустақил қисмдан ташкил топган. Худди шу мустақиллик хусусиятларини назарда тутиб бўлса керак, Навоий дебочадан нусха кўчирувчиларга махсус мурожаат билан, бу қисмларни бир-биридан «айирмасликка васият» этади. [III, 11, 10-б.]

Навоий дебочаларининг яна бир муҳим илмий аҳамияти шундаки, шоир уларда ёлғиз ғазал композицияси соҳасида эмас, умуман, девон композицияси, қолаверса, дебоча композицияси соҳасида ҳам ўзига хос янгича услуб, махсус илмий йўналишлар мавжуд бўлиши лозимлигини тушунтиради ва бу фикрларини ўз девонлари, дебочалари, лирикаси мисолида намойиш этади. Аввало девон композицияси, ундан сўнг ғазал композицияси ҳақидаги фикрлар «Бадоеъ ул-бидоя» девонига ёзилган «Дебоча»да баён этилган бўлса, юқорида таъкидланганидек, дебоча ёзишнинг чуқур илмий ўзандаги мукамал намунаси Навоийнинг икки «Дебоча»си мисолида

шеършунослар хукмига ҳавола этилди. «Дебоча»ларда муҳокама этилган масалалар ўзбек адабиётшунослари диққатини 60-йиллардаёқ ўзига тортиб, Мақсуд Шайхзода, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов ва бошқа бир қатор олимлар асарларида ўз тадқиқини топгандир.⁶⁷⁾ Кейинчалик, 70-йилларда навоийшунос олим Ш.Шарипов ўзининг «Навоийнинг воқеабанд ғазаллари» номли мақоласида [Ш, 106, 53-61-б.] «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасидаги пароканда байтлар танқиди ва ғазал ёзишда тадрижийлик, изчиллик принципларига амал қилиш кераклиги ҳақидаги фикрларга тўхталиб, шоирнинг кўпчилиқ ғазаллари ана шу навоиёна принципга амал қилинган ҳолда ёзилганлигини таъкидлайди. «Мазкур услубда ғазал ёзиш Шарқ классик ғазалиёти тарихида янгилик бўлиб, у кенг миқёсда биринчи марта (таъкид - Ш.Ш.ники) Алишер Навоий ижодида кўзга ташланади», - деб ёзди муаллиф бу мақолада. Мақолада муҳим ўринлардан яна бири шуки, олим Навоий ғазалнависликда янги композицион принципларни кашф қилганлиги ва бу принциплар асосида бошқа шоирлар ижодидан тубдан ажралиб турувчи тамоман янги ғазаллар битганлигига тўхталиб, шоир ижодидаги тадриж усулида ёзилган яқпора ғазаллар ва воқеабанд ғазалларнинг бири-биридан фарқлиниб турувчи хусусиятларини очиб беради. Олим фикрини «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган ғазаллар таҳлили орқали исботлайди.

Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» дебочасида девон тузиш традициялари ҳақида билдирган танқидий мулоҳазалари, ғазал соҳасидаги кашфиётлари хусусида Ё.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарида махсус фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Навоийнинг композиция масаласида ғазалга нисбатан бўлган қатор талаблари, яъни, ғазалнинг аниқ бир мавзуси бўлиши лозимлиги, шоир ғоя-мақсадининг шу мавзу орқали ифодаланиши, лирик қаҳрамон кечинмаларининг конкрет шароит билан боғланиши, байтларнинг мазмунан изчил ривожи, матлаъ ва мақтаънинг ҳам мавзу ва мазмун юзасидан мантиқан ўринли, ғазал ғояси билан уйғун бўлиши каби масалалар унинг ўзи томонидан назарий жиҳатдан ишланиб, катъий адабий канон даражасига етган эди.

Девонларни солиштириб ўрганиш шуни кўрсатдики, ғазал композицияси ва қурилишига оид тафовутлар «Бадоеъ ул-бидоя»дан «Наводир ун-ниҳоя»га, ундан «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кўчган 72 ғазалда учрайди. Бу тафовутларни шеър

композициясининг ташки структуравий тузулиши – архитектоникаси юзасидан қўйидагича тасниф қилиш мумкин. Бирок, бу таснифот ниҳоятда шартли бўлиб, албатта, матнлардаги ўзгаришлар характери, ижодкор мақсадининг асл моҳиятини очиб бериш учун асосий эътибор ғазал композициясининг семантик структураси, ғоя-мақсаднинг ифодаланиш йўриғи асосида ўтказиладиган қиёсий текширувларга қаратилади. Шунингта биз талқинни ғоявий-маънавий ҳамда эмоционал-руҳоний йўналишларда олиб боришга қарор қилдик. Матнлардаги композицион-стилистик ўзгаришлар қуйидаги мазмунга эга:

1) ғазал таркибидан бир ёки бир неча байтнинг чиқариб олиниши билан боғлиқ тафовутлар;

2) ғазал таркибига қўшимча байтлар киритиш борасидаги ўзгаришлар;

3) ғазалдаги байтлар ўрнини алмаштириш билан боғлиқ вариантлар;

4) ғазал мақтаъидан олдинги ўринда келувчи байтлар юзасидаги фарқлар;

5) мақтаъи бўлмаган ғазалларни мақтаъ билан таъминлашга оид матн кўринишлари;

6) аввалги девонлардаги икки ғазални бир ғазал шаклига келтириш орқали амалга оширилган таҳрир;

7) матлаъ ёки икки байти айнан ўхшаш бўлиб, кейинги байтлари тамоман бошқа бўлган ғазаллар юзасидан таҳрирлар,

8) бадиий санъатлар билан (композиция юзасидан) боғлиқ таҳрирлар.

1. СЎЗНИНГ ҒОЯВИЙ-МАНТИҚИЙ ҚУВВАТИ¹

Бу талқин услуби функционал жиҳатдан маъно изчиллиги ва ғоя билан алоқадордир. Яъни, бундай талқин воситасида асар мавзуси билан ёки байт мазмуни билан боғлиқ бирор сўз ёки жумлага урғу бериш орқали унинг асосий ғоясига урғу берилади. Алишер Навоийнинг ғазаллари вариантларини сўз ёки жумлаларнинг байтда лексик, синтаксик-семантик, бадиий-семантик ғоявий нагрузка бажариш, маъно ташувчилик каби

¹ Тадқиқотнинг ушбу фаслида мавзу тақозосига кўра муаллифнинг «Бадоеъ ул-бидоя» малоҳати» (Тошкент, «Фан», 2004) номли монографиясида келтирилган илмий фактлардан фойдаланилди.

функциялари нуктаи назаридан ҳам талқин этиш мумкин.

Навоийнинг шарқ девончилиги соҳасига киритган янгиликларидан бири шу бўлдики, у ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га кирган ҳар бир ҳарфга оид ғазалларини ҳамдлар ва наътлар билан бошлайди. Тадқиқотимизнинг бу қисмида Навоийнинг ғазал композицияси такомилини кўрсатиш учун хизмат қилувчи матний талқинни унинг ҳамдлари, наътлари, фалсафий-ижтимоий мавзулардаги шеърлари юзасидан олиб боришни мақсад қилдик. Тафовутлар ғазалларда мавзу мазмуннинг муайян эпизод ёки бадий лавҳадаги функционал хусусиятини бўрттириш мақсадини ифодалаб қуйидаги шаклларда кўринади:

а) маълум бир сўз, изофа ёхуд изофали сўз бирикмасини мамдухнинг бирор сифатини конкретроқ ифодалаш мақсадида алмаштириш;

б) бирор ташбиҳ ёки истиоравий ташбиҳнинг тасвирланмиш объектнинг янги сифатини юзага чиқарувчи ва уни муболаға билан бўрттирувчи сўз воситасида ўзгартирилиши;

с) байтда баъзи сўзларнинг воқеа-ҳодиса ривожининг мантиқий изчиллигини таъминлаш мақсадида алмаштирилиши;

д) баъзи сўз ва сўз бирикмаларининг мамдух васфини янада баландроқ мақомда амалга ошириш мақсадида ўзгартирилиши;

е) бадий тасвирни оригинал приёмлар билан янада бойитиш ниятида байтнинг бутун бир мисраъи ёхуд мисраънинг катта қисми ўзгартирилиши;

ж) изофали сўз бирикмаларининг форсий ёки туркий этимологиясини назарда тутиб, уларни халқ жонли тилидаги ҳолатида истифода этиш ниятида ўзгартириш ва б.

Навоий девонларида етук шарқона фалсафий тафаккурнинг юксак бадий ифодаси бўлмиш ҳамдлар кенг ўрин эгаллайди. Маълумки, даҳо сўз санъаткорининг умумбашарий ижоди ҳар қандай миллий (тор маънода: миллат маъносига), ирқий, диний, мафкуравий ҳудудларни ёриб чиқади ва фақат инсонни улуғлайди, унинг камолоти учун хизмат қилади. Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳам унинг ислом маънавий хазинасидан, тасаввуф илмидан баҳрамандлиги, илғор фикрли суфийлар оқимига мансублиги эди. Бинобарин, Навоийнинг мутасаввуф эмас, тараққийпарвар суфий шоир эканлиги масаласи навоийшуносликнинг жиддий илмий текширувларни тақозо

этадиган муҳим вазифаларидан биридир.

Алишер Навоийнинг фалсафий, тасаввуфий дунёқараши масалалари Е.Э.Бертельс, И.М.Мўминов, В.Зоҳидов, Иззат Султон, А.Ҳайитметов, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққулов, Р.Воҳидов, С.Олимов асарларида анча кенг очилиб, кўп қимматли мулоҳазалар билдирилган. Шунга қарамай бу масала адабиётшуносликнинг ҳали жуда кўп изланишларни талаб қиладиган соҳаларидан бири бўлиб қолмоқда. Албатта, айни ҳолатда бизнинг мақсадимиз бу масалага бирор жузъий янгилик киритишдан иборат эмас. Аммо, шоирнинг орифона шеърлари юзасидан бажарилган талқин асосида билдирилган мулоҳазаларимиз бу масаланинг баъзи соҳаларига ойдинлик киритади, деб умид қиламиз.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида учинчи ўринда жойлаштирилган ҳамд икки вариантда учрайди. Ҳазалда лирик қаҳрамоннинг ўз яратгучисига қилган муножоти энг авж пардаларда ифода этилади:

Зиҳи эл ниҳони санга ошкоро,
Ниҳон дардима ошкоро эт мадоро.

Не дардингни кўнглумда асарарға тоқат
Не сиррингни оғзимға олмоққа, ёро.

Хаёлингда савдо пишурганда айлаб,
Димоғимни ошуфта ул мушксоро.

Фироқинг аро жон талошурда, ё ғайб,
Ҳам ул ғам тоғидин бошим узра хоро.

Тараҳҳум, тараҳҳум, тараҳҳум, тараҳҳум,
Буто, чобуко, маҳвашо, гульузоро.

Қоронғудур олам оҳим сайлидин,
Қуёш янглиғ оч ораз оламоро.

Навоийға жон ошкору ниҳонсен,
Зиҳи эл ниҳони санга ошкоро.

Бемисл, беҳамто Парвардигорига тошни сув этувчи илтижолар билан мурожаат қилган шоир муножотининг мақтаъдан олдинги байтдаги бир сўзи матнларда икки турли бўлиб келади.

Қоронғудур олам оҳим сайлидин,
Қуёш янглиғ оч ораз оламоро

байтидаги «сайлидин» сўзи «тунидин» шаклида ҳам келади. Байт мазмунига диққат қилинса, матннинг мантқан муаллиф нусхасига яқинроғини ажратиш мумкин. Мумтоз адабиётда «сайл» - «сел» ташбиҳи анъанага биноан кўз ёшларига нисбатан қўлланилади. «Оҳ» урмоқ эса тутун билан куйдириб юбуровчи шамол билан қиёсланади. «Қоронғудур олам оҳим сайлидин» мисраъсининг мазмуни матннинг биринчи шаклида мавҳумроқ туюлади, чунки, сел келиши билан оламни қоронғулик босмайди. Оламни қоронғулик босиши учун тун келиши керак. Бироқ, бу фикрни «оҳ уравериб олам кўзимга қоронғу бўлиб кетди», қабилидаги кўчма маънода ҳам тушуниш мумкин. Икки ҳолда ҳам матннинг кейинги варианты фикрнинг конкрет, содда ифодаси учун хизмат қилади. Байтнинг иккинчи мисраъсида қуёш чиқиши ҳақидаги фикр билдирилган. Бу ҳам кейинги матннинг устуңлигини таъкидлайди. Чунки, тун чекингач, қуёш чиқиб, кун келади. Шу ўринда Навоий пантеизми баралла намоён бўлган. Яъни, «оҳ»ларимдан олам тундек қоронғу бўлди, қуёш чиққач, ҳар бир гиёҳ, ҳар томчи шабнам, барча гўзал хилқатларда сенинг жамолингни кўрай, дейди шоир.

Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя»да йўқ, «Наводир уш-шабоб»да юқоридаги ўзгартириш билан тўртинчи ўринда келтирилган.

«Наводир ун-ниҳоя» девонида ўн биринчи ўринда келган ҳамда ҳам кичик бир тузатиш кўзга ташланади. Ғазал:

Ёраб, ўлғон чоғда жоним жисми вайрондин жудо,
Ул бўлиб мундин жудо, сен бўлмоғил ондин жудо

тарзидаги ирсоли масал ва тарди акс санъатлари билан зийнатланган матлаъ билан бошланади. Ғамднинг тўртинчи байти «Наводир ун-ниҳоя»да:

Хонумондин ойириб қилғонда туфроқ ичра ҳибс,
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо.

шаклида келади. «Бадоеъ ул-бидоя»да эса қабр маъносидаги «туфроқ» сўзи янги, янада кучли истиора билан муболаға қилиб берилган:

Хонумондин ойириб қилғонда зиндон ичра ҳибс,
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо

Бу ғазал ҳам «Бадоеъ ул-бидоя»да учрамайди. Бу эса ғазал шоирнинг 40 ёшларидан кейин ёзилганлигига ишора қилади.

Шоирнинг:

Эй жамолинг меҳридин равшан азалдин то абад,
Зарра янглиғ ул ёруғлуқ ичра саргардон хирад

матлаъи билан бошланувчи машхур ҳамди ҳам икки матнда мавжуд.

Навоий эътиқоди, илоҳиётни фалсафий идрок этиши ёхуд пантеизми баркамол намоён бўлган ғазалнинг тўртинчи байти «Наводир ун-ниҳоя»да қуйидагича:

Сенга толиб кимки азми Каъба айлар, йўкса дайр,
Сен муроди кимки зикр ичра санам дер, ё самад.

«Наводир уш-шабоб»да байтдаги «зикр» сўзи ўрнида «дайр» сўзи келади. Чунки, яратгучининг сифатларидан бири бўлмиш «самад» сўзи зикр ичида айтилади. Зикр мусулмон авлиёларининг ибодат турларидан бири. Демак, «дайр» сўзининг иккинчи мисраъда қайтарилиши биринчи мисраъдаги фикрнинг мантиқий давомини таъминлайди. Яъни, байтда ҳар мисраъда мустақил, хабар мазмунидаги тугал фикрлар ифода этилиб, биринчи мисраъ мазмуни қуйидагичадир: «Каъба сари отланганлар ҳам, «дайр» дегувчилар ҳам сендан умидвор, марҳаматингга интизордурлар».

Иккинчи мисраъда ғазалнинг биринчи вариантыдаги «зикр ичида санам ёки самад» дегучи иборалари - ибодат этувчилар маъносида тушунилади. Байт композицияси психологик параллелизм санъати асосида қурилганлиги боис, бу мисраъда «санам» дегувчи бутпараст образи ҳам иштирок этади. Байтнинг ғазал биринчи вариантыдаги лексик-стилистик структурасида ушбу контраст образлар жойлашувининг схематик кўриниши қуйидагича:

I-мисраъ:

Каъба сари отланган мўмин

"Дайр" - дунё дегувчи шахс

II-мисраъ:

Зикр этувчилар

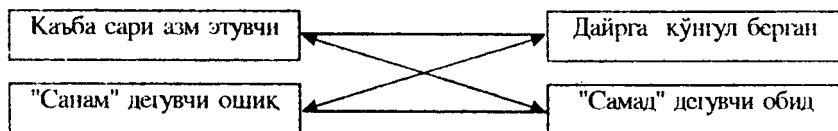
"санам" "самад"
деб деб

«Зикр» сўзи «санам» ёки «самад» дегучи шахсни «ибодат этувчи» деган маънода тушунишга олиб келади. Демак, байтнинг иккинчи мисраъсида икки хил тафаккурдаги обидлар

образи намоён бўлади (яъни, бутпараст ва мўмин). Мисраъда тазод обидларнинг диний дунёқараши юзасидангина яратилган. Аммо, байтнинг биринчи мисраъсида том маънода икки карама-қарши образ тасвирланган. Фикр грамматик ифодасидаги «йўқса» - феъли моҳиятан бутунлай карама-қарши шахслар хусусида гап кетаётганлигини таъкидлайди, яъни улар Аллоҳ таолога интилувчи мўмин ва фоний дунёга майл куйган дунёпараст образларидир.

Матнда «зикр» сўзи ўрнига «дайр» сўзи келтирилгач эса, иккинчи мисраъда ҳам ундан олдинги тасвир муқобаласида контраст образларнинг ёрқин ифодасига эришилади. Бу ўринда байтнинг биринчи мисраъсида «дайр» - ибодатгоҳ, иккинчи мисраъда эса дунё, борлик маъносида келади. Мисраънинг янги вариантыда «санам» сўзи реал маъшуқа образига ишора этиб, унда бир маънодаги (яъни, ибодат этувчи маъносидаги) икки образ эмас, балки бир-бирига тамоман зид бўлган - ўткинчи дунё ҳавасидаги дунёпараст ва Аллоҳ таоло талабида бўлган ориф образлари иштирок этади.

Бундан ташқари, байтда «Сен муроди кимки дайр ичра санам дер ё самад» дейиш билан шоир ғоявий мақсадининг муболағали, юксак эмоционал формадаги ифодасига ҳам эришилади. Чунки, зикр этувчининг муроди - у бутга сиғинадими ёки ягона Холиққами - яратгучига интилишдан иборатдир. Аммо, кейинги матндаги фикр «обид мўмин ҳам, дайрда бир санам ишқига мубтало ошиқ ҳам Сендан марҳамат кутади», деган маънони билдиради. Шу жиҳатдан байтнинг кейинги матни схематик тасвири қуйидаги кўринишда бўлади:

Демак, бу матн вариантыда байтда психологик параллелизмнинг мукамал кўринишда акс этиши, шу муносабат билан тасдир санъатининг ҳам чиройли намунаси кўзга ташланади.

Ҳазалнинг бешинчи байтида кўринган тафовутлар ҳам фикрни содда, халқона ифодалаш мақсадида сараланиши мумкин. «Наводир ун-ниҳоя»да:

Халқ радди не зиён топқонға лутфунгдин қабул,
Эл қабулидин не суд оники қаҳринг қилса рад

«Наводир уш-шабоб»да:

Халқ раддидин не ғам топқонға лутфунгдин қабул,
Эл қабулидин не суд оники қаҳринг қилса рад.

Байтда «халқ радди не зиён» жумласининг «халқ раддидин не ғам» бирикмаси ўрнида келиши билан тасвирнинг муболағали ифодасига эришилади.

Ҳазалнинг еттинчи байти матнлари қиёсида ҳам худди шундай - муболағанинг кучайтирилгани ходисасини сезиш мумкин. Яъни, фил танли паҳлавон ҳам, энг кучли шер ҳам сенинг қувватинг олдида ожиз, ҳеч нарсага арзимаиди. Гулжабин ва сарвқад гўзаллар эса санъаткорлигининг биргина қиррасидир, дейилади байтнинг биринчи кўринишида. Унинг кейинги шаклида эса гулжабин ва сарвқадлар ҳақидаги фикр янада ривожлантирилиб, уларнинг фақат ташқи тавсифи эмас, балки ботиний камолоти ҳам, яъни, тангри таолога шукр айтувчи эканликлари ҳам таърифланади:

Қувватингнинг ожизи гар пилтан, гар шери зўр,
Санъатингнинг шўъбаси гар гулжабин, гар сарвқад.

Табдилиий матн:

Қувватингнинг ожизи гар пилтан, гар шери зўр,
Миннатингнинг шокири гар гулжабин, гар сарвқад.

Ҳазал шоирнинг тангри таолога бўлган дардли илтижоси билан тугайди:

Журму исён чоҳидин чиқмоқ Навоий, илтимос
Сендин айлар, негаким, йўқтур сенга куфван аҳад.

Ҳазалларда тафовутларнинг бошқа кўринишлари ҳам учрайди. Жумладан, шоирнинг яна бир ошиқона ғазалида байтнинг иккинчи мисраъсидаги фикрни тўлдириш учун унинг биринчи мисраъсидаги бир сўз мавқеи муҳим аҳамиятга эгадир. Байт:

Чархи минойи хати шарҳиға ҳамроз истама,
Ким бу хат мазмунидин дам урмай ўтминш аҳли роз.

Байтдаги «шарҳиға» сўзи «сирриға» сўзи билан алмашиб кетган. Мақтадан олдин келиб, Навоийнинг хос услубига кўра

чукур ижтимоий мазмун касб этган бу байтда фалакнинг хатига, яъни сирларига сирдош бўлишни умид қилма, чунки бу хат мазмунидан огоҳ бўлганлар ҳам уни сир тутиб ўтиб кетганлар, деган маъно ётади. Шу сабабдан «сиррига» лафзи «шарҳиға»га нисбатан назаримизда фикрни ойдирок, тўларок ифодалашга хизмат қилади.

«Бадосъ ул-бидоя» девонига кирган 28-ғазалнинг олтинчи байтида ҳам шу мазмундаги тафовут кўзга ташланади:

Нотавон жисмимға байрамлик била бер суҳбате
Ким кўнгул уммедвору мунтазирдур жон санга.

Шоир «Наводир уш-шабоб»да «суҳбате» сўзи ўрнига «сихҳате» сўзини қўллайди. Ошиқнинг нотавон жисми ҳақида сўз кетар экан, албатта маъшуқадан сихҳат тилаш мантиқ юзасидан тўғрироқдир. Қуйидаги ғазал вариантлари ҳам байт мазмунининг мукамаллиги учун хизмат қилиши мумкин. Ғазалда маъшуқа юзининг турли кайфият ва ҳолатлардаги ифодаси қуёшнинг турли ҳаракатлари ва кўринишларига қиёс қилинади:

Маст ўлуб оразни чун майдон аро қилди ниҳон,
Сарғариб титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.

Шоир маъшуқа оразини Қуёшга ташбиҳ бериб, унинг парда ортига яшириниши ёки уфққа бош қўйишини маъшуқанинг мастона чехрасини хилватга олишига ўхшатади. Шунинг учун маъшуқанинг оразини ниҳон этиши билан боғлиқ «майдон» сўзидан кўра «хилват» сўзи афзалроқдир. Иккинчи мисраъда фикр давом эттирилиб, қуёшнинг уфқдан бош кўтариши ҳолати тасвирланади. Бу эса маъшуқа юзининг хилват пардасидан секин чиқишига ишора қилади:

Маст ўлуб оразни чун хилват аро қилди ниҳон,
Сарғариб титраб чиқарди пардадин сиймо қуёш.

Шу мазмундаги вариантларни шоирнинг бир қатор ғазаллари орқали текшириш мумкин. Жумладан:

1. Қўйинг ўқ истар Навоий, нася жаннат аҳли зухд,
Мунча ўқ бўлғай тафовут олиму жохил аро.
(«Бадосъ ул-бидоя», 42-б.)

Табдилиий матн:

Масканинг истар Навоий, нася жаннат аҳли зухд,
Мунча ўқ бўлғай тафовут олиму жоҳил аро.
(«Бадоеъ ул-васат», 20-б.)

II. Чарх жисмим туфроғин оҳим елидек совуруб,
Ҳажр даштида қуюндек айлади даврон мени.
(«Наводир ун-ниҳоя», 559-б.)

Табдилиий матн:

Чарх жисмим туфроғин оҳим елидек совуруб,
Ҳажр даштида қуюндек қилди саргардон мени.
(«Фавойид ул-кибар», 605-ғ)

III. Номаи хушу ҳаёт ўлғай дедим васлинг, валеқ
Хатти беҳуш айлабон қатл айлади мазмун мени.
(«Наводир ун-ниҳоя», 803-ғ)

Табдилиий матн:

Муждан васлу ҳаёт ўлғай дедим номанг, валеқ
Хатти беҳуш айлабон қатл айлади мазмун мени.
(«Фавойид ул-кибар», 603-ғ)

IV. Кўзумда ҳар дам ул ой ўзни тутти,
Саводин онинг даврига хола қилдим.
(«Наводир ун-ниҳоя», 554-ғ)

Табдилиий матн:

Кўзумда ул ой мардум ўрнини тутти,
Саводин онинг даврига хола қилдим.
(«Фаройиб ус-сиғар», 437-ғ)

V. Хилъатин захмимға боғларға не ҳадким, истасам,
Қилса лутф ондин муни тикмақ учун бир тор бас.
(«Наводир ун-ниҳоя», 281-ғ)

Табдилиий матн:

Ёглиғин захмимға боғларға не ҳадким, истасам,
Қилса лутф ондин муни тикмақ учун бир тор бас.
(«Фаройиб ус-сиғар», 236-ғ)

VI. Не мозидур, не мустақбал, арода сенсену бу дам,
Не шод ўлмоқтурур ҳар дам узун умрунғ хисобидин.
(«Наводир ун-ниҳоя», 560-ғ)

Табдилиий матн:

Не мозидур, не мустақбал, арода сенсену бу дам,
Не шод ўлмоқтурур ҳар дам узун умрунг шитобидин.
(«Фавойид ул-кибар», 458-ғ.)

VII. Ўзгалар арзин нетайким, жонима ором эрур,
Жавру бедодиким ул ороми жондин кўргамен.
(«Наводир ун-нихоя», 507-ғ.)

Табдилиий матн:

Ўзгалар лутфин нетайким, жонима ором эрур,
Жавру бедодиким ул ороми жондин кўргамен.
(«Фавойид ул-кибар», 473-ғ.)

ва б.

Баъзи вариантларда шоирнинг байтлардаги бадий тасвирни янада бойитиш учун оригинал истиоралар, муболагалар, ташбихлар киритганлиги ҳодисасини кузатиш мумкин. Матнларга нисбатан эътиборсизлик эса буюк санъаткорнинг бадий тасвирдаги ана шу маҳоратидан бебахра қолишимизга олиб келади. Масалан, «Наводир ун-нихоя» девонига кирган 854-ғазалнинг вариантларида саккизинчи байтда мисраъ ўзгариб кетиши натижасида лирик қаҳрамон ҳолати тасвирида яна бир ташбих ҳосил бўлади. Байтнинг аввалги кўринишида ошиқ масту паришон деб тасвирланса, таҳрирдан кейин унинг сифатлари ортади - масту, бебоку, нодон деб таърифланади:

Дину дониш аҳлига бер тавба; эй носихки, мен
Кеча кундуз дайр аро масту паришонмен баче.

Табдилиий матн:

Дину дониш аҳлига бер тавба, эй носихки, мен
Маст тун-кун дайр аро бебоку нодонмен баче.
(«Бадоеъ ул-васат», 641-ғ.)

Куйидаги байтга назар ташлайдиган бўлсак, «майхона» сўзи ўрнида «бутхона» келиб, ўзига хос тазод ҳосил қилинган. Масжид ҳам, бутхона ҳам вазифасига кўра ибодат қилинадиган жой. Бироқ, масжидда мусулмон, бутхонада бутпараст ибодат қилади. Эътиқодлари тубдан қарама-қарши. Байтнинг мазмунига кўра, икки қошининг меҳроби туфайли юзинг аввал масжид бўлган бўлса, энди бу юз сурагга сиғинувчи бутпараст учун бутхона бўлибди, деган фикр англашилади. Бундан ташқари, байтнинг иккинчи мисраъси унинг биринчи мисраъсидаги фикрни шарҳлаб келаётганлиги маълум.

.Мисраъдаги меҳроб сўзи ундан олдинги мисраъдаги масжид ва майхона сўзларига алоқадор. Масжиднинг меҳроби бўлади, аммо майхонада меҳроб бўлмайди. Шу нуктаи назардан ҳам шоир «майхона»ни «бутхона» сўзи билан алмаштиради:

Магарки масжид экандурки, бўлди майхона,
Юзунгки ики қошингдин тўридадур меҳроб.
(«Наводир ун-ниҳоя», 60-ғ.)

Табдилиий матн:

Магарки масжид экандурки, бўлди бутхона,
Юзунгки ики қошингдин тўридадур меҳроб.
(«Наводир уш-шабоб», 44-ғ.)

Бошқа бир ғазал матнларида биринчи мисраъда келган «бир нафас» жумласи иккинчи мисраъда «бир дам» шаклида қайта такрорланмаслик учун «бир кун» лафзи билан алмаштирилиши ҳодисаси афзал:

Чун ўлармен бир нафас ул дилрабони кўрмасам,
Не ҳаёт имкони бўлғай бир дам они кўрмасам.
(«Наводир ун-ниҳоя», 557-ғ.)

Табдилиий матн:

Чун ўлармен бир нафас ул дилрабони кўрмасам,
Не ҳаёт имкони бўлғай бир-кун они кўрмасам.
(«Наводир уш-шабоб», 436-ғ.)

Ана шундай мантиқий талаблар нуктаи назаридан ёндашилган матнларнинг бири «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 492-ғазалдир Унинг тўртинчи байтининг аввалги ҳолати куйидагича:

Ҳар бири юз миннат айларлар эрур бу ҳам жафо,
Юзу зулфунг даврида мундоғ кечар ёзу қишим.

У «Хазойин ул-маоний»нинг I-томида (485-6)

Ҳар дам иссиғ ашқу совуғ охдин дармондамен,
Юзу зулфунг даврида мундоғ кечар ёзу қишим

шаклида келган. Ғазал:

Ер юзини тутти ашким, кўкка етти нолишим,
Юқори тенгрию қуйи сендин ўзга йўқ қишим -

тарзидаги ирсоли-масал санъатида юзага келтирилган байт билан бошланади. Ҳазалда тасвир кўз ёши, нолиш, оҳни ифодаловчи сўзлар иштирокида ёритилган. Тўртинчи байтнинг аввалги ҳолатини назардан кечирсак, унда «сенинг юзинг ва зулфинг менга миннат қиладилар, бу эса жафодир. Уларнинг даврида менинг ёз-қишим жафода ўтмоқда», деган маъно англашилади. Бу байтда юзни ёзга, зулфни қишга ўхшатишдан иборат яширин ташбиҳ ҳам мавжуд. Лекин, Навоийнинг янги девони таркибида бу байтнинг янги матни учрайди. Бу вариантда байтдаги тасвирийлик янада кучайган. «Юз ва зулфинг миннат қиладилар», деган интоқ, нутқлантириш санъати асосида яратилган мисраъ биринчи матни назаримизда мавҳумроқ туюлади. Байтнинг бу мисраъси кейинги матнида фикр янада равон, янада бадиийроқ воқеъ бўлган. Яъни, иссиқ кўз ёшию совуқ оҳдан аҳволим забундир. Юзинг ва зулфинг замонида бизнинг ёзу қишимиз оғир кечмоқда, деган мазмун келиб чиқади. Бунга кўшимча қилиб, кўз ёшининг иссиқ бўлишини ёзга, совуқ оҳнинг эса «қиш» сўзига тааллуқли эканлигини ҳисобга олсак, мулоҳазаларимизнинг ўринли бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Навоий девонларида яна шундай матн кўринишлари учрайди: шоирнинг бир девондан иккинчи девонига кўчган ғазалида бирор ўзгариш кўринади, бироқ, ундан кейинги янги девонда ғазалнинг биринчи кўринишдаги шакли айнан келтирилади. Масалан, шоир биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»га 193-ўринда кирган бир якпора ғазалининг учинчи байти мана бу мазмунда:

Бу сориг рангини кўрмаски, қилғай кўнгли раҳм,
Баски, юзга қонлиғ ашки чеҳраолойим келур.

Бу ғазалнинг иккинчи девон «Наводир ун-нихоя» матни биринчи мисраъдаги «рангини» сўзининг «юзунгни» тарзида келтирилиши билан фарқланади. Бироқ, «Ҳазойин ул-маоний» девонларида ушбу байтнинг аввалги кўриниши, яъни байтдаги «юзунгни» сўзи қайтадан «рангини» сўзи билан алмаштирилиши кўзга ташланади. Бундай вариантларнинг албатта котиблар эътиборсизлиги тўғрисида содир бўлганлигига шубҳа йўқдир. Чунки, байтнинг иккинчи мисраъсида икки қайта келган «юз» маъносидаги сўзларнинг учинчи қарра яна тақрорланиши бадиий санъат талабларига мос келмайди.

Худди шундай фикрни «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 608-

ғазали бешинчи байти мисолида ҳам айтиш мумкин. Байтнинг аввалги кўриниши қуйидагича:

Менки ўлдум кўйида кўнглум ўтининг дудидур,
Зоғдин қилманг гумон қонлиғ таним узра гулу.

«Наводир ун-нихоя» девонида эса у мана бу шаклда келтирилган:

Мен гадо ўлдум кўйида кўнглум ўти дудидур,
Зоғдин қилманг гумон қонлиғ таним узра гулу.

Байтнинг «Фавойид ул-кибар»дан жой олган аввалги «Бадоеъ ул-бидоя» мисолидаги шакли маъно юзасидан анча мукамалроқ кўринади. Чунки, лирик қаҳрамоннинг қонлиғ тани устидаги қора парда зоғлар эмас, балки, унинг қуяётган кўнглидан чиққан тутун экан, демак, байтда ошиқнинг жисмоний ўлими лавҳаси тасвирланыпти. Бадий фикр ифодасидаги бундай мантиқий боғланиш байтнинг «Наводир ун-нихоя» шаклида кўринмайди. Шу сабабдан ҳам, назаримизда, байтнинг биринчи кўриниши, яъни «Хазойин ул-маоний» матни асл нусхадир. Котибнинг матнда бир алиф орттириб ёзиши натижасида хатолик юзага келган. Яъни, اولدم منىكى «менки ўлдум» бирикмаси اولدم من گدا «мен гадо ўлдум» бирикмасига айланган.

Фикримизни шоир девонларидаги ғазаллар матн кўринишларининг яна бир тури орқали тасдиқламоқчимиз. Матнларнинг бу кўринишларида бирор сўз уч девонда уч хил шаклда келади. Шундай фарқларга учраган ғазаллардан бири «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 287-ғазалдир. Ғазалнинг бешинчи байти «Бадоеъ ул-бидоя»да қуйидагича:

Чун тузалди жисм уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

Байтнинг «Наводир ун-нихоя» шакли эса мана бундай:

Чун тузалди ишқ уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонига байт яна янги матн билан киритилган:

Чун тузалди тан уйи қовғай эди андин равон,
Йўқ кўнгул девонайи расвои нодонимни кош.

Матнларнинг бундай хусусиятларини илмий текшириш шоир бадий тафаккури ва бутун ижодий меросига тегишли бўлган жуда кўп масалаларни оидинлаштиришга имкон ярагади. Шу мазмундаги яна бир мисолга эътибор қилайлик.

Девонларда тез-тез учрайдиган «бағир» сўзи ўрнида «кўнгул» сўзи келади. Бунга мисол сифатида қуйидаги байтларни келтириш мумкин:

Куйди бағирки қолмади ашқда қонидин асар,
Қон демайинки, кўзда ҳам ашки равонидин асар.
(«Наводир ун-нихоя», 225-ғ.)

Табдилиий матн:

Куйди кўнгулки қолмади ашқда қонидин асар,
Қон демайинки, кўзда ҳам ашки равонидин асар.
(«Наводир уш-шабоб», 176-ғ.)

Ёки:

Қасдима чекма ҳилолинг тиғини кўп, эй спехр,
Ким ул ойнинг тиғи зулмидин бағир афғори бас.
(«Наводир ун-нихоя», 287-ғ.)

Табдилиий матн:

Қасдима чекма ҳилолинг тиғини кўп, эй спехр,
Ким ул ойнинг тиғи зулмидин кўнгул афғори бас.
(«Бадоеъ ул-васат», 236-ғ.)

Шу йўсиндаги матнлардан яна бир тури сўз бирикмалари билан боғлиқ. Яъни, матнлар таҳлилида икки тил воситасида яратилган сўз бирикмаларига ҳам эътибор қаратиш таҳлилнинг муҳим жиҳатларидан биридир. Қуйидаги ғазал мактабида «суву дона» жумласи истифода этилган. Бироқ, бу жумла халқ тилида «обу дона» деб айтилиши боис ва бундан ташқари, сўз бирикмасининг иккинчи қисми - дона - форсча сўз бўлганлиги туфайли уни «обу дона» деб тасарруф этиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан, бирор ғўзал бадий санъат ҳосил қилинмаётганлиги сабабли «сув» сўзининг байтда икки марта ишлатилиши ноўриндек кўринади:

Эй Навоий, неча бағринг сув бўлиб тўктунг сиришк,
Тойири давлат чу боқмас бўйла суву донаға.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 477-б.)

Табдилиий матн:

Эй Навоий, неча бағринг сув бўлуб тўктунг сиришк,
Тойири давлат чу бокмас бўйла обу донаға.
(«Ғаройиб ус-сиғар», 542-б.)

Шунга ўхшаш вариантларни «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 625-ғазалнинг олтинчи байти мисолида ҳам учратиш мумкин. Ғазал маҳзун кайфиятдаги:

Ишқ аро мен киби йўқ бесару сомон бўлғон,
Хонумон бузғон алохону аломон бўлғон

матлаби билан бошланади. Ғазалнинг бизни қизиқтирган байтида ҳам лирик қаҳрамоннинг ғамгин, ҳасратли қиёфаси тасвирланади:

Ишқ дарёси ани одами оби этган,
Ҳажр саҳроси аро ғули биёбон бўлғон.

Тафовут байтнинг биринчи мисраъсидаги «одами оби» жумласига тааллуқли. «Одами оби» - сувда яшовчи одам, амфибия маъносини беради. Сўз бирикмасидаги «одам» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, луғавий маъноси «тупроқ» демакдир. Яъни, бу жумла тупроқдан яратилган сувда яшовчи инсон, деган маънони англатади. Аммо, матн иккинчи кўринишида «одам» сўзи «оби» сўзи каби форсий тилдаги «мардум» лафзи шаклида келади. Натижада бирикма ўзининг асл кўринишида - икки форсий сўздан иборат бўлган шаклга келади ва бадий тасвирдаги табиийлик янада кучаяди:

Ишқ дарёси ани мардуми оби этғон,
Ҳажр саҳроси аро ғули биёбон бўлғон.
(«Наводир уш-шабоб», 488-б.)

Кўриниб турганидек, Навоий ғазаллари, уларнинг мавзу доираси, маъно ва мазмун хусусиятлари борасида фикр юритилар экан, шоир адабий-илмий тафаккури тадқиқида муҳим ўрин тутадиган ғазаллар матн кўринишлари ва девонлар мунтазам таҳлили масаласини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Алишер Навоийнинг дунёқарашига кўра, адабий тафаккур инсоннинг катта жисмоний, руҳий меҳнатларнинг заҳматини чекиб, ўзини ҳар томонлама поклаб эришадиган башарий боёлигидир. Навоий адабий тафаккурининг беқиёс, оламшумул парвозига сабаб бўлган нарса унинг бадий тасвир соҳасидаги беқиёс санъаткорлигидир. Шоир поэтик услубини шу жиҳатдан талқиний ўрганиш масаласи бугунги кун адабиётшунослигида

фақат Навоий ижодиётигагина хос бўлган илмий жараён сифатида кўзга ташланмоқда. Назаримизда илмий изланишларнинг бу кўриниши имкон қадар янада кенгрок миқёсдаги текширишларни талаб қилади. Чунки, шоир бадиий тасвир маҳоратини бадиий-илмий талқин воситасида ўрганиш юқорида келтирилган мисолларда кўринганидек, адабиётшуносликнинг жуда кўп масалаларига кичик бўлса-да, ўзига хос ва муҳим янгиликлар киритади, унга қўшимча манбаълардан бири бўлиб хизмат қилади.

Навоий ғазалларининг ғоявий-мантиқий жиҳатдан такомилида бадиий талқиннинг тутган ўрни алоҳида эътиборга моликдир. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, шоир ҳамд ва наътларининг матн вариантлари юзасидаги талқини Навоий ижодий эволюциясининг кўринишлари ҳақида ҳам муайян тасаввур уйғотади. Шунинг учун ҳам «Илк девон»дан «Ҳазойин ул-маоний» девонларигача бўлган даврда ҳамдлар ҳам, наътлар ҳам йиллар ўтган сайин Навоий бадиий тафаккурида алоҳида, ўзига хос аҳамият касб этадилар. Чунки, ушбу ҳамд ва наътлар, суфийлик руҳида ёзилган шеърлар сакқизинчи асрлардаёқ Шарқда кенг тарқалган ва ҳозирги кунгача давом этиб келаётган, лекин, ўзининг илмий таҳлили ва таърифини мукаммал топа олмаган суфийлик фалсафасини ўрганиш нуқтаи назаридан, шунингдек, Алишер Навоийнинг бу фалсафий оқимга муносабатини белгилаш жиҳатидан ҳам ғоятда бой материал бўлиб хизмат қилади. Уларнинг ижодий талқини эса ана шу муносабатнинг янги, кўз илғамас қирраларини кашф этиш учун имконият яратади.

Навоий ўз ҳамд ва наътларида тил илми қонуниятлари ва қоидаларига, сарфу наҳв истифодасига, айрим сўзлар ва сўз бирикмалари этимологиясига, содда ва халқчил тил хусусиятларига катта эътибор берди.

Биз юқорида тўхталган матн кўринишлари Алишер Навоийнинг ғазаллари матнларини асосан мазмун ва ғоявий-мантиқий маъно етуқлиги нуқтаи назаридан тиклашга хизмат қилади, деб умид қиламиз. Маълумки, ўрта аср адабиётшунослари, шунингдек, кўпчилик қалам аҳли ҳам шакл ва мазмун муносабатлари тушунчасини «лафзу маоний» жумласи билан ифодалайдилар ва шаклга алоқадор бўлган барча унсурларни «лафз» сўзига тегишли деб биладилар. Шунингдек, уларнинг аксарияти ўз адабий ва илмий-танқидий асарларида шакл ва мазмуннинг тўлиқ мутаносиблигини, ўзаро

тенг даражада уйғунлигини ёклайдилар. Алишер Навоий эса ўз илмий-адабий ва бадий ижодида бу масалага янгича ёндашади, яъни, ҳар қандай бадий асарда, жумладан, лирикада ҳам мазмун ҳар доим шаклдан устун бўлмоғи кераклиги, шеърнинг гўзал шакли ғоя ва мазмуннинг тўла ва ёркин ифодаси учун хизмат қилмоғи лозимлигини биринчилардан бўлиб таъкидлайди. Бу ҳодиса Навоийнинг адабиёт ва адабиётшунослик тараққиётига қўшган буюк ҳиссаси ва беқиёс ютуғи эди. Алишер Навоийнинг бадий асарда, хусусан, лирик яратмаларда маъно ва мазмунни бирламчи ўринга қўйиши, шаклни ва унинг маъно ва мазмунга нисбатан бўлган муносабатларини иккиламчи, тобё унсур сифатида баҳолаши ҳозирги давр адабиётшунослигининг эстетик талабларига мос келади ва буюк ижодкорни тараққийпарвар адабиёт назарийчиси сифатида намоён этади.

2. СЎЗНИНГ ЭМОЦИОНАЛ-РУҲИЙ ҚУВВАТИ

Ғазал композициясига оид матнлардаги ўзгаришларни кузатар эканмиз, у ёки бу ғазал «Ҳазойин ул-маоний» девонларига киритилар экан, поэтик тасвир жиҳатидан сустроқ кўринган айрим байтлар эски девон таркибидаги ғазаллардан тамоман чиқариб ташланганлигига кўзимиз тушади. Агар биз таркибидан байтлар чиқариб олинган ғазалларга эътибор берсак, уларнинг кўпчилиги саккиз байтлидир. Агар Навоий ўз ғазалларини 7, 9, 11, 13 байтли қилиб ёзишни одат қилганлигини ҳисобга олсак, бу иш маълум бир қонуниятга асослангандек кўринади. Ғазалнинг бу хусусияти тўғрисида А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси» асарида мухтасар маълумот бериб, Навоийнинг бу соҳада ҳам ўзбек шоирлари традицияларига амал қилганлиги ва лирикасининг бу жиҳатини ҳам ўзбек ғазалчилиги замида туриб ривожлантирганлигини таъкидлайди: «Навоий бу масалада специфик қондаларга риоя қилиш билан бирга, ижодий позицияда турган ва бу соҳада катъий бир ғоя ясамаган». [III, 121, 78-б.] Бироқ, Навоий ғазалда байтларнинг сони тоқ бўлиши ва энг камида етти байтдан иборат бўлиши керак, деган фикрга келган. Буни унинг қуйидаги қитъасидан ҳам англаш мумкин:

Навой шеъри тўккуз байту ўн бир байту ўн уч байт,
Ки лавҳ узра қалам зийнат берур ул дурри макнундин.

Буким, албатта, етти байтдин ўксук эмас, яъни -
Таназзул айлай олмас рутба ичра етти гардундин.

Чунки, Навойга қадар ғазал композициясининг бу хусусияти маълум бир эстетик принципга асосланмаган бўлиб, бу даврда мавжуд бўлган Саъдий, Хусрав, Ҳофиз, Жомий, Саккокий, Атойи, Лутфий девонларида турли ҳажмдаги - 5 байтдан 22 байтгача бўлган ғазаллар учрайди⁶⁸.

А.Абдуғафуров ўз тадқиқотларида жуфт байтли ғазалларни «қусурли ғазаллар» деб ҳисоблайди. Унинг фикрларига кўра «...саҳифага илк бор тушган чоғида шоирнинг ўзи махсус қитъада таъкидлаганидек, «етти байтдин ўксук» – кам ғазаллар ҳам, адади жуфт байтли ғазаллар ҳам бўлмаган. Худди шунинг учун ҳам мажмуа девонларининг ҳозир бизга маълум бўлган қўлёзма нусхалари ва улар асосида амалга оширилган нашрлардаги бундай ғазалларни матн жиҳатидан қусурли деб ҳисоблашга мойилмиз. «Хазойин ул-маоний»даги тўрт девонга жамланган икки минг олти юз ғазалнинг асосий қисми қитъадаги таъкидларга тўла-тўқис мос тушиб, фақат саксон олтитагинасида номувофиклик учраши ҳам уларнинг кейинчалик турли сабаблар билан «бузилган»ликларига ишора этади... Адолат ва илмий ёндашув худди шуни тақозо этади» [III, 9, 14-6.]

Бизнингча, олимнинг ушбу кескин хулосаси маълум маънода бирёкламадек туюлади. Кузатувларимиздан шу нарса маълум бўладики, жуфт байтли ғазаллар таркибидан чиқариб олинган байтлар фақат Навой поэтик услуби ва санъаткорлигигагина ишора этиб, бадий жиҳатдан ғоят гўзал ва мукамал мўъжаз яратмалардир. Назаримизда, айти шу ўринда шоир ижодида юз берган таҳрир шамойили ҳақида сўз юритмоқ мақсадга мувофикдир. Чунки, текширишларимиз ишонарли ва мантиқий жиҳатдан ўринли илмий фактларни юзага чиқарди.

Навойнинг бу соҳадаги санъаткорлик маҳорати ҳар бир ғазал ҳажмини асосий фикр - ғоя-мақсаднинг ёрқин ва тугал, мукамал ифодаси учун мос қилиб белгилашида кўринади, яъни, Навой ғазалларидаги байтлар сони бевосита уларнинг семантик структурасига боғлиқ бўлиб, мавзу ва мазмун тақозосига кўра белгиланади. «Навой лирикасининг асосий

фазилатларидан бири шеърнинг туб моҳиятини ташкил этган мазмун-ғоянинг ўзига хос шаклда намоён бўлишида кўринади. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир фикр учун унга мувофиқ келадиган жанрни танлаш ва унинг ҳажмини ҳам асосий мақсаднинг мукамал ифодасига мос қилиб белгилашда кўзга ташланади. Навоий ғазаллари орасида 7, 9, 11 байтли шеърлар кўпчиликни ташкил қилса ҳам, уларнинг ҳар бири мазмун тақозоси билан танланган. Жумладан, ишқий тематика учун кичикроқ шакл, фалсафий-ижтимоий фикрлар ифодаси учун эса ҳажман каттароқ ғазаллар асос қилиб олинган». [Ш, 46, 102-б.]

Демак, Навоий бу хусусда ҳам ўзининг ғоявий-эстетик позициясига эга бўлган. Бинобарин, таркибидан байтлар чиқариб олиниб ёки бирор байт қўшилиб 7 байтли шаклга келтирилган 11 ғазалнинг барчаси ишқий тематикага доирдир. Шу мавзудаги 9 байтли шаклга келтирилган ғазаллар эса 4 та. Булар ҳам асосан ошиқона ғазаллардир, бироқ, мавзу бир бўлишига қарамай, улар 7 байтли ғазаллардан баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади. Бу ҳақда қуйироқда махсус тўхталамиз.

7 байтли шаклга келтириш учун ғазаллар таркибидан чиқариб ташланган байтлар мазмунига эътибор қилайлик:

Ишқ дуррин кўргузур қотик ғамим, ваҳким, эрур
Дарду ғам дарёси ул жавҳарки пўлодимда бор.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 192-ғ)

Васлдин қолғон бузуғ кўнглумни, эй ҳажр, асраким,
Ганж аро йиллар ниҳоний асрағон вайронадур.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 197-ғ)

Айни ифбатдин ўшал покиза гавҳар жисмида
Хильват эрмаским, бинафш этган киби пўлод эрур.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 213-ғ)

Лаб этиб нукта, хоболуд кўзга чин солиб,
Жон бериб ўлганга, жонлиғ халқни бемор қил.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 448-ғ)

Ана шу каби чиқариб ташланган байтларнинг мазмуни ғазалнинг бошқа байтларида ҳам сингиб кетган бўлса, фикримизча, уларни таҳрир этиш мақсадида шундай йўл тутилган. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан ўрин олган 448-ғазалнинг иккинчи байтида гўзалнинг лаблари нозик

маъноли сўзлар айтиб, Исо сингари ўликка жон бахш этса, афсунсоз кўзи эса Мусо алайҳиссалом даврларидаги сеҳргар Сомирий сингари мўъжизалар изҳор қилганлиги тўғрисида сўз боради. Мана у байт:

Кўзни афсунсоз этиб жонбахш лабдин нукта айт,
Сомирий сеҳрин, Масихо мўъжизин изҳор қил.

Мазкур ғазалнинг бешинчи байтида ҳам қарийб шу маъно ифодаланган. Бироқ, у ғазалнинг иккинчи байтига нисбатан бадиий тасвир жиҳатидан сал кучсизроқдир. Шунинг учун ҳам бу байт шеър таркибидан чиқариб ташланган кўринади:

Лаб этиб нукта, хоболуд кўзга чин солиб,
Жон бериб ўлганга, жонлиғ халқни бемор қил.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 56, 151, 166, 197, 213, 468, «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги саккизинчи ўринда келган ғазалларда ҳам шу каби ҳодисалар учрайди. Аввалги девонларда олти байтли бўлиб, бир байт кўшиш натижасида 7 байтли шаклга келтирилган ғазаллар ҳам муҳаббат мавзуидаги яқпора ғазаллардир. Масалан, «Наводир ун-ниҳоя» девонидан «Наводир уш-шабоб»га кўчирилган 487-ғазалда иккинчи байтдан сўнг бир байт қўшилган. Ғазал шундай бошланади:

Неча ул чехрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани¹ кўрмакка бу суврат била тадбир этайин.

Неча тун тонггача кўрмакка куёшдек юзини,
Юз тахайюл қилибон бориға тафсир этайин.

Кўшилган байт:

Неча уйку йўку васлин ясағон туш кўрубон,
Борин ўз кўнглум учун топқоли таъбир этайин.

Ғазал мактаъи:

Эй Навоий, дема жон бергилу илгин ўпгил,
Мундоқ иқбол илик берса не тақсир этайин?

Худди шундай вариантли яна бир ғазал:

¹ Вазн талабига кўра «Они» бўлиши керак. «Хазойин»нинг нашр этилган нусхаларида «Ани» деб берилган.

Гул не бўлгайким юзунг ҳажрида кўргаймен они²,
Сепсалар кулбамга хас янглиғ супургаймен они.

Базмидин бўлса насибим бир сўнгах то умри бор,
Ислагоймен, йўкса ит янглиғ кўмургаймен они.

Кўшилган байт:

Жон чиқар ҳолатда келди ёру таскин топди жон,
Эмди номаҳрам деб истармен итургаймен они.

(«Бадоеъ ул-васат», 604-ғ.)

Мақтаъ:

Эй Навоий, телба кўнглум итти, эмди истамон,
Неча тоғу даштдин истаб кетургаймен они.

(«Наводир ун-нихоя», 802-ғ.)

Кўринаётганидек, 7 байтли ғазал ҳолатига келтирилган ғазалларнинг барчаси таъриф ва тавсиф, васф ва мушоҳадавий характердаги ошиқона шеърлар бўлиб, уларда лирик қаҳрамоннинг эҳтиросли кечинмалари бетакрор бадиий лавҳаларда ифода этилади.

Энди 9 байтли ғазалларга диққатимизни жалб этсак. Бу ғазалларда ҳам асосан мажозий ишқ тараннум этилади. Бирок, уларда ошиқнинг маъшуқага бўлган ёлқинли муҳаббати, орзу умидлари, висол севинчлари каби оптимистик туйғулар ифодасидан фарқли ўлароқ, ҳижрон изтироблари, лирик қаҳрамоннинг қайғули ҳолати, умидсизликка учраган дил эътирофлари сингари мотивлар устунлик қилади Фикримизнинг исботи сифатида шундай ғазаллардан намуна келтирамиз. «Наводир ун-нихоя» девонидан жой олган 436-ғазал:

Ҳажри тоби ичра ким кўрди бу жисми зордек,
Ким топибдур барқ шакли ўтқа тушган тордек.

Эй кабутар тавқ пайдо айлагунг кумри киби,
Сўзлуғ номамни оссам бўйнунга тумордек.

Бўлди юз минг пора жисмимда сўнгах, қон қолмади.
Молиши ҳажрингда ўлмишмен сиқилғон нордек.

Кўшилган байт:

² Бу ғазалда ҳам радиф вазн талаби билан «ани» бўлиши керак. Чунки, фо – и – лун ружкидан / - в - / иккинчи хижо қисқа. Радиф «ош» бўлган тақдирда эса бу хижо узун бўлиб ҳолати: (ме но ни). Тўғриси: (мэ на ни). К. илова 81.

Ваҳ, не ҳижрондурки, ҳам аввал тунининг тонгласи
Бўлмишам йиллар малолат тортқон бемордек.
(«Ғаройиб ус-сиғар», 338-ғ.)

Мақтаъ:

Ҳар дам ул ой ҳажрида оворалиғ истар кўнгул,
Эй Навоий, кўй они ҳар қайда борса бордек.

Яна бир ғазал:

Фигонки, ёр вафо аҳлига ситам қиладур,
Ниёзу ажз гуноҳига муттаҳам қиладур.

Наими васлига хўй айлаган кўнгулларни,
Асири ҳажр' этибон мубталои ғам қиладур.

Рақиб беҳуда тақрири бирла юз тақсир,
Заиф ғамзадалар отига рақам қиладур.

Не ҳукм қилса вафо хайли журмида ғам эмас,
Бу зулм эрурки жафо аҳлига ҳакам қиладур.

Кўшилган байт:

Ўз илги бирла гар ўлтурса бок йўқ, ваҳким,
Рақиб олдида афгодаву дижам қиладур.
(«Ғаройиб ус-сиғар», 183-ғ.)

Замона ўқ киби тузларни синдуриб, «ё»дек
Аларки эгридурур шаҳга муҳтарам қиладур.

Навоий ўлғай эди бўлмаса умиди висол,
Бу қасдларки, анга ҳажр дам-бадам қиладур.
(«Наводир ун-ниҳоя», 248-ғ.)

Ушбу ғазалларнинг барча байтларида лирик қаҳрамон маҳзун кайфиятининг, маъшуқасидан ҳам, замонадан ҳам, замона аҳлидан ҳам норози, изтиробли ҳолатининг изчил, динамик ифодаси акс этади. Айнан ана шу 9 байтли ғазалларда Навоий шеърятининг ўзига хос композицион етуқлиги, бетакрорлигини белгиловчи бир хусусият кўзга ташланади. Яъни, Навоий ғазаллари семантик структурасида уларнинг ғоявий пафоси билан боғлиқ тарзда бадиий тасвирнинг босқичли усули қўлланилади. Бизнинг тахминимизга кўра бундай матн вариантлари ижодкорнинг ўзига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Чунки, бундай ғазаллардаги тафовутлар вариантларнинг ҳосил бўлишида ниҳоятда билимдон ва зукко

бир санъаткорнинг қўли борлигига ишора этади. Аммо, бу ўринда шу нарсани ҳам назардан қочирмаслигимиз лозимки, ғазалларнинг нокомил кўринишлари пайдо бўлишида котибларнинг иштироки ҳам бўлган, яъни ғазал композицион мукамаллиги учун хизмат қилувчи муҳим мавқеъга эга бўлган байт эътиборсизлик билан тушириб қолдирилган. Ҳар ҳолда биз поэтик матн тақомили кўзда тутилган вариант талқинига киришар эканмиз, агар бунда ижодкор таҳрири бор бўлса, биз буюк санъаткорнинг бадий тасвир соҳасидаги яна бир кашфиёти, янги тасвир усулини очиб беришга муваффақ бўламиз. Биз мулоҳаза этаётган тасвир усулининг моҳияти шундан иборатки, шоир ўз ғоя-мақсадининг бадий фикр воситасидаги манзум ифодасини тасвирнинг турли кўринишлари орқали босқичма-босқич ёки байтма-байт ривожлантира боради. Муайян босқичга етгач, ана шу босқичгача бўлган семантик-эмоционал ифода йўналиши аста-секинлик билан яна ўзининг бошланишидаги вазиятга қайтаётгандек тасаввур ўйғотади. Яъни, бундай тасвир кўринишида ижодкор шеърнинг гармоник марказини ташкил этувчи нуқтанинг бўлишлигига аҳамият беради. Масалан, у айрим ишқий ғазалларида лексик элементлар воситасида, мураккаб стилистик таркиб билан, бадий санъат воситалари кўмагида ғазалда субъектив эмоционал тасвирни кучайтира боради. Ғазал кульминациясига, ёки бу ўринда гармоник марказига, десак мосроқ бўлар, етгач эса, симметрик қайтиш бошланади. Яъни, лирик қаҳрамон ўз ҳиссиётларини аста-секин жиловлай боради. Шундан сўнг, шоирнинг ғоявий мақсади, шеър мавзун ва мазмуни нуқтаи назаридан келиб чиқадиган мантиқий хулосага навбат келади. Бадий тасвирнинг бундай хусусияти ғазалга нисбатан ҳажман катта поэтик жанрлар - қасидаларда, ўрта асрлар араб поэзиясидаги ҳамрийат, ҳажвий-сатирик характердаги лирик қиссаларда учрайди. Мазкур тасвир усули ўрта асрлар араб классик адабиёти тадқиқотчилари эътиборини жалб этиб, бундай композицияга асосланиб яратилган асарлар «гармония принциплари»га амал қилинган ҳолда дунёга келган асарлар деб таърифланади. Арабшунослар ўз кузатувларини қуйидаги мулоҳазалар билан асослашга ҳаракат қиладилар: бутун коинот маълум бир мутаносиблик асосида қурилган, шундай ўзаро мутаносиблик - гармония ва «тартиблиликка» инсоният жамияти ва инсон шахси ҳам интиломоғи керак. Сўз эса, айниқса, бадий сўз, инсоннинг уни бошқа жонзотлардан

ажратиб турувчи ягона сифатидир. Демак, сўз ҳам, фикр ҳам бевосита ана шу принцип юзасидан шаклланмоғи, айтилмоғи керак. [II, 47, с.108-110].

Юқорида тилга олинган тасвир услуби уни бевосита истифода этиб яратилган (гармония ва симметрия талаблари асосида) асарлар воситасида араб классикасида ўзига хос тенденция сифатида кўзга ташланади. Шу нуқтаи назардан у муҳим ғоявий-эстетик аҳамият ҳам касб этган. Бу принцип арабшуносликда «градация» термини билан изоҳланади: «Важным композиционным принципом была также градация, нарастание от начала к середине, а затем спад от середины к концу (в этом случае возможны различные варианты в зависимости от жанра, направленности произведения, мастерства и таланта автора, однако общая схема остается именно такой). Эта система композиции характерна и для прозаических и для поэтических жанров, особенно для «посланий», в частности сатирического характера». [II,101, с.112]

Шу типдаги композицион системани Навоийнинг муайян сюжетга асосланган лиро-эпик асарлари, дostonларидаги айрим ўринларда ҳам кузатиш мумкин.

Навоий шеъри вариантларини уларнинг композицияси юзасидан ўрганиш унинг баъзи ғазалларида ана шу таърифланган тасвир услубининг амал қилганлиги ҳолатини кўрсатди. Жумладан, юқорида келтирилган ғазалларга мурожаат этайлик:

Ҳажр тоби ичра ким кўрди бу жисми зордек,
Ким топибди барқ шакли ўтқа тушган тордек

матлаби билан бошланувчи ғазалнинг биринчи, иккинчи байтларида лирик қаҳрамон ҳижронли изтиробларининг бадийий тасвири икки бадийий лавҳа орқали баён этилади. Биринчи байтдаги «ким кўрди», «ким топибди» каби риторик сўроқлар ошиқ тортаётган ҳижрон дардининг эмоционал тавсифини ёки тасвирнинг эмоционал қобигини ташкил этса, қофиядаги «дек» қўшимчаси, ёки ташбеҳ воситаси билан ўқувчига қаратилган бундай таъсир янада кучайтирилади. Ана шу компонентларсиз байт мазмунини идрок қилиб кўрсак, у оддий хабар гапдан иборат бўлиб қолади.

Иккинчи байтда кабутарни тавфиқли қумрига қиёс қилиб, унинг бўйнига тумор ўрнида ошиқ дили ҳарорати сезилиб турган хатини осийш орқали лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг

бадий тасвири яна бир босқичга кўтарилади. Ғазалнинг учинчи байти аввалги икки байтга нисбатан янада кучлироқ, драматик ҳолат тасвири билан давом эттирилади: жисмимдаги суякларим юз минг пора бўлди, қоним қолмади; ҳажрингда эзилиб, сиқилган анордек бўлиб қолдим, дейди шоир.

Ғазалнинг биринчи вариантыда бу байтдан кейин келадиган тўртинчи байт шоирнинг кўнгулга мурожаати билан бошланади ва ҳиссий кечинмалар тасвири даражасига кўра олдинги байтга нисбатан анча кучсизроқдир. Бу байтда, эй кўнгул, кофирни севдинг, бироқ унинг белига ўзни боғлашинг учун бир ип ҳам йўқ, деган маъно ифодаланган. Ана шу ўринда шоир ғазалга таҳрир киритишни лозим топади. Юқорида таъкидлаганимиздек, градация, яъни секин-аста кучайиб, юксала бориш ва энг юқори босқичга етгач, аста-секин пасайиш, қайтиш принципига кўра, тўртинчи байтга нисбатан эмоционал тасвир жихатидан кучлироқ бўлган учинчи байтдан кейин шу нуқтан назардан янада мукамалроқ, бақувватроқ бир байт киритилади. Назаримизда ана шу байт лирик қаҳрамон ҳис-туйғулари ифодасининг гармоник марказини ташкил этади. Байтда «ваҳ» ундов сўзининг қўлланилиши, «не ҳижрондурки?!» дея риторик сўроқ қўйилиши лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг кульминацион босқичга чиқаётганлигидан дарак беради. Мана ўша байт:

Ваҳ, не ҳижрондурки, ҳам аввал тунининг тонгласи
Бўлмишам йиллар малолат тортқон бемордек.

Ғазалнинг олтинчи байтида ошиқнинг ёридан шикоят баён этилиб, еттинчи байтда эса унинг ҳар бир суяги ёнидан бир тешик бўлиб, жисмининг бу абгор ҳолатини ғам базмида нола қилувчи мусиқа асбобига ўхшатади. Ниҳоят, мақтаъдан олдин келувчи саккизинчи байтда ғазал учинчи, тўртинчи байтларида кўзга ташлангани каби ошиқ психологик ҳолатининг кучли тасвири кўринмайди, балки шоирнинг дўстга мурожаати билан бошланувчи лирик чекиниш мазмунидаги фикр баён этилади. Яъни, эй дўст, агар бода ичмоқчи бўлсанг, қулбаи хаммор, яъни май сотувчининг уйига бор, дейди шоир. Мақтаъда лирик қаҳрамон - шоир ҳис-туйғулари, ҳаяжонлари тасвирининг ундан олдинги байтга нисбатан ҳам бир поғона пасайганини кўрамыз. Энди шоир дил изҳорининг поёнига етаётганини сезгач, унга яқун ясайди, юқоридаги шарҳи ҳолидан келиб чиқадиган мантикий ҳулосасини баён этади:

Ҳар дам ул ой ҳажрида оворалиғ истар кўнгул,
Эй Навоий, кўй они ҳар қайда борса бордек.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, мақтаъда хис-туйгулар тасвири пасайиши мумкин, аммо бадиний фикр ифодаси мақтаъда авж нуктага, шоир мақсади баёнидан иборат бўлган кульминацияга чиқади.

Навоий ижодида лирик қаҳрамон руҳий ҳолати, кайфиятининг чуқур моҳирона тасвири, унинг муаллиф ғоявий мақсади билан уйғун ифодаси асосида қурилган бундай мукамал ички композицион устунга эга бўлган ғазаллар ниҳоятда кўпдир. Шу нуқтаи назардан шоирнинг яна бир ғазалига эътибор қилайлик, Бу ғазални таҳлилга тортишимизнинг сабаби, унда амалга оширилган таҳрир ҳам, юқорида келтирилган ғазалдаги каби, поэтик градация ёки ҳиссий кечинмаларнинг босқичли тасвирини етилтириш учун хизмат қилади. Бу ғазал «Бадоеъ ул-бидоя» девонида 175-ўринда, «Наводир ун-ниҳоя»да эса 248-ўринда берилган бўлиб, икки девонда ҳам саккиз байтлидир. «Фаройиб ус-сиғар»га тўққиз байтли шаклда 183-ўринда киритилган. Ғазал шарҳи ҳол типиди ёрнинг ситамкор, золим эканлигидан қаттиқ шикоят билан бошланади. Матлаъдан тўртинчи байтга қадар ошиқнинг маъшуқаси қилмишларидан зорланиши секин-аста юқори пардаларга кўтарила боради:

1-байт: ёр вафодор ошиқларни гўё бевафоликда, ниёзмандликда айблаб, тухмат қилади.

2-байт: висоли неъматига умид қилган кўнгулларни хижрони дардига асир қилиб, ғамга мубтало қилади.

3-байт: рақиб эса бечора ғамзадалар номига юз кусур - хатони тиркаб қўяди.

4-байт: ёр вафодорлар айби учун қандай ҳукм чиқарса ҳам майли, бу не зулмки, уларга жафокорларни ҳакам қилади.

Ана шу байтлардан сўнг киритган янги байтида шоир лирик қаҳрамоннинг зулмпеша ёридан шикоятини энг авж пардага чиқаради. Ғазалнинг биринчи, иккинчи байтларида жафокор ёр ва жабрдийда ошиқлар муносабатлари баён этилса, учинчи байтда - рақиб образи киритилган. Бу образ тасвири ва у билан боғлиқ лирик қаҳрамон норозиликлари акс этган мулоҳазалар тўртинчи байтда ҳам давом эттирилади. Янги киритилган бешинчи байтда биратўла ошиқ, маъшуқа ва рақиб образлари бевосита иштирок этиб, уларнинг ҳар бири ўзининг

энг характерли ҳолатига, хусусий жиҳатларининг мукаммал тавсифига эришади. Яъни,

Ёр - ошиққа ёлғиз ўзигина зулм қилмай, уни рақиб таъқибига ҳам рўбарў қилади.

Ошиқ - бемехр ёрдан ва унинг зулми туфайли ғолиб рақибидан ранж тортади.

Рақиб - мағлуб ошиқ аҳволини мамнуният билан кузатади.

Ана шу мулоҳазалар нуқтаи назаридан бу байт лирик қаҳрамон ҳиссиётлари тасвирининг ғазалдаги энг баланд нуқтаси деб ҳисобланса арзийди:

Ўз илги бирла гар ўлтурса бок йўқ, ваҳким,
Рақиб олдида афтодаву дижам қиладур.

Бу байтдан кейин келувчи байт ҳам бадиий тасвирда ошиқ изтиробларининг кульминацион мақомини ифода этади:

Муҳаббат аҳлини, во ҳасрато, куюб, ўртаб,
Аларнинг охи ўтидин ҳарос кам қиладур.

Кейинги байтларда лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг бадиий тасвири муаллифнинг ҳаётий қонуниятлар ва ўзининг тажрибалари асосида чиқарган хулосалари, ижтимоий фикрларига ўрин беради. Ғазалнинг еттинчи байтида «гулнинг вафосизлиги маълумку, энди кўнгул куши бу гулистондан кетади», деган мазмундаги ҳам икки шахс муҳаббатига, ҳам умуман бу юксак инсоний туйғунинг ижтимоий моҳиятига тааллуқли фикр айтилса, саккизинчи байт муҳаббат мавзудан холи тарзда шоирнинг чуқур ижтимоий-фалсафий маъно касб этувчи мулоҳазаси билан суғорилгандир:

Замона ўқ киби тузларни синдуруб «ё»дек,
Аларки эгридуруб шахга мухтарам қиладур.

Мақтаъда лирик қаҳрамон ҳиссий кечинмаларида нолишдан кўра умидворлик устун туради. У ўз ишқида шунчалар қойимки, висолдан умидини ҳеч қачон ўзмайди. Шунинг учун ҳам айрилиқнинг тинимсиз қасдлари бенатижа қолаверади.

Кўриб ўтганимиз ғазаллардаги каби лирик қаҳрамон ҳиссиётларининг градация (босқичма-босқич кўтарила бориш) ва деградация (босқичма-босқич тушиш ёки қайтиш) принципи асосидаги бадиий ифодаси Навоийнинг етти байтли ғазалларидан кўра, каттароқ ҳажмдаги, тўққиз ва ундан ортик байтли ғазалларида кўпроқ учрайди.

Шоир ғазаларининг ички семантик композициясига оид тасвир усулларида кўзга ташланган хусусиятни юқорида таҳлилга тортган ғазалимиз мисолида схематик тарзда куйидагича ифодалаш мумкин:

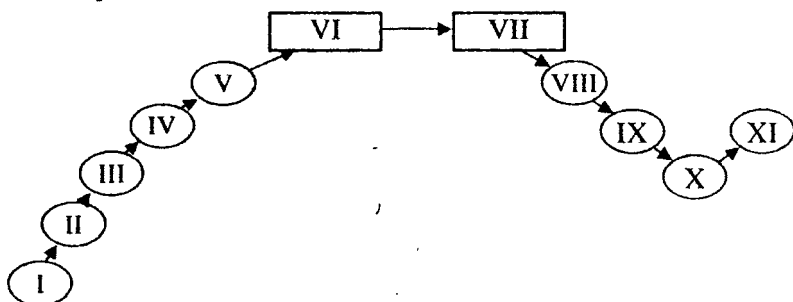
Навоийнинг ошиқона ғазалари композициясида кўзга ташланган лирик қаҳрамон эмоционал ҳолатининг бадний тасвирига алоқадор бундай хусусиятни шоирнинг орифона ғазаларида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, «Наводир ун-нихоя»да 638-ўринда ўн байт, «Наводир уш-шабодр»га эса таҳрир нағижасида ўн бир байт бўлиб кирган 506-рақамли ғазалнинг семантик структурасини кўриб чиқайлик. Ғазал ижтимоий мавзуда, суфиёна бўлиб, муаллиф - суфийнинг фано ва бақо хусусидаги фалсафий мулоҳазалари, тариқат йўлига кирувчиларга қаратилган маслаҳат-насихатларидан иборатдир. Биринчидан бешинчи байтга қадар донишманд файласуфнинг

умуман инсон умри мазмуни мавзуида ҳаётӣй билимлар асосида чиқарган илмий хулосалари - тасаввуф терминологиясида «айнал-яқийн» - бадийй ифода этилади. Олтинчи байтда эса тингловчининг бевосита бугунги кунн эҳтиёжларидан юзага келаётган муаммоларга эътибор тортилиб, фоний дунё талаблари - моддий манфаатлар учун умрни беҳуда сарф этмаслик алоҳида уқдирилади. Маъно юзасидан аввалги беш байтдан фарқли ўлароқ, муайян замон аҳли қизиқишларига ишора этувчи («дирам йиғиш учун умрингни сарф этма») бу байт ғазал композициясида ҳаётӣй масалаларга яқин келиши билан ажралиб туради. Ундан кейин келаётган еттинчи байтда ифодаланган машхур ҳаётӣй мисол - ўхшатиш орқали шеър семантик қурилмасидаги ана шу тонус - ҳаётӣйлик янада кучаяди. Бу байтда ифодаланган фикр икки анъанавий образ воситасида яратилган бадийй лавҳада акс этади. Шоир лирикасида аксари ёмон нафс - нафси аммора итга, тамаъгир зоҳид эса тулкига қиёсланади. Мазкур байтда Навоий бу аллегориядан ғазал мавзуи ва мазмуни тақозосига кўра фойдаланади. Яъни, ҳийлагар зоҳид қаршисига занжирбанд ошиқни, тулки олдида эса занжирбанд шерни қўйиб тазод яратади.

Ғазалнинг кейинги уч байтида орифлик мақомига эришув сирлари, фано ва бақо тушунчаларининг моҳияти хусусида сўз боради.

Мақтаъда аниқ объект - подшоҳнинг тилга олиниши муносабати билан ғазалнинг умумий мавзудан узилиш юз бериб, тингловчи фалсафий мушоҳадалар оламидан реал ҳаётга қайтади. Мазкур мавзудаги ғазалларда кўпинча подшоҳ, султон образи албатта бутун оламларнинг яратувчиси, султони Парвардигорга нисбатан қўлланилади. Бирок, бу ғазалда «дайрдан ўтаётганимда албатта султон қаршимдан чиқиб бир соғар тутди» маъносидаги фикр баён этилганлиги боис, мақтаъ ғазалнинг умумий пафоси - тасаввуф ғоялари тарғиботини ижтимоий масалалар оқимида буриб юборади. Демак, мазкур ўн бир байтли ғазалнинг олтинчи, еттинчи байтлари унинг марказий нуқтаси, кульминацияси бўлиб, бу байтларгача ва улардан кейин келувчи байтлар ғазал семантик қурилмасининг симметрик томонларини ташкил этади. Бадийй таҳрир юзасидан шеърнинг кейинги вариантыда киритилган бешинчи байт эса ғазал композициясидаги симметрик ўсишнинг бир поғонаси бўлиб хизмат қилади. Ғазал

композицияси семантик қурилмаси схемасини куйида келтириб, унинг охириги вариантдаги матнини ҳам эътиборингизга ҳавола этамиз:

Ғазал:

Фалактин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру,
Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас қайғу.

Ва гар ҳар тийраликка бир ёруғлиқни инонмассен,
Йиғи кўр чархдин ҳар шом доғи субҳдин кулгу.

Камол истар эсанг сидқ аҳлидин қилма кўнгул тийра,
Муқаддар айламас хуршид субҳ анфосидин кўзгу.

Сафо аҳлиға гулруҳлар хаёлидин тағайюр йўқ,
Қачон гул акси тушмаклик била гулранг бўлғай су.

Кўшилган байт:

Тиларсен ғафлатингни рафъ этиб огоҳлар нақлин
Ки, ғофил элга у афсоналардин кам бўлур уйку.

Бақо нақди ҳаётингга чу эрмас бир замон маълум,
Дирам нақдига умрунг ҳар замон сарф этмагил асру.

Жунун занжирида ошиқ ёнида ҳийлагар зоҳид,
Киши кўрса тасаввур айлағай шер олдида тулку.

Кўнгул миръоти ичра жилвагардур ёру сен ғофил,
Ториқма ҳажридин кўпким, эмассен ёрдин айру.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур ушбу.

Кетур бир бода, эй соқийки, ичсам қолмағай боқий,
Фанодин бал бақодин ҳам замирим лавҳида белгу.

Навоий дайр аро маст ўлса, шохдин паноҳ, андин
Ўтарда тутқуси, албатта, бир соғар чиқиб ўтру.

Албатта, юкоридаги мулоҳазалар шоир ғазаллари композициясидаги бадий тасвирнинг ўзига хос бир хусусияти юзасидан бўлиб, уни умуман Навоий лирикасига алоқадор типик ҳодиса деб баҳолаш нотўғридир. Масалан, шоирнинг бир қатор ошиқона, кўп ҳолларда ташбиҳга асосланган бадий санъатлар устувор бўлган васф типидagi ғазалларида таъриф ва тавсиф бир оҳангда, монотон ифодаланади. Қўйидаги якпора ғазалда лирик қаҳрамон ҳиссий кечинмалари бир текис, чавгон ўйновчи маъшуқа образининг изчил таърифи ва тавсифи орқали баён этилади:

Шаҳсуворим тавсани айларму оё пўя тез,
Ё куёш тарки фалак рахшин қилибдур гармхез.

Ул шихоб эрмаски, майдоне аро гўй урғали
Саъд кавкаблар тушар ерга қилиб кўкдин гурез.

Гардлиғ чавгон ҳамида ахтар ўлғай ўйлаким,
Гўйи ғабғаб даврида чавгони зулфи мушқбез.

Маркаби тер қатраси бирлаки ҳар ён сочилур,
Бир саҳоби дурфишондур ер юзига қатра рез.

Гўйи чавгон зарбидин тутмоқ била ҳар дам ҳаво,
Бийм эрурким шишаи гардунни қилгай рез-рез.

Соқиё, май берки бу майдон аро гўй урди ул
Ким фалак чавгони бирла қилмади ҳар дам ситез.

Гўй учун инди кавокиб гардидин ер тутти авж,
Эй Навоий, воқиф ўл, гўёки бўлди рустахез.

Бу ғазал мисолида биз аввалги ғазалларда кўрганимиз каби шеър ички композицион қурилишида кўзга ташланган семантик-эмоционал тасвирнинг симметрия асосидаги градацион ёки босқичли ифодасини кузата олмаймиз.

Ғазал ўзининг кашф этилиш давридан бошлаб барча адабиёт назариясига оид манбаъларда «ишқий-эротик кечинмаларнинг мавзун ва ташбеҳли, истиоравий тавсифи» маъносида таърифланар экан, демак, унда лирик қаҳрамон туйғулари, ҳиссий кечинмаларининг ифодаси ҳам гоҳ бир маромда, гоҳ ошиқ кайфиятига мос равишда энг авж пардаларда, гоҳо эса паст, маҳзун бир ҳолатда акс этади. Поэтик маҳоратнинг муҳим критерийларидан бири, балки асосийси саналмиш бу хусусият ҳар бир ижодкор асарида

унинг санъаткорлик даражаси миқёсида кўзга ташланади. Ғазалнинг эмоционал руҳи масаласи у ёки бу тарзда Навоий асарларида ва унинг даврига оид адабий мавзудаги ёдгорликларда тилга олинади. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да Хожа Абу Саид ҳақида ёзар экан, кўйидаги таърифни ҳам келтиради: «Аммо ўз шеърин ўқурда йиғламсиниб ўқур, дағи ўзи мутаассир бўлуб, ҳардам улуг тинар, аммо бас қилмағунча эл тинмас». [II, 5, 108-б.] Шу жиҳатдан шоир ўзининг отахони Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган ҳолатида ҳам унинг Навоий шеърларини ўқиганда овозини гоҳ баланд қилиб, гоҳ пастлатиб ўқишини таърифлайди. Навоий шеърнинг самимий бўлиши, ўқувчи юрагига чуқур кириб бориши тарафдори, бунинг учун эса шоир қалбидаги жўшқин илҳом ёлқинли сўзлар воситасида қоғозга кўчмоғи лозим. Бирок, бу шеърнинг риторика, куруқ бакирик-чақирикдан ҳам иборат бўлиши керак, деган маънони билдирмайди. Бунга Навоий ҳам, Абдурахмон Жомий ҳам қаттиқ қарши эдилар. Жумладан, «Ҳамсат ул-мутахаййирин»да Навоий бир воқеани ҳикоя қилди: Соғарий номли шоир Жомий хузурида ўз шеърларидан бирини гоҳ баланд, гоҳ паст овозда, катта ҳиссиёт билан ўқиётганида Навоий кириб келади. Жомий Навоийдан: Фикрингиз қандай? - деб сўрайди. Навоий: - Хўб ёзмоқ била хўб ўқур, - дейди. Жомий эса шеър мазмунига ишора қилиб: - Бизни ғафлатқа солур, - деб жавоб беради. Гарчи бу мулоҳазалар шеър ўқиш техникаси ҳақида бўлса ҳам, аммо улар шеърнинг руҳий, ҳиссий-эмоционал қурилмасига бевосита алоқадордир. Демак, Навоий шеър композициясида гоҳ мақсаднинг семантик-стилистик таркиби билан бир қаторда лирик қаҳрамон эмоционал ҳолати ва шеърдаги фикрлар тизими ёхуд йўналишининг маълум бир системадаги бадий тасвирига ҳам алоҳида эътибор қаратади.

Шу нуқтаи назардан, ўзининг эстетик қарашларида Навоий яна бир принципга амал қилади, яъни ўз ғазалларининг мусиқавий ижросини ҳам назарда тутати. Буни акад. Ойбек: «Шеър ила мусиқийнинг ички чуқур робитасини билган Навоий ҳар бир шоирнинг мусиқийдан хабардор бўлишини истаган» [III, 80, 28-б.] ва А.Ҳайитметов ҳам алоҳида таъкидлайдилар: «Навоийнинг фикрича, ҳар қандай лирик шеър маълум бир музыкага тушадиган бўлиши керак». [III, 120, 180-б.]

Навоий ғазаллари равонлиги ва мусиқага ўнғай тушиши ҳақида Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да маълумот беришича, шоирнинг ўзи мусиқа ва унинг назарий масалаларидан яхши хабардор бўлгани ҳолда, мақом йўлларига кўпгина нақш, пешрав, амаллар боғлаган бастакор ҳам эди. Шеър ўлчови асослари ва қоидаларини эгаллашда мусиқанинг ритмик асоси ҳал этувчи аҳамиятга эга бўлган. Шунинг учун ҳам баъзи олимлар аруз илми мусиқа назарияси асосида юзага келганлигини уқдириб ўтганлар⁶⁹. Навоий «Мажоли ун-нафоис»да шеър вазнларини бузиб ёзган шоирларни танқид қиларкан, мусиқа илмида уларнинг истеъдодсиз ва билимсиз эканликларини кўзда тутди. Чунки, у аруз санъатини эгаллашда, шоирдаги эстетик ҳисни тарбиялашда мусиқа илмининг катта аҳамиятга эга эканлигини яхши билар эди. Ўзининг «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин» асарида Навоий бир неча олимларга, шу жумладан, Абдурахмон Жомийга ҳам мусиқа ҳақида рисола ёзиб беришни илтимос қилганлигини сўзлайди. Натижада Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи мусиқий», Зайнулобиддин ал-Хусайнийнинг «Қонуни илмий ва амалий мусиқий» каби асарлари яратилди.

Навоий ўзининг барча лирик асарларини аруздан мукаммал фойдаланган ҳолда юксак даражада яратганлиги маълум. Бироқ, шу нуктаи назардан мутахассислар томонидан махсус илмий ишланмаган бир соҳа бўлиб, у ҳам бўлса Навоийнинг ғазал яратиш асосида аруз қонуниятлари билан бир қаторда мусиқа назарияси қонун-қоидаларига ҳам қатъий амал қилганлиги масаласидир. Жумладан, биз юқорида Навоий ғазалларининг семантик-эмоционал қурилишига тааллуқли бўлган бир хусусият тўғрисида гапириб, уни шоир лирикасида бадий тасвирнинг поэтик градация усули деб номлаган эдик. Навоийнинг бундай бадий тасвир усули ўн икки мақом йўлларидаги ва унинг асосида ташкил топган Шашмақомдаги ҳаракатлардан бирига мос келади. Яъни, «...ўзбек ва тожик куйлари асосий тоникадан бошланиб, секин-аста ривожланиб ўрта ва катта авжга чиқади-да, яна ўрта авж орқали тоникага қайтиб тушади». [III, 88, 194-б.] Бу ҳодисани, албатта, мақом йўлларига нисбатан доим жорий эта бериш нотўғри, бироқ мусиқада шундай ҳаракатнинг борлиги маълумдир. Мусиқа илмидан мукаммал хабардор бўлган Навоий ўз ғазали мусиқий ижросида ҳар бир байтнинг мазмунан ва эмоционал бадий ифода жиҳатидан куй қисмларидан қайси бирига мос

тушишига катта аҳамият берган. Бинобарин, ашуланинг Сарахбор, Талқин, Наср ва Уфарларида, Намуд ва Авжларида, Тароналарида маъно-мазмун ва бадиий завқ улашиш жиҳатидан, ғоя-мақсад ифодаси юзасидан куй мазмунига ҳамоҳанг байтларни ижод этган. Куйнинг авж пардаларида ғазал матнидаги бадиий тасвир жиҳатидан энг мукамал, сермазмун, ғоявий мақсад моҳиятини чуқурроқ акс эттирувчи ёки бошқача айтганда, лирик асар кульминация даражасини ифодаловчи байтларни келтиришга ҳаракат қилса, талқин пардаларида эса «насиҳатомуз ва маърифатангез», ўзининг ижтимоий-фалсафий қарашларини ҳам ифода этувчи байтларни жойлаштирган. Ғазалларда байтларнинг ўрнини алмаштириш билан боғлиқ матнлар мисолида бунга яна бир қарра амин бўлиш мумкин. Бундай матнлар «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларига кирган 21 ғазалда учрайди. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя» девонига кирган 604-ғазалдаги саккизинчи байт бешинчи байт ўрнига қўйилган, ёки 151-ғазалнинг бешинчи ва олтинчи байтлари ўрни ўзгартирилган. Агар шеърга чуқурроқ зехн солинса, ижодкорнинг шеър семантик-эмоционал композициясини ўйлаб шундай қилганлиги очиқ кўзга ташланади. Масалан, шу ғазалнинг бешинчи, олтинчи байтлари ўрнини алмаштириб ўқиб, бу мулоҳазаларнинг ростлигига ишониш мумкин. Бешинчи байт:

Бир замонлиғ ҳажр чун минг йилча бор ўлсам, не тонг,
Чунки бўлмас ҳеч кишининг умри минг йил пойдор.

Олтинчи байт:

Соқиде, чун ичкимиздур оқибат жоми ажал,
Бода тут андин бурунким, бизни ўлтурсай хумор.

Бешинчи байтда бир нафаслик айрилиқнинг узунлиги ошиқ қалбига минг йилча туюлиши назарда тутиляпти. «Инсон умри минг йил эмас, васлга эришмай ўлиб кетаман, чоғи» мазмунида лутф қилинмоқда. Олтинчи байтда эса «соқий, оқибат ажал шаробини ичиш бор экан, бизга бода тут» деган маъно бор. Агар байтларнинг ўрни алмаштирилса, бешинчи байт комил байт сифатида мактаъдан олдинги ўринга тушади. Бу ишни бажариш учун эса:

Орази боғидаги тер кўнглум ўтин қилди тез,
Маркаби наълидаги ўт жонима урди шарор

байти чиқариб ташланиши лозим. Чунки, ўлим ҳақида гап кетгандан кейин кўнгул ўтининг ишқдан, васлдан ёлқинланиши ҳақида гап бўлиши ортиқча нарса эди.

Ҳазал композициясида фикрнинг бир образ асосидаги изчил ривожини кузатиш учун куйидаги матн вариантлари ҳам эътиборга моликдир. «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги ийҳом ва ирсоли-масал санъатлари дарж этилган.

Менинг бахтим юзи ғам кожидин ул кун қаро бўлди,
Ки кўнглум ул кўзи қошу қароға мубтало бўлди

матлаъи билан бошланувчи 798-ғазалнинг тўртинчи, бешинчи байтлари ўрни алмаштирилган. Бундай ўзгартиришнинг сабаби ғазал матнидаги кўнгул образи билан боғлиқдир. Бу образ ғазалнинг матлаъидан бошлаб ўрни ўзгартирилган байтларига қадар иштирок этади. Яъни:

1-байт: Ошиқнинг бахти қаролигига мубтало кўнгул сабабчидир.

2-байт: Кўнгул ошиқлик балосидан қутулган эди, яна ўша кўйга кетибди, унга не бало бўлди?

3-байт: Маъшуқа киприклари ўқи ошиқ кўнгли уйини камонхона қилибдилар. Унда ҳар алиф бир ўқу, ҳар наъл бир эгилган ҳалқа бўлди. Бу ерда шоир китобат санъати воситаси билан «камонхона» сўзига ишора қилади. Яъни, бу сўзда иштирок этувчи икки ¹ ва икки ² дан истиора яратади. (کمانخان). Ҳазалнинг биринчи вариантыда тўртинчи байт маъшуканинг лаълдек лаблари таърифига бағишланган. Бешинчи байтда эса яна кўнгул образи ва учинчи байтда иштирок этган «ўқ» образлари воситасида бадий тасвир яратилади. Яъни,

Бузулғон хаста кўнглумдин ўқин зинҳор чекмангким,
Ул уйга бу сутун, ул нотавонга бу асо бўлди.

Маълум бўлаётганидек, биринчи, иккинчи, учинчи ва бешинчи байтларда лирик қаҳрамон кечинмалари кўнгул образи воситасидаги лавҳаларда бадий акс этиб, бевосита унинг кўнгли билан боғлиқ ҳодисалар баён этилса, бу байтлар орасидаги тўртинчи байт маъшуканинг лаблари таърифига бағишланади. Ҳазалнинг давоми - олтинчи, еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи байтларда кўнгул истилоҳи ва унга алоқадор тасвир учрамайди. Ана шу ўринда Навоий ғазалга таҳрир киритишни лозим топади ва бадий фикрнинг кўнгул

образи воситасидаги ифодасида семантик изчиллик, ўзига хос динамикани таъминлаш учун бу байтлар ўрнини алмаштириб, тўртинчи байтни бешинчи байтдан кейинги ўринга туширади. Бунинг натижасида ғазал янги вариантыдаги бошланғич уч байтда лирик қаҳрамон кўнглининг турли-туман ҳолатлардаги тасвири берилса, тўртинчи байтда, ниҳоят, бу кўнгулнинг хаста бўлиб, бузилганлиги, маъшуқа киприкларидан отилган ўқлар унинг бузуқ уйига устун бўлиб, ўзига эса асо бўлиб турганлиги ҳақида гап кетади. Шоир ошиқ кўнгли билан боғлиқ тасвири охириги мақомига етказгач, маъшуқа лаблари таърифини бошлайди. Ғазалнинг кейинги тўрт байти ошиқ-маъшуқа ишқий можароларидан мутлақо холи тарзда бевосита шоирнинг ижтимоий-фалсафий мазмундаги мушоҳадалари ифодасига бағишланади. Кўриниб турганидек, ғазал ўзига хос семантик структурага эга бўлиб, Навоийнинг бир байт ўрнини алмаштириш орқали киритган таҳрири унинг композицион мукамаллигига хизмат қилади. Таҳрирдан кейин ғазалнинг композицион қурилмасини икки бўлимга ажратиш мумкин. Яъни, бошланғич, кўнгул образи билан боғлиқ тўрт байт - биринчи бўлим, ва лаблар таърифи берилган бешинчи байтдан кейинги олтинчи, еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи байтлар иккинчи бўлим тарзида. Шу ўринда, агар таъбир жоиз бўлса, ғазалнинг биринчи бўлимини мавзу ва мазмун ҳамда тасвир типи юзасидан - ошиқона, иккинчи бўлимини эса - фано ва бақо масалаларини истифода этувчи мушоҳадавий типдаги «орифона» деб аташ маъқулдир. Ғазалнинг ошиқона бўлимидаги байтлар мажмуаси, яъни дастлабки тўрт байт гўё қасиданинг бош (насиб) қисмини эслатади, унинг орифона қисми эса қуйидаги мазмундадир:

Ажаб муҳлик эмасму ишқ дашти, эй мусулмонлар,
Ки бир мўриға ҳар кун тўйма икки аждаҳо бўлди.

Фано истар эсанг ич дайр пири илгидин жоме,
Нединким хонақаҳ шайхи иши зарку риё бўлди.

Вужудим фоний айлаб олди дин бир мугбача, тонг йўк,
Агар зуннор боғлаб масканим дайри фано бўлди.

Навоий ғуссадин махлас тиларсен, масту беҳуд бўл,
Ки даврон дарду ранжиға даво бу бўлди, то бўлди.

Навойй лирикасида учрайдиган бундай мураккаб композицияни Ё.Исҳоқов тавсифий характердаги ғазаллар учун характерли ҳодиса деб ҳисоблайди: «...ғазал бошида тилга олинган нарсалар (масалан, «Уйғотур субҳи баҳор элни фиғон бирла саҳоб» ғазалини эсланг) учинчи, тўртинчи ёки бешинчи байтдан кейин тушиб қолади. Улар гўё кадр ортига ўтиб, биринчи планга конкрет қиёфа ёки масала чиқиб қолади». [III, 46, 61-б.]

Навойй лирикасининг барча типдаги ғазаллари семантик композициясига хос хусусиятларни бу тариха текшириш унинг алоҳида олинган бир ғазалини ошиқона ғазал, бошқа ғазалини эса орифона ёки суфиёна деб, қолипга солиб бирёқлама тасниф этиш каби масалаларни жиддийроқ ўйлаб кўришга эҳтиёж туғдиради. Зеро, бу нуқтаи назардан Навойй ғазаллари мақтаълари ва мақтаъдан илгари келувчи байтларнинг шоирнинг ошиқона аталмиш ғазалларидаги позицияси, муаллиф гоյ-мақсади ифодасидаги аҳамияти масалалари бугунги навоййшунослик талаблари доирасида, махсус монографик мавқеъда ҳали ўрганилмаган. Албатта, шоир ҳамд ва наътлари, баъзи ижтимоий-фалсафий руҳдаги яқпора ғазаллари бундан мустасно.

Байтлараро мазмунан боғлиқлик нуқтаи назаридан ўтказилган таҳлил девонларда тафовутларнинг яна бир неча кўринишда учрашини кўрсатади. Масалан, «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 26-ғазалнинг иккинчи ва тўртинчи байтлари ўрни алмашиб келиши ҳам мазкур маънодаги мулоҳазаларни тақозо этади. Чунончи, ғазал биринчи байтида маҳбубанинг чирмалган мактуби ҳақида сўз боради. Иккинчи, учинчи байтларда эса шу мактубни чирмаган ёки боғлаган иплар - ришта билан боғлиқ тасвир берилади. Тўртинчи байт мазмунан яна мактуб таърифига бағишланган. Ғазалнинг сўнги вариантида нома билан боғлиқ бадий ифодалар акс этган биринчи - тўртинчи байтлар матлаъ ва ундан кейинги ўринда бирин-кетин, ришта тавсифидаги икки байт эса учинчи-тўртинчи байт тарзида бирин-кетин келтирилган. Ғазалнинг кейинги уч байти ҳам нома образи асосида яратилган бадий лавҳалар билан зийнатланган бўлиб, мақтаъ мазмунидан англашилишича, бу шеърни Навойй бирор реал воқеа, қандайдир яқин кишисидан мактуб олиб, беҳад хушнуд бўлганлиги муносабати билан ёзган кўринади:

Эй Навоий, номаи мақсуд егги, хушдил ўл,
Ким хати озодлик, будур гами ҳижрон аро.

Худди шу мазмундаги матн вариантлари «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган 244, «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги 77, 293, 305, 393, 697-ғазалларда учрайди.

Навоий ғазаллари семантик-стилистик, руҳоний-эмоционал кўринишлардаги композицион етуқлигини кўзда тутиб амалга оширилган бадий талқин ва вариантларни текшириш баъзи хулосаларни чиқаришга ҳам имкон беради. Биринчидан, Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний» девонларини тузиш даврида ўз лирик асарларида бадий фикрнинг муаллиф гоյ-мақсади ёрқинроқ акс этган асар марказий нуқтасига қадар изчил ва динамик ривожланишига, шеърнинг давомида келадиган тасвирнинг ҳам коммуникатив ва эмоционал жиҳатдан маълум йўналишга эга бўлишига аҳамият берган. Бу, умуман, Навоий лирикасига хос бўлган етакчи бадий хусусиятлардан бири - образнинг тадрижий тақомили принципига алоқадор бадий тасвир тарзининг бир кўринишидир. Мақсуд Шайхзода: «...тадриж приёми рус поэтикасидаги «нагнетание» терминига бадал бўла олуру», дейди. Бу нуқтаи назардан биз эътиборимизни қаратган тадрижийлик асосидаги бадий тасвир усулини «градация» термини билан изоҳлашни лозим топдик.

Шоир ғазалларининг асосий типлари ҳақида фикр билдираётган экан, Ё.Исҳоқов: «Албатта, ҳар бир ғазалда, у қандай типда бўлишидан қатъий назар, шоирнинг субъектив муносабати у ёки бу даражада ўз аксини топади. Лекин, ғазалдаги ана шу объектив ва субъектив моментларнинг (яъни коммуникатив ва эмоционал тасвирнинг) ўзаро мувозанати унинг характери - тасвир типини билан чамбарчас боғлиқ» [III, 46, 56-б.] деб таъкидлайди. Навоийнинг ҳар бир алоҳида олинган ғазалида бу муносабатлар (яъни, объектив ва субъектив моментлар муносабати) муайян шакл ва мазмунда кўринар экан, уни бевосита ғазал характерининг, ундаги тасвир типининг белгиловчи хусусиятларидан бири деб ҳам баҳолаш мумкин. Шу нуқтаи назардан ғазал ички семантик қурилмасидаги биз таърифлаган босқичли симметрик тасвир усули Навоийнинг бир қатор таъриф, тавсиф ва мадҳ кўшилган ҳолда акс этадиган ишқий мавзудаги ҳамда тасвирий ёки

мушоҳадавий типдаги ғазаллари⁷⁰⁾ композицияларида намоён бўлади.

Албатта, бундай шеъррий усулдан Навоий муайян мақсад йўлида - уни аниқ бир фикр ва ғоянинг бадий ифодасига хизмат қилдириш учун фойдаланган эди. Бундан ташқари, шоир ғазал композициясида кўзга ташланган мазкур типдаги семантик-тасвирий комбинациялар орқали шарқ ғазалчилигида ижодкор имкониятлари жуда кенг ва ранг-баранг эканлигини намоён этди. Албатта, бу масала хусусидаги мулоҳазаларимиз шоир ғазаллари матний вариантлари мисолидагина юзага келиб, Навоий лирик меросини ўрганишнинг кейинги тараққиёти унинг махсус ишланилишини тақозо этади.

Иккинчидан, таркибидан байтлар чиқариб олинган ёки қўшимча байтлар киритилган ғазаллар юзасидан ўтказилган кузатувлар шуни кўрсатадики, Навоий ғазал ҳажми ва унинг ғазал композицияси учун тутган аҳамияти масалалари борасида ҳам ўзининг бадий-эстетик принциплариغا эга бўлган. Чунончи, шоирнинг аксари таъриф, тавсиф, мадҳ, васф типидagi ва бу тушунчаларнинг кўшилиб кўриниши асосида яратилган ғазаллари етти байтдан иборат бўлиб, улар, асосан ишқий тематикадаги, композицияси ихчам образли тасвир асосида қурилган ғазаллардир.

Навоийнинг тўққиз байтли ғазаллари эса мавзу ва семантик структура жиҳатидан хилма-хил бўлган шарҳи ҳол ва мулоҳазавий типдаги ғазаллардир. Ишқий мавзудаги бундай ҳажмли ғазалларда бадий тасвир етти байтли ғазалларга нисбатан шоирнинг фалсафий-поэтик мулоҳазалари асосида кенгайтирилади, уларда лирик қаҳрамон кечинмалари тасвирида шикоят мотивлари, тушкун психологик руҳ устунлик қилади. Шоирнинг муҳим фалсафий ғоялари, жиддий ижтимоий фикр ва хулосалари ифодаси учун ўн бир ва ундан ортиқ байтли ғазаллар имконияти кенгрок ҳисобланади. Чунки, бундай ғазалларда шоир бадий тасвирнинг турли комбинацияларидан, ҳажм жиҳатидан каттарок лирик жанрларга тааллуқли бўлган асарлардаги баъзи композицион унсурлардан ҳам (масалан, тасвирий типдаги ғазалларда сюжет чизиғи каби) фойдалана олади. Демак, шеър композициясидаги тасвир типлари унинг ҳажмини белгилашда муайян таъсир кўрсатиш имкониятига ҳам эга экан.

Бу фикрлардан шу нарса аён бўладики, Навоий ғазал ҳажми масаласида фақат туркий шеърятдагина эмас, балки

бутун шарқ ғазалчилигида ҳам адабий канон даражасига кўтарила оладиган эстетик мулоҳазалари ва адабий принципларини бевосита ва билвосита баён этди, ғазал формасининг бу жиҳатдан ҳам ижодий такомилга эришуви лозимлигини бекиёс шеърияти мисолида кўрсатди. Навоийдан кейинги давр шеъриятида бу масалада Навоий ижодий принципларига ижобий муносабатда бўлиб, унинг бу соҳадаги анъаналарига бевосита эргашиш тенденциялари яққол кўзга ташланади. Жумладан, Навоийдан кейинги даврлар шеъриятининг машҳур вакилларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Зокиржон Фурқат, Завқий ва Аваз Ўтар каби шоирлар ғазалларида шеър семантик структураси ва тасвир типини унинг композицияси ва ҳажмини белгиловчи омиллардан бири сифатида хизмат қилганлиги кўзга ташланади.

Учинчидан, ғазалда байтларнинг ўзаро семантик боғлиқлиги ёки боғланмаслиги масаласига ҳам Навоий жиддий эътибор берган. Шубҳасиз, Навоийнинг оламшумул лирикасида пароканда байтлардан иборат ғазаллар учрамайди. Ғазалларида «...бир байт мазмуни висол баҳорида гулоройлик қилса, яна бири фироқ хазонида хорнамойлик». қилувчи байтларнинг мутлақо йўқ эканлигига амин бўлган шоир, ғазаллари семантик тизимида байтлараро қисман бўлса ҳам маънавий узилиш ёки бир фикрни икки қайта турли кўринишларда айтиш ҳолатлари бўлмаслигига ҳам эътибор беради. Шоир ғазаллари семантик структурасини ташкил этувчи қисмларнинг тугал мазмунли бўлишига эришади. Бу қисмларнинг ҳар бири ўз поэтик материали характерига кўра муайян бадиий тасвир типига алоқадор бўлиб, бу Навоийнинг кўп темали, мураккаб композицияли ғазаллари учун характерлидир. Демак, Навоий ўз ғазалларида нафақат байтлараро, балки бир неча байтлардан ташкил топган қисмлараро маъновий ва эстетик боғлиқликка ҳам эътибор берган. Бу бевосита буюк шоирнинг шеър композицияси семантик структурасида ранг-баранг тасвирий усуллар яратиш учун тинмай ижодий изланишда бўлганлигидан дарак беради.

Навоий ғазалиётида мақтаъ ва мақтаъдан олдинги ўринда келиб, мазмун ва услуб жиҳатидан нисбий мустақиллик руҳига эга бўлган байтлар муҳим поэтик мавқеъ эгаллайди. Шоирнинг ғазал мавзуи ва мазмуни юзасидан чиқарган мантиқий хулосасини ёки тасвир объектига нисбатан бўлган субъектив

муносабатини, хусусан, унинг муҳим фалсафий-ижтимоий ғояларини ифода этувчи мақтаъдан олдинги байтларни А.Хайитметов лирик чекиниш сифатидаги байтлар деб атаган. Ё.Исҳоковнинг фикрича эса, «Навоийнинг муҳим фалсафий, ижтимоий фикр ва хулосаларини юксак эмоционал формада ифода этган эпиграмма байтларини (поэтлик жиҳатдан) ғазал ичига жойлашган ўзига хос шеърий жанр деб аташ мумкин» [III, 46, 63-б.] Навоийнинг ғазал композициясидаги ҳар бир алоҳида олинган байтлар ва семантик бўлақларни якуний мантикий хулоса воситасида яхлит лирик асар қилиб бирлаштирувчи мақтаъ ва мақтаъдан олдинги байтларга бўлган ижодий муносабати матн вариантларида ҳам кўринади. Жумладан, шоирнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» таркибига кирган мақтаъи бўлмаган ғазаллари мақтаъ билан таъминланган. Масалан, «Бадоеъ ул-бидоя»га 42 чи, «Наводир ун-ниҳоя»га эса 43-ўринда киритилган мулоҳазавий бир ғазал бунга мисол бўла олади. Бу ғазал композицияси шоирнинг чуқур ижтимоий-фалсафий мулоҳазалари асосида қурилган бўлиб, услуб жиҳатидан ҳам ўзига хосликка эга. Яъни, ғазал байтларидаги мисраълараро боғланиш ўзига хос оригинал бир қонуниятга бўйсундирилган. Ана шу жиҳатдан, яъни мисраъларнинг услубий боғланиши юзасидан ғазални уч қисмга ажратиш мумкин. Чунончи, биринчи, иккинчи, учинчи байтларнинг биринчи мисраъларида шоирнинг ибратомуз хулосавий фикрлари берилиб, иккинчи мисраълар уларни бир томондан изоҳлаб келса, иккинчи томондан, яна бир бор киноя, кесатик тарзидаги умумлашма хулосалардан иборатдир. Байтларда мисраълар ўзаро риторик сўроқлар воситасида интонация йўли билан боғланади. Эътибор қилинг:

Кимса ҳаргиз кўрмади чун аҳли даврондин вафо,
Улки даврон офатидур не тамаъ андин вафо?!

Жониму умрумдурур ул ой бевафо бўлса не тонг,
Қайда кўрмиш кимса ҳаргиз умр ила жондин вафо?!

Гар вафо қилсанг эрур андинки, бордурсен пари,
Йўқса қим оламда кўрмиш навъи инсондин вафо?!

Ғазалнинг кейинги икки байти (4-5) чуқур ижтимоий мазмунда шоирнинг даврон ва даврон аҳлидан, бевафо ёрдан («ёр» тушунчаси бу ерда кенг маънода, яъни барча лирик қаҳрамон «кўнглини олиши» мумкин бўлган шахслар

маъносида) шикояти мотивлари билан йўғрилгандир. Бу байтларда аввалги байтлардан фарқли ўлароқ, хулосавий фикрлар иккинчи мисраъларда берилиб, биринчи мисраълар уларнинг сабабини изоҳлаб келади. Жумладан, грамматик воситалар («чун» - «чунки» эргаштирувчи боғловчиси, «ваҳки» ундов сўзи) ана шу мақсад ифодаси учун хизмат килдирилган:

Ваҳки, даврон аҳлидин жуз бевафолиғ кўрмади,
Хар нечаким кўрдилар мен зори ҳайрондин вафо.

Чун вафо гулбарги даврон боғида очилмади,
Бежихатдур кимки истар бу гулистондин вафо.

Ғазалнинг биринчи қисмида муаллиф фикрлари маърифий мазмундаги тезислар шаклида ифодаланган бўлса, унинг иккинчи қисмида шоир шахсининг иштироки кўзга ташланади. Ғазалнинг учинчи қисми, яъни мақтаъдан олдинги байт ва мақтаъда эса шоир шахси олдинги планга чиқади. Бу байтларда ҳам мисраълар сабабий боғланиш орқали бири иккинчисини изоҳлаб келади. Бирок, уларнинг аввалги байтлардан фарқли жиҳати шундаки, аввалги байтларда сабабий-мантикий боғлиқлик икки мисраъ ўртасида юз берган бўлса, бу байтларнинг иккинчи мисраъларида бутун шеър мазмунига тааллуқли бўлган сабаб мотивлари ва муаллифнинг якуний мантикий хулосалари ифода этилади:

Кимса кўнглин кимсадин истаб вафо олдурмасун
Ким, манга худ етмади ул кўнглум олғондин вафо.

Эй Навоий, гар вафосиз чиқти ул султони ҳусн,
Топдинг элдинким, тиларсен эмди султондин вафо?!

Ғазалнинг биринчи варианты, яъни «Илк девон» матнида мақтаъ бор, унинг «Бадоеъ ул-бидоя» матни эса мақтаъсиз. Мақтаъдан олдин келувчи олтинчи байт шоир ғоя-мақсадининг хулосавий ифодаси сифатида шеърга яқун ясаган. Девонларида ғазаллар ҳажмининг етти байтдан кам бўлмаслиги принципига амал қилган Навоий бу ғазал композициясини ҳам ҳажм ҳамда семантик-эмоционал тасвир такомил борасидаги мулоҳазалар юзасидан мақтаъли бўлишини маъқул кўрган. Чунки, ғазалнинг биринчи қисмидаги байтлар каби мақтаъда мисраъларнинг риторик сўроқ воситасида боғланиши шеър композициясида бадий тасвир яхлитлигини таъминлайди. Шу ўринда бир савол туғилади: нега Навоий ғазални «Бадоеъ ул-бидоя» девонига

мақтаъсиз ҳолда киритган? Унинг «Наводир ун-ниҳоя» ва «Фавойид ул-кибар» нусхаларига эса чиқариб олинган мақтаъни қайтадан қўшган?

Мақтаъни ғазалнинг умумий мазмунидан узилган ҳолда олиб қарасак, у шоирнинг бирор реал воқеа-ҳодиса муносабати билан ёзган эпиграммаси тарзида намоён бўлади. Аммо, у мазкур ғазал ниҳоясига жойлаштирилар экан, бу таассурот ғазалнинг умумий руҳида ҳам акс этади. Бу эса бевосита ғазалнинг ёзилиш даври ҳақидаги мулоҳазаларнинг уйғонишига сабаб бўлади.

Албатта, Навоий мақтаъда султон образини тасодифан киритмаган. Шоирнинг барча жанрлардаги лирик асарларида бўлгани каби султон образи бу байтда ҳам ўзининг ҳаётдаги реал прототипига эгадек кўринади. Шундай бўлмаганда, Навоий бу образни умумлашма, типик образ сифатида отнинг кўплик грамматик формасида бериши ёки ғоявий фикрлари хулосаси учун бошқа образлар, бадий лавҳалардан фойдаланиши мумкин эди. Демак, байтдаги фикр йўналиши реал султонга қаратилган.

Агар мақтаънинг «Наводир ун-ниҳоя» девони тартиб берилиши даврида ғазалга қайта қўшилганлигига эътибор берсак, унинг 80-йиллар ўргаларида шоир давлат ишларидан расман ўзини четга олиб, султон ва амалдорлар билан бўлган муносабатлардан қаттиқ чарчаган дамлардаги кайфияти ифодаси бўлиши мумкин, деган хулоса чиқади. Чунки, мақтаъда шоирнинг замона султонидан норози ҳолдаги руҳий кайфияти равшан акс этиб турибди.

Ғазал шоирнинг ёшлик⁷¹⁾ даврига тааллуқли. Шоирнинг ёшлик ва йигитлик даври биографиясида бевосита из қолдирган султонлар - унга ниҳоятда ғамхўр бўлган Муҳаммад Султон, Абулқосим Бобур Мирзо ва ёш шоирнинг Ҳиротни учинчи марта тарк этишига бевосита сабабчи бўлган Абусаид Мирзолардир. Агар ғазал Навоийнинг мамлакат султонидан вафо кутмаган бир даврда, яъни Самарқанд сафари олдидан ёзилганлиги эҳтимолини эътиборга оладиган бўлсак, «Бадоеъ ул-бидоя»га тартиб бериш даврида Навоий маълум мулоҳазалар нуқтаи назаридан уни ғазал таркибига киритмаган бўлиши мумкин. Чунки, Султон Хусайн Бойқаронинг бевосита ғамхўрлиги ва раҳнамолиги остида ўзининг биринчи расмий девонига тартиб бераётган шоир бу девонга элдан ва султондан қаттиқ шикоят нафоси уфуриб турган байтни киритишни

истиҳола қилган. Кейинчалик эса, «Наводир ун-ниҳоя»ни тузиш даврида ғазал композицияси бутунлигини ўйлаб уни қайтадан ғазал таркибига киритган. Ана шу мулоҳазалар куйидаги хулосаларни чиқаришга имкон беради: кўзда тутилаётган ғазал Навоийнинг ижтимоий-маърифий йўсиндаги тадрижли ғазалларидан биридир. Уч вариантда бўлган бу ғазалнинг кейинги вариантидаги мактаъ ўқувчи диққатини бевосита муаллифнинг ҳаёти билан боғлиқ муносабатлар доирасига тортиб, ғазалнинг умумий руҳига воқеабандлик хусусиятини киритади. Бундан ташқари, Навоийнинг мактаъ ёзилган даврдаги фалсафий-сиёсий қарашларини ҳам ифода этади. Навоийнинг ёшлик лирикасига тегишли бўлган бу ғазал у бу даврда катта муҳаббат қўйган подшоҳлар («Хар гадоким бўрси факр эрур қисват анго» ва «Илк девон»даги бошқа ғазалларни эсланг) - Муҳаммад Султон (1456) ва Абулқосим Бобур Мирзо (1457) вафотларидан кейин, 1464 йилда Машҳаддан Ҳиротга қайтиб, оғир қийинчиликларни бошидан кечираётган бир даврда яратилгандир. Ғазалнинг «Илк девон»дан жой олганлиги Навоийнинг Самарқанд сафари олдидан, яъни 1464-1465/66 йиллар оралигида ёзилганлигини тасдиқлайди. Бу эса жуда муҳимдир. Маълумки, «Илк девон»да шоирнинг болалик ва йигитлик чоғида ёзган шеърлари аралаш ҳолда жойлаштирилган. Х.Сулаймонов илмий тадқиқотларида эса бу девонга кирган шеърларнинг ҳаммаси болалик (ёшлик) даврига оид деб қаралган. Навоийшунослик фанининг вазифаси имкони борича шоирнинг болалик ва йигитлик даврида ёзган шеърларини бир-биридан фарқлаб беришдир» [III, 127, 6-б.] Келтирилган ғазал, фикримизча, «биз (Навоийнинг - С.Д.) 15-16 ёшгача бўлган даврини болалик, ундан кейинги даврни йигитлик даври деб оладиган бўлсак...» [III, 127, 6-б.] Навоийнинг ёшлик эмас, балки йигитлик даврига тааллуқлидир.⁷²⁾ Демак, Навоий лирикаси хусусиятларини изчил ўрганиш орқали айрим ғазаллар матнларидаги ранг-барангликлар воситасида шоир биографиясининг баъзи жиҳатларига оид муҳим маълумотларга эга бўлиш мумкин, шунингдек, ғазаллардаги поэтик усуллар ва бадий тасвир хусусиятларини ҳам чуқурроқ текшириш имконияти пайдо бўлади.

Бу ғазал хусусида яна шунга айтиш мумкинки, у шоир кўнглига маҳбуб шеърлардан бири бўлган. Кейинчалик Навоийнинг бу ғазалга мусаддас боғлаб "Бадоеъ - ул - бидоя" девонига киритиши бунинг исботидир.

Девонларда мақтаъдан олдинги байтларнинг ғазалда тутган ғоявий-эстетик позицияси, айрим ҳолатларда фалсафий-дидактик ролини ошириш мақсадида, бизнинг тахминий мулоҳазаларимизга кўра, шоир томонидан амалга оширилган таҳрирлар ҳам учрайди. Вариантлардаги тафовутларни таҳрир дейишимизнинг яна бир жиҳати борки, улар ғазалнинг асл матнини тиклаш ниятида кейинчалик бирор зукко котиб томонидан ҳам амалга оширилган бўлиши мумкин. Лекин, бунинг эҳтимоли камроқ. Котиб байтлар ўрнини ўз мулоҳазалари нуқтаи назаридан ўзгартириши мумкин, бироқ, Навоий ғазали учун худди шоир услубида янги байт ихтиро қилиб бера олмайди. Бунга унинг кудрати ҳам етмайди, маънавий ҳуқуқи ҳам йўқ. Шундай экан, кўриб чиқиладиган вариантлар таҳлилида биз буюк шоир қалами дахлдорлигини эътироф этиб, бу ҳодисани ҳам таҳрир деб аташга журъат этамиз. Аммо, аниқлик ва асосланганлик даъвосини қилмаймиз. Бу таҳрирлар ҳам шоирнинг муҳим ижтимоий фикр ва хулосаларини, фалсафий қарашларини юксак пафосда ифода этувчи байтларни мақтаъдан олдинга тушириш ёки айрим ғазаллар учун шундай байтларни ихтиро қилиш орқали амалга оширилган. Шу мазмундаги таҳрирлар шоирнинг 14 та ғазалида учрайди. Жумладан, кўйидаги байтлар ғазаллардаги бошқа ўринлардан мақтаъдан олдинги ўринга туширилган:

Демангиз нетти фироқ охирку бўлдунг душмани,
Манъи васли хусрави Жам иқтидор этти фироқ.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 337-ғ.)

Не учун ашжордин йиғмиш ўтун, эй богбон,
Оташин гулдин агар урмас фалак бўстонға ўт.
(«Наводир ун-ниҳоя», 90-ғ.)

Соқиё, сол оташин лаълинг била бир ўт менга,
Ким кўнгулга шўъла солсун жонни осон ўртабон.
(«Наводир ун-ниҳоя», 612-ғ.)

Ёшурун дардимни қилмай ошкор ўлгумдурур,
Оҳким, оламда аҳли дард топилмас киши.
(«Наводир ун-ниҳоя», 847-ғ.)

Эй сабо, кўйида элтиб кўнглумниким, айлар эмиш.
Бул ажабвашликлар ул ошуфтани расво баса.
(«Наводир ун-ниҳоя», 859-ғ.)

Қуйидаги байтлар эса ғазал ғоявий йўналиши ва мундарижасига кўра мақтаъдан олдинги ўрин учун махсус ижод қилинган:

Қадахни давридин тиндурма бир дам,
Кўнгулни даҳрдин топсанг ғамандўз.
(«Наводир ун-ниҳоя», 210-ғ.)

Шоҳиди мақсуд ҳусни жилвагоҳинг жом эмиш,
Истасанг мақсуд илиқдин кўймағил ул кўзгуни.
(«Наводир ун-ниҳоя», 788-ғ.)

Навоийнинг ўз ғазаллари семантик структурасида ғоявий-эстетик изчиллик ва композицион бутунликни таъминлаш ниятида олиб борган бу мазмундаги ижодий меҳнатини унинг поэтик услуби такомилли йўлида шаклланган ўзига хос тенденция сифатида баҳолаш мумкин. Шоирнинг бу соҳадаги ижодий иши «Наводир ун-ниҳоя» девонига тартиб бериш даврида бошланиб, кейинчалик кенг йўсинда унинг бутун лирик ижодини (ғазалдан бошқа лирик жанрларни ҳам) қамраган ҳолда турли кўриниш ва шаклларда намоён бўлади.

Ғазаллар композициясига доир мазмун ва шакл бирлиги, мазмун ва поэтик услубдаги мантиқий изчиллик юзасидан киритилган ўзгартиришлар баъзан бир ғазал материали доирасидан четга чиқади. Навоий «Ҳазойин ул-маоний» девонлари учун шеърларда таҳрирнинг анча мураккаб усулларини ҳам қўллаган. Бу йўлда у икки шеърни битта қилиб қайта ишлаш, дурустгина ёзилган айрим байтлардан воз кечиш, янги байтлар ижод қилиш заҳматларидан ҳам чўчимаган. У, жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» даги мазмунан бир хил бўлган иккита ғазални бир ғазал шаклига келтириб қайта ишлаган. «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг 672чи ва 673чи етти байтлик ғазаллари «Наводир уш-шабоб»га тўққиз байтли ғазал қилиб киритилган. 672-ғазалнинг биринчи байти:

Очиб кўксим шигофин айладим кўнглумни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин ҳар пора юз пора.

«Наводир уш-шабоб»да «ҳар пора юз пора» бирикмаси ўрнида «минг пора ҳар пора» каби ўзгариш киритилган.⁷³⁾

«Бадоеъ ул-бидоя»даги ғазалнинг иккинчи байти таҳрир пайтида тушириб қолдирилган. Унинг ўрнига 673-ғазалнинг учинчи байти иккинчи байт ўрнида берилган:

Не тонг урэн танымға урди, кўксум чокиға солдим,
Мени бедил кўнгул касб эттим онинг кўнглидек хора.

672-ғазалнинг учинчи байти ҳам қолдириб кетилган. Унинг ўрнига эса 673-ғазалнинг бешинчи байти баъзи тахрирлар билан киритилган. Байтнинг «Бадоеъ ул-бидоя»даги шакли:

Танымни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушти дуд бўлмоқтин эмас чора.

«Наводир уш-шабоб»даги шакли:

Таным чун ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт узра тушти, дуд бўлмоқтин эмас чора.

«Бадоеъ ул-бидоя»даги ғазалнинг тўртинчи байти «Наводир уш-шабоб»да ҳам келтирилган:

Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадоий хаста йўл узра,
Қолурмен бир киё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора.

Энди «Наводир уш-шабоб»даги 531-ғазалнинг бешинчи байти сифатида 672-ғазалнинг олтинчи байти айнан берилади. Яъни:

Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард аҳлиға невчун,
Ажал Мажнунни асраб айлағай Лайлини оввора?!

Шоир «Наводир уш-шабоб»даги ғазалнинг олтинчи байтини «Бадоеъ ул-бидоя»даги 673-ғазалнинг мақгаъини тахрир қилиб юзага келтирган:

Навойй бода ютқон кўрса қон ютқон гумон айлар,
Сув ичканни май ичкан соғинур, ким бўлса майхора.
(«Бадоеъ ул-бидоя», 673-ғ.)

Киши май ютса кўнглум ани қон ютқон гумон айлар,
Су ичканни май ичкан соғинурким, бўлса майхора.
(«Наводир уш-шабоб», 531-ғ.)

«Наводир уш-шабоб»даги еттинчи байт «Бадоеъ ул-бидоя»даги 672-ғазал бешинчи байтининг айнан ўзидир:

Кўнгул саргашталиқдин бўлди йўқ оғзинг киби, гўё
Ани чарх айлагандур ғунча йўнмоғликқа инкора.

Шундан кейин шоир «Бадоеъ ул-бидоя»даги 673-ғазалнинг олтинчи байтини «Наводир уш-шабоб»даги 531-ғазалга

саққизинчи байт қилиб киритади:

Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин
Қилиб маъмури амр, истар аморат нафси аммора.

Худди шунингдек, 672-ғазалнинг мактаби ҳам 531-ғазалга ҳеч қандай ўзгаришсиз кўчирилган:

Навоий кўнглини чок этти ҳажр андоққи, фаҳм эткай,
Тахайюл ҳайбатин кўнгул аро ким қилса наззора.

Бу ғазаллар «Наводир ун-ниҳоя» девонига киритилмаган. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг 1486-йилда кўчирилган 216-Тошкент нусхасида ҳам йўқ. Унинг 1480-Париж ва 1482-Британия нусхаларида эса бор. Демак, бу ғазаллар «Бадоеъ ул-бидоя»нинг аввалги кўчирилган нусхаларида бор бўлиб, унинг кейинги нусхасига шоир томонидан (балки таҳрир қилиш мақсадида) киритилмай қолдирилган бўлиши мумкин. Ғазалларнинг 1487-йилда кўчирилган «Наводир ун-ниҳоя» девонига ҳам киритилмай, «Хазойин ул-маоний»га катта ўзгаришлар билан киритилиши уларнинг таҳририни кўзда тутиб шоир томонидан асраб қўйилганлигига ишора қилади. Агар бу масала юзасидан аниқ бир фикрга келиш имконияти бўлганда эди (афсус, бундай имконият ҳозирча йўқ), таҳрирнинг Навоий фаолиятида мавжуд бўлганлиги ва унинг поэтик услуби ҳамда поэтика соҳасидаги маҳорати такомиллиги бевосита ижобий таъсир кўрсатганлигини исботлаш имкони ҳам пайдо бўлар эди.

Девонлар нусхаларида яна шундай ўзгартиришлар учрайдики, уларни таҳрир кўринишлари сифатида эмас, бошқачароқ маънода ҳам тушуниш мумкин. Биз ғазаллардаги бу ҳодисани бадиий санъат усулларида тазмин ва татаббу қилиш санъатида Навоийнинг тутган ўзига хос услуби деб баҳоладик. Масалан, шоир «Наводир ун-ниҳоя» девонига кирган етти байтгли 575-ғазалнинг матлабидан фойдаланиб, «Хазойин ул-маоний»га етти байтгли янги ғазал ёзиб киритади. Бу ғазал тўла маънода Навоийнинг ўз ғазалига қилган татаббуси деса ҳам бўлади. Шоир ғазалнинг матлабини айнан келтириб, унинг вазни ва учта қофиясини янги контекстда сақлаб қолади. Ғазаллар ишқий мавзуда бўлиб, мазмунан ҳам бир-бирига жуда яқиндир. Худди шундай усулни у «Наводир ун-ниҳоя» девонидаги 546чи ва «Хазойин ул-маоний»даги 433чи ғазалларда ҳам қўллайди. Яъни, бу ғазалларнинг

матлаълари айнан бир хил, ҳажм жиҳатидан ҳам ҳар икки ғазал етти байтлидир.

Тазмин ва татаббу санъати ишлатилган «Хазойин ул-маоний»даги 433-ғазалда аввалги ғазалнинг вазни, радифи ва бешта қофияси сақланган. Иккала ғазал ҳам тасвир асосида қурилган бўлиб, семантик-эмоционал тасвир ғазаллар композицияси асосини ташкил этади. Ғазалларни байтма-байт текширадиган бўлсак, биринчи ғазалда тасвирланган бирор образ ёхуд бадиий лавҳа иккинчи ғазалда худди шу тасвир объекти ёки у билан боғлиқ воқеаларни янада ёрқинроқ, кенгроқ ифодалаб келади. Икки шеърда мазмунан мос бўлган байтларнинг қофиялари ҳам бир хил. Бундай байтларни ёнма-ён қўйиб, муқояса қилиб кўрайлик. Кўнгул образи билан боғлиқ лавҳа:

Теманг кўнглунг қаниким, ҳажрдин беҳуш эдим,
Қай сори борғонни ул беҳонумоним билмадим.
(«Наводир ун-ниҳоя», 3-байт)

Ул пари то жиља қилди борди кўнглум, ваҳ, қаён
Бўлди ул оввораи беҳонумоним билмадим.
(«Хазойин ул-маоний», 5-байт)

Ёрнинг таъна қилиши билан боғлиқ лавҳа, «Наводир ун-ниҳоя», тўртинчи байт:

Васлидин сўз деб бу янглиғ таъниға хуш келмасин
Билмадим, эй қотили номехрибоним билмадим.

«Хазойин ул-маоний», учинчи байт:

Демадингму, дема рашкимники, боқтинг ғайрима,
Билмадим, эй қофири номехрибоним билмадим.

Ошиқнинг маъшуқани бирор ҳолатда кўриб жон бериши билан боғлиқ лавҳа, «Наводир ун-ниҳоя», бешинчи байт:

Истадим сўзинг лабинг тишлаб мени қилдинг ҳалок,
...қилганингни қасди жоним билмадим.⁷⁴⁾

«Хазойин ул-маоний» («Наводир уш-шабоб»), тўртинчи байт:

Сўргали келганда заъфимдин ўзумдин бормишам,
Чун сўруб қўпти, не янглиғ чиқти жоним билмадим.

Мақтаъдан олдинги байт икки ғазалда ҳам ижтимоий-фалсафий фикрлар ўзанида, шоирнинг фоний бўлмоқ, ўзлигидан қутулмоқ хусусидаги мушоҳадалари асосида қурилган.

«Наводир ун-ниҳоя», олтинчи байт:

Ўзлуқимдин ранжа эрдим ичкали жоми фано,
Бехуд ўлдум ўйлаким ному нишоним билмадим.

«Наводир уш-шабоб», олтинчи байт:

Дўстдин билдим нишон, то топмадим ўздин нишон
Лек ўздин токи бор эрди нишоним билмадим.

Ғазаллар мақтаъларида мазмунан лирик қаҳрамон - шоирнинг руҳий ҳолати баёнида тафовут кўринади. Биринчи ғазал мақтаъида ошиқнинг тушқун, шикоят этувчи ҳолати тасвирланса, иккинчи ғазал мақтаъи оптимистик руҳ билан суғорилгандир:

«Наводир ун-ниҳоя», еттинчи байт:

Эй Навоий, ошиқ ўлғонда дедим қолғай ниҳон,
Бўйлаким оламини тутқай достоним билмадим.

«Наводир уш-шабоб», еттинчи байт:

Эй Навоий, ёр кўнгли меҳрму қилди аён
Ё асар қилди анга ўтлуғ фиғоним, билмадим.

Ана шу жиҳатлардан «Хазойин ул-маоний» девонига киритилган мазкур ғазални таҳрир натижаси эмас, балки татаббу санъатининг чиройли намунаси сифатида ижод этилган деб тушунмоқ жоиз.

Шунингдек, ғазалларига ўзининг байтларини тазмин қилиш ҳодисаси бошқачароқ шаклда шоирнинг яна бир ғазалида учрайди. «Наводир уш-шабоб» девонига 468 чи, 469 чи ўринларда кетма-кет жойлаштирилган ғазалларнинг иккинчи байтлари айнан ўхшаш, матлаълари эса мазмунан жуда яқиндир. Бу ғазаллар мисолида ҳам Навоий татаббуънинг ижодий намунасини, ихтизо⁷⁵⁾ санъатини ва тазмин санъатининг салх⁷⁶⁾ шаклини намойиш этади. Яъни, 468-ғазалга татаббуъ қилиб яратилган 469-ғазалнинг иккинчи байти тазмин қилиниб, аввалги ғазал матнидан айнан олингандир. Тазминнинг салх шакли эса ғазалнинг матлаъи:

Ваҳки, ўтлуғ чехра очиб хонумоним ўртадинг,
Оташин лаълингдин айтиб нукта, жоним ўртадинг.
(468-ғ.)

Оташин рухсора очиб хонумоним ўртадинг,
Хонумоним худ не бўлғай жисму жоним ўртадинг.
(469-ғ.)

тўртинчи байти:

Ўт аро қил тўлғониб куйгондек ул юз шавқидин,
Нечаким тоб урди жисми нотавоним ўртадинг.
(468-ғ.)

Тўлғониб куйсам ажаб йўқ ўтқа тушган шўъладек
Чун фироқ ўгида жисми нотавоним ўртадинг.
(469-ғ.)

ва мақтаъида ишлатилган:

Эй Навоий, то белу оғзи хаёли айладиңг,
Бору йўқ, яъники пайдову ниҳоним ўртадинг.
(468-ғ.)

То Навоийдек белу оғзинг хаёли бирла мен
Ушбу йўқ савдода пайдову ниҳоним ўртадинг.
(469-ғ.)

Бу ғазалларнинг «Наводир ун-ниҳоя» девонига кетма-кет жойлаштирилиши ҳам уларнинг бир ғазал нусхалари эмас, балки ҳар бири алоҳида ўз тасвир усули, ихчам, яхлит композициясига эга бўлган ғазаллар эканлигидан далолат беради. Ғазалларнинг бири (468) «Наводир ун-ниҳоя» девонига 354-ўринда, иккинчиси (469) «Бадоеъ ул-васат»га 358-ўринда ўзгартиришсиз киритилган. Демак, Навоий ғазалларини девонларига тартиб билан жойлаштиради экан, уларнинг семантик структураси, композицион тузулишига алоҳида эътибор берган. Бунинг натижасида ғазал композицияси билан боғлиқ бадий санъат усуллари (татаббуъ, тазмин) ўз ғазалиётида ижодий ривожланишига ва бу соҳадаги анъаналарнинг янги-янги ўзанларда тараққий этишига имконият яратган.

Навоийнинг ўз ғазалларига мурожаат этиб, улардан ижодий фойдаланиб бошқа лирик жанрлардаги асарлар яратганлиги маълум. Масалан; А. Абдуғафуров ёзишича: «Хазойин ул-маоний»даги қолган ўн мусаммат (7 мухаммас, 2 мусаддас ва 1

мусамманнинг ҳаммаси). Навоийнинг ўз ғазаллари асосида яратилган. Навоий биринчи ғалда ўз замонасида шуҳрат қозонган ғазалларини мухаммаслар шаклига келтирган» [III, 6, 96-б.]

Ана шу жараёнда ҳам Навоий таҳрир билан жиддий шуғулланганки, бу адабиётшуносликда эътиборга олинган ҳодисадир: «Навоий мусамматлари бир қатор ғазалларнинг аниқ текстини тиклашга ишончли манбаъ бўлиб ҳам хизмат қилади. Мусамматлар билан уларга асос бўлган ғазалларнинг текстларини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, Навоий мусамматлар яратиш жараёнида ғазаллар устида баъзан жиддий, баъзан жузъий таҳририй иш олиб борган. Шоир кўпгина жумлаларни ўзгартиради, мазмунга аниқлик киритади, ҳатто бугун-бутун байтларни тушуриб қолдиради ва ақсинча, янги мисраълар билан тўлдиради. Масалан, «Қилмадинг» радифли ғазалидаги:

Дема, эй кўзким, не қилдинг, гар сени кўр истасам,
Бир боқиб юз минг балоға мубталому қилмадинг -

байтининг биринчи мисраъсида маъно ғализлиги содир бўлгани учун бўлса керак, уни шоир ўз мухаммасида тушириб қолдиради». [III, 6, 98-99-б.]

Демак, Навоий қандай ниятда бўлмасин, ўз ғазалларига қайта мурожаат этганида, албатта ижодий таҳрирни ҳам назардан қочирмаган.

Композицион таҳрирларнинг бадий санъатлар билан боғлиқ яна бир кўриниши «Бадоеъ ул-бидоя» девонида тўртинчи ўринда келган ҳамднинг «Фаройиб ус-сиғар»га жойлаштирилиши муносабати билан учрайди. Бу ғазалнинг матлабида келган «фасоҳат» сўзи унинг учинчи байтида қофия тарзида қайтарилган. Ғазалнинг «Фаройиб ус-сиғар» нусхасида эса бу сўз «балоғат» сўзи билан алмаштирилган. Фикримизча, ғазалнинг биринчи вариантыда Навоий шеър семантик структураси ва қофия билан боғлиқ қадимий санъатлардан бири - раддул қофия ёки ито деб аталмиш поэтик усулни ишлатган. Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, матлабда қўлланилган қофия, ғазалнинг кейинги байтларида ёки мактабда ҳам қайтариллади. Навоий бу санъатдан мазмун ва фикр мантиқий йўналиши тақозо этган ҳар қандай вазиятда фойдаланади. Ё.Исҳоқовнинг таъкидига кўра, Навоий ижодида бу санъатнинг асосий қисми матлаб ва иккинчи байт ҳамда

матлаъ ва мактаъга тўғри келади. [III, 46, 151-б.] Бу санъат ўрта асрлар муаллифлари асарларида (XVI асрга қадар) қофияга тақаладиган айблар сифатида баҳоланади.⁷⁷⁾ Ё.Исҳоқов бу таърифларга аниқлик киритиб, агар қофиянинг асоси бўлмиш равий сўзнинг ўзагида эмас, балки қўшимчада бўлса, бунинг устига битта аффикс қофия сифатида такрорланса, (масалан, додгустар - сухангустар - балогустар), у ҳолда бу ҳодисани қофиянинг нуқсони сифатида баҳолаш мумкин, деган фикрни айтади. Чунки, бундай такрор қофия эмас, радифга хос хусусиятдир. Шу сабабли олим бу ҳодисага нисбатан раддул-қофия эмас, ито терминини қўллашни тавсия этади. Раддул-қофия атамасини эса, мустақил сўз - қофиялар воситасида ҳосил қилинган поэтик усул, бадиий санъатга нисбатан ишлатишни маъқул, деб ҳисоблайди. [III, 46, 149-б.]

Албатта, Навоий ҳам бу усулни ўз ғазалларида поэтик санъат сифатида қўллаган. Акс ҳолда, у «Хазойин ул-маоний» девонларига кирган юздан ортик ғазалларида «радд» санъатининг бу шаклидан фойдаланмаган бўлур эди.

Бирок, поэтика қонуниятларига доим ижобий муносабатда бўлган шоир мазкур ғазалнинг иккинчи мукамал нуқсасини яратиш даврида, бундай қофиянинг нуқис деб таърифланганлигини назарда тутиб бўлса керак, уни алмаштиришга аҳд қилган бўлиши мумкин. Аммо, тахрирни шоир бу сўзларнинг луғавий маъноси нуқтани назаридан ҳам амалга оширган бўлиши мумкин. «Навоий асарлари тилининг изохди луғати» тўрттомлигининг I-III-томларида бу сўзларга куйидагича таъриф берилди:

балогат - стуклик, баркамоллик, бенуқсонлик, нотиклик [III, 2, I т, 208-б.]

фасоҳат - сўзнинг очик, равшан, чиройли ва қоидага мувофиқ бўлиши. [III, 2, III т, 335-б.]

Ғазал матлаъида фасоҳат сўзи бевосита ҳамд айтувчининг ҳамд айтиш маҳоратига нисбатан ишлатилган. Учинчи байтда эса фаришталарнинг ҳам фасоҳат билан ҳамд айта олмасликлари таърифланяпти.

Ғазалнинг кейинги вариантыда коинотдаги яратилмишларнинг «шунча балоғат» билан ҳам «фасоҳатли» ҳамд айта олмасликлари тасвирланган. Демак, ғазал кейинги матнида шоир муболағани оширган. Ана шу мулоҳазалар нуқтани назаридан ҳам Навоий раддул-матлаъ санъатидан воз кечган бўлиши мумкин. Вариантларни қиёслаб кўринг:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат била санга,
Андоқки, қурби таквию тоат била санга...

Чун коинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд эта олмас онча фасоҳат била санга.

Табдилиий матн:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат била санга,
Андоқки, қурби таквию тоат била санга.

Чун коинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд эта олмас онча балоғат била санга.

Алишер Навоий шеър композицион мукамаллиги соҳасида ижодий иш олиб борар экан, аввало ғазалларининг семантик-стилистик структураси ва улардаги эмоционал тасвир йўсинига алоҳида эътибор берди. Шеър композициясини ташкил этувчи бу омилларни ранг-баранг поэтик усуллар, бадий тасвирнинг Навоий қаламигагина хос бўлган энг таъсирчан, сержило кўринишлари билан янада бойитди. Биз «таҳрир» деб мулоҳаза этган ҳодиса эса шоир шеърлятида бадий тасвир унсурлари ёки муайян образларнинг хилма-хил функционал хусусиятларини намойиш этиш учун ҳам ижодий имконият бўлиб хизмат қилди. Навоий таҳрирларни ғазалнинг семантик структураси билан боғлиқ композицион усуллар ва бадий санъатлар воситасида юзага келган стилистик комбинацияларнинг ўзаро ўйғун ҳолдаги турли кўринишларини намойиш этиш учун ҳам амалга оширди. Бу муносабат билан Навоий нафақат ғазалнинг композицион бутунлиги, ундаги композицион қисмларнинг эмоционал-эстетик функциялари хусусидаги қарашларини, балки, умуман, ҳар бир шеърый асарда чуқур ғоявий мазмун етакчилигида гўзал бадий шаклнинг гармония принциплари асосида беқусур яратилиши лозимлигини билвосита ифода этди. Навоий ғазаллари ғоявий-бадий тақомилини кўзда тутиб олиб борган ижодий меҳнати ғазал жанрининг туркий адабиётдаги композицион етилувига катта таъсир кўрсатди.

1. Алишер Навоий лирик асар (хусусан, ғазал) муваффақиятини белгиловчи асосий омиллардан бири унинг лексик-стилистик ва ғоявий-тематик яхлитлиги асосида юзага чиқадиган композицион бутунлик эканлигини ижодий таҳрирлар воситасида алоҳида таъкидлади.

2. Навоий ўзининг ижодий таҳрирларида ғазал шакли ва мундарижасининг бевосита шеър эмоционал таъсири хусусиятлари билан боғлиқлиги фактига ҳам эътибор берди. Шу нуқтаи назардан таҳрирга учраган ғазаллар мисолида шоирнинг янги йўналишлардаги эстетик мулоҳазаларини англаш мумкин.

3. Ижодий таҳрир жараёни Навоий ғазалиётида ҳажман катта лирик жанрларга хос бўлган поэтик усуллар ғазалнинг бадий тасвир системасига ҳам тадбиқ этилганлиги ходисаларини намойиш этди (тасвирий типдаги ғазаллар мисолида, симметрик гармония усулидаги шеър такомилига оид таҳрирлар воситасида).

4. Навоий ғазалларининг девонларда учрайдиган вариантлари матнлар асосида шоирнинг айрим алоҳида олинган ғазалларининг яратилиш тарихини аниқлашга имкон берди. Бу эса Навоий лирик меросини илмий даврлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

5. Композицион-стилистик нуқтаи назардаги бадий талқин Навоий давригача шаклланган норматив поэтиканинг шоир ижоди мисолида адабий канонлар даражасидаги тенденциялар воситасида классик поэтика мақомига кўтарилуви учун жиддий босқич бўлди.

Тадқиқотимизда Навоий ғазалларининг турли матнларини текшириш асосида рўёбга чиққан таҳрирнинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилдик. Биз ушбу бўлимда тадқиқ этган масалалар Навоий поэтик услубининг туркий поэзия равнақи жараёнида ушбу тил лексикаси ва стилистикаси ҳамда туркона услуб (Навоий нуқтаи назаридан) аъёналарини ўзига хос йўсинда бойитиш ва такмилга етказиш учун хизмат қилганлигини кўрсатиш жиҳатидан ҳам ғоятда муҳимдир.

НАВОИЙ ПОЭТИК УСЛУБИ ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ МАСАЛАЛАРИ

ИЖТИМОЙ РУҲДАГИ ҒАЗАЛЛАРДА ҒОЯ-МАЗМУН ВА БАДИЙ ОБРАЗ ТАКОМИЛИ

Инсонга яратгучи томонидан ҳаё этилган истеъдод, қобилият ҳаракатга келтирилмаса, сайқалланмаса сўниб кетиши муқаррардир. Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарида машҳур суфий Баҳоуддин Нақшбанднинг ўз пири руҳонийси Абдуҳолиқ Ғиждувоний билан учрашуви воқеаси қуйидагича ҳикоя қилинади: «Андоқки, дер эрмишларки, мабодии аҳволда бир кеча ғалаботи ғазаботдин Бухоро мазоротидин уч мазорга етишдим. Ҳар мазорда бир чироғдон кўрдум, ёнадурғон ёғи тўла ва фатилалари ёғ ичинда. Аммо фатилаларга бирор нима ҳаракате бермоқ керак эрдик, яхши туташқай ва ёруғай. Сўнгги мутабаррак мазорда қиблага мутаважжих ўлтурдум ва ул таважжихда ғайбате воқеъ бўлди. Мушоҳада қилдим. Қибла девори шақ бўлди ва бир улуғ тахт пайдо бўлди...

Пире кўрдум нуроний. Салом қилдим. Жавоб бердилар; ва сўзларки, сулук мабдаида ва васатида ва охирида керакликтур, манга баён қилдилар ва дедиларки, ул чароғларки, ул кайфият била санга кўргуздилар ишорат ва башоратдур санга бу йўл қобилият ва истеъдодидин. Аммо истеъдод фатиласин ҳаракатга келтурмак керак, то ёруғай ва асрор зухур қилғай...» [III, 5, 130-131-б.]

Парвардигори Оламнинг хос бандалари - аҳли ҳол манокйбларида келтирилган ушбу парчадан кўринаётганидек, ҳаттоки расо ақл, эътиқод, валоят ва жуда кўп фазилатлар билан оддий инсондан баландроқ тургувчи авлиёуллоҳ ҳам ўзларига ҳаё этилган истеъдод, қобилиятни мунтазам тарбия қилмоқлари, ўстирмоғлари, ривожлантирмоғлари зарур экан. Яъни, истеъдод инсон хилқатида аввал қандай зоҳир бўлган бўлса, унинг умри охирига қадар шу кўринишда, жилода ҳамраҳ бўлавермас экан.

Демак, ҳар бир истеъдод эгаси тинмай ўз маҳоратини оширишга, такмил этишга интилмоғи лозим. Ижодкорнинг ҳаётий тажрибаси, дунёқараши, илмий салоҳияти, ижодий услуги каби қатор тушунчалар эса маҳорат жилоларини турли

мақомда кузатувчи, ислоҳ этувчи воситалардир. Бинобарин, ана шу зикр этилган фазилатлар уйғунликда маълум чегарага етгач, ижодкор ўз маҳоратига ўзи баҳо бера олади. Бу табиий ҳол. Чунки, истеъдод эгаси ўз ижодий имкониятларини мукамал тасарруф эта олганлигига амин бўлади, ўз маҳорати даражасини четдан кузата олади.

Чунончи, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ўз ижодига комил ишонч билан «хаёлимга андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин куйи инмағай ва тартибим кавқабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмағай», дея юксак баҳо беради. Шоирнинг бу фикрлари замирида ётган катта ҳақиқат изоҳ талаб этмайди. Бирок, шу нарса аёнки, Навоий беназир шоир ва даҳо мутафаккир сифатида XV аср адабий ҳаётида бирдан пайдо бўлмади. У жуда кичик ёшлигиданок ёрқин истеъдод бўлиб кўзга ташланди ва ўз асри маданий, адабий муҳити таъсирида буюк шоир ва мутафаккир даражасига етди. Ўзидаги илоҳий иноят - истеъдод неъматини жуда эрта англаган Навоий уни юзага чиқариш учун қаттиқ меҳнат ва машаққатлар чекиш лозимлигини ҳам тушунди. Худди шу нарса, кейинчалик, шоирнинг оламшумул ижодини тинмай юксакликка ундовчи куч бўлди.

Бу илоҳий истеъдод ўз ижодига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлди. Навоий ўз истеъдодига ўзи ҳакамлик қилди, асарларига мутассил янгиликлар, ўзгартиришлар киритиб турди. Ёши 50 дан ошган, саломатлиги анча ёмонлашган бир даврда эса «Хазойин ул-маоний» девонларига тартиб бериш каби жуда катта ва сермашаққат меҳнатни ҳам амалга оширди. Бу даврда Навоий назмиётининг адади анча катта бўлиб, шоир ўз лирик яратмалари куллиётини сайланма сифатида, шеърларининг энг яхшилари тинлаб тартиб берса ҳам бўлар эди. Бирок, ҳар бир асарини ўзига фарзанд деб билган шоир, бу меросни қайтадан кўздан кечиришни, унга янгидан сайқал бериб, такмилга етказишни лозим топди. Шу тариқа бунгача бирор шоир ёхуд насрнавис тажрибасида кўрилмаган, ўз даври адабий жамоатчилигининг юксак этиборига сазовор бўлган «Хазойин ул-маоний» девонлари дунёга келди. Ижодий маҳсулдорликнинг бу кўриниши Навойдан кейинги адабиёт аҳли биографиясида ҳам учрамайди. Навоий ўзининг бу фараҳбахш ижодий меҳнати қай йўсинда кечганлигини «Хазойин ул-маоний» дебочасида батафсил баён этади. Шоирнинг ёшлик ва йингитлик даври лирикасида илоҳий илҳом билан дунёга келган

қуйма ғазаллар учрайдики, кейинчалик шоир уларнинг бирор сатрига ҳам қалам тегизмаган. «Кеча келгумдур дебон...», «Ул паривашким...», «Фурқатингдин заъфарон...», «Оразин ёпқоч...» каби машхур ғазаллар шулар жумласидандир. Бирок, ана шу ғазаллар яратилган даврдаги ёлқинли илҳом, етук маҳорат шоирнинг кейинги даврлардаги шеърият соҳасида эришган чуқур билими, тажрибаси, юксак ижодкорлик савияси учун асос бўлди, десак адашмаймиз. Демак, ёшлик давридаги маҳорат етуклиги, кексалик давридаги билим, тажриба баркамоллиги шоир поэтик услубининг мунтазам такомили учун хизмат қилди. Шу муносабат билан яна вариантлар масаласига қайтсак.

«Бадоеъ ул-бидоя» девонига тартиб беришга киришган шоир унга «Илк девон»дан 161 ғазал киритади ва ғазаллардан 34 таси вариантларга эга. Жумладан, «Илк девон»даги «вафо» радифли ғазалнинг биринчи мисраъсига киритилган тузатиш ўн йилдан ортиқ вақт мобайнида Навоий поэтик услубида ижтимоий рух кескин ортиб, унинг бу соҳадаги дунёқараши ғазалларида ёрқинроқ акс эта борганлигидан далолат беради. Ғазалнинг бош мисраъси «Илк девон»да «Кимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо» тарзида берилган бўлиб, шоир «навъи инсондин» изофали сўз бирикмасини «аҳли даврондин» бирикмаси билан алмаштиради. Демак, Навоий 20-25 ёшларида умуман инсон зотидан вафо кутиш бефойда, деган хулосага келган бўлса, 30-40 ёшларида эса бу фикрини ўз даври ижтимоий воқеълиги сабаблари билан боғлайди. У даврон аҳли бевафолиги конкрет, муайян феодал жамиятда халқнинг ижтимоий ҳимоясизлиги, сиёсий нотинчликлар гирдобидаги ночорлиги заминидан юз бераётганлиги оқибати эканлигини идрок этади. Шу боис «Илк девон» лирикасидан фарқли ўларок, «Бадоеъ ул-бидоя»да Навоий табиат етуклиги жавҳари бўлмиш инсонга қаратилган норозилик, шикоятларини ўз даврининг маълум табақаси вакиллари, жамиятнинг муайян типдаги шахслари - худбин, жоҳил, мунофиқларга нисбатан баён этади. Кейинги девонлардан ўрин олган ижтимоий руҳдаги ғазалларда шоирнинг давр аҳлига нисбатан бўлган салбий муносабати «инсон», «навъи инсон» иборалари ўрнида «аҳли даврон», «аҳли замон», «аҳли жаҳон», «эл», «улус» иборалари воситасида ифодалангани. «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ғазаллар эса Навоийнинг ўз даври ижтимоий муҳити воқеълигига, бу муҳитни маънавий тубанлаштирувчи

шахсларга қаратилган фикрлари, фалсафий мушоҳадалари ўзанида ривожланиб, ижтимоий-фалсафий руҳ касб эта борганлигидан гувоҳлик беради.

Шу билан бир қаторда девоннинг аксари шеърларида «замон аҳли», «даврон аҳли»дан шикоят мотивлари устунлик қилади. Маълумки, шоирнинг «Илк девон»идан бевосита шу мавзуда ижод этилган 7 ғазал ўрин олган. Бу ғазаллар қуйидаги мисралар билан бошланади:

- 1) Даҳр элидин нафъ агар йўқтур зарар ҳам бўлмаса;
- 2) Онча даврон бирла кўрдум аҳли даврондин жафо;
- 3) Эй кунгул бир навъ ўлубмен аҳли даврондин малул;
- 4) Бўлмиш андоқ мунқатий аҳли замондин улфатим;
- 5) Халқ меҳрига яна ёраб мени зор айлама;
- 6) Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо;
- 7) Кимса ҳаргиз кўрмади чун навъи инсондин вафо.

Бу даврда Навоийнинг ўз даври ва замонасига муносабати лирик қаҳрамоннинг даврон ва халқдан шикояти оҳангидаги шахсий кечинмалари доирасида торроқ мазмунда :

Эй кўнгул, фикрингни қилким, дўсту душманлар юзун
Кўрмас эрди бўлмаса сен зори хайрондин малул-

ёки

Турфа кўрким халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфарок буким, бировға ёқмади бир хизматим-

тарзида ифодаланса, «Бадоеъ ул-бидоя» девонида мазкур мавзу чуқур социал мазмун касб этиб; шоир мулоҳазалари баъзан фалсафий оқимга йўналтирилади. Зотан, «шоир ҳаётининг турли даврларида яратилган ғазалларда барча проблемаларнинг қўйилиши ва ҳал этилиши йўллари ҳам турлича бўлган». [Ш, 46, 36-6.] Шоир «Бадоеъ ул-бидоя» девонига бу ғазаллардан биттасини («Бўлмиш андоқ мунқатий аҳли замондин улфатим») киритади. Бироқ, у «Бадоеъ ул-бидоя»га шу мавзудаги 7 янги ғазалини жойлаштирадими, уларда давр ва давр аҳлидан шикоят, танқид ижтимоий фалсафий йўналишда ғазалдан ғазалга изчил ривожлантирилиб, шоир услубида тенденциоз моҳият касб этади:

- 1) Парим бўлса учиб қочсам улустин то қанотим бор;
- 2) Эл тилидин жонима гар юз бало мавжуд эрур;
- 3) Мен жаҳондин кечдиму кечмас менинг жонимдин эл;
- 4) Бу кун аҳли жаҳондин хастахотирмен, жаҳондин ҳам;
- 5) Меҳр кўп кўргуздим аммо, меҳрибоне топмадим;

- 6) Вафо аҳлига даврондин егар жавру жафо асру;
- 7) Ваҳки, умрум борча зойиъ бўлди эл коми била.

Мазкур ғазалларда «аҳли даврон», «аҳли замон», «халқ», «дахр эли» каби иборалар «жаҳон», «аҳли жаҳон» каби иборалар орқали кенгрок тушунчалар даражасига кўтарилади, «эл», «улус» каби умумлашма образлар воситасида шоирнинг кескин, муросасиз хулосалари унинг «ўз даври ҳақидаги сиёсий айбномаси» [III, 46, 42-б.] сифатида ифодаланadi. Мазкур мавзулардаги ғазалларда «Илк девон»даги шу мазмунда яратилган ғазаллардан фарқи ўларок, шоирнинг фалсафий мушоҳадалари бир неча йўналишда тараққий эттирилади. Ижтимоий руҳ ҳукмрон бўлган кичик лирик асарга жаҳон фалсафий тафаккурининг ўзак масалалари бўлмиш - инсон хилқати ва унинг онгли умр кечириш борасидаги қарашлари, инсоннинг муқаммал шахс сифатида шакллануви, ана шу шахснинг том маънодаги эркинлиги масалалари ҳам моҳирона сингдириб юборилади. Шу тахлит лириканинг энг халқчил нави бўлмиш ижтимоий руҳдаги ғазал кенг фалсафий моҳият касб этади, бу эса ўз навбатида буюк шоирнинг шарқ фалсафаси тараққиётига қўшган қимматбаҳо улушидир. Шоир поэтик услубининг бу хусусияти унинг 25 ёшгача яратган асарларида кўзга ташланмайди. Навоийнинг «жаҳон» ва «аҳли жаҳон»дан норозилиги, замондошлари ҳақидаги танқидий мулоҳазалари унинг ижтимоий воқеълик ва илғор фалсафий дунёқараш асосида шаклланган ўз ижобий идеали билан бевосита алоқадор тарзда акс этади.

Шоирнинг тахминан 1485 йилларда тартиб берилган «Наводир ун ниҳоя» девонини «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» девонлари билан қиёслаб, бу девон учун янги ёзилган ғазаларни аниқлаш қийин эмас. Ушбу девонга шоирнинг ижтимоий мавзудага 12 янги ғазали жойлаштирилган:

1. Дўстлар аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз;
2. Дўстлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз;
3. Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржманд этмас;
4. Қилди душман раҳм баским, қилди жавр изҳор дўст;
5. Дахрдин меҳру вафо қилма ҳавас;
6. Менку, даврон зулмидур кўнглумга, балки жонга ҳам;
7. Онча йиғлатти жафодин дўстдур деб севганим;
8. Қон ютиб умри жаҳон аҳлидин бир ёр истадим;
9. Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечгамен;
10. Ошиқ ўлдим неча жавр аҳли замондин тортайин;

11. Топмадим аҳли замон ичра бир андоқ ҳамдаме;
12. Демангиз ҳар кимни ким бир ёр ила бор улфати.

Бу ғазалларда ижтимоий руҳ ҳукмрон бўлса-да, «Бадоеъ ул-бидоя»-нинг шу мавзуда ёзилган шеърларидаги каби бадиий тасвирда кенг, чуқур фалсафий фикрларнинг ижтимоий масалалар заминида ифодаланиш хусусиятлари яққол кўзга ташланмайди. Бу давр лирикасида (шоирнинг 45 ёшларидан кейин) тасвир объекти муайян социал масаланинг этик пландаги кўринишидан иборатдир. Баъзан ижтимоий муаммолар ечими шоирнинг суфиёна мулоҳозалари заминида яқун топади. Навоийнинг бу типдаги ғазалларида «даврон», «жаҳон» ва «аҳли жаҳон»дан қаттиқ шикоят, норозилик, ўзининг бу соҳада ночорлиги учун изтироб чекиш мотивларидан кўра, замоннинг номуқаммаллиги сабабларини мушоҳада этиш, ўзини ундан четга олиш кайфиятлари устун туради

Шаҳру кишвардин илик юб, хонумондин кечгамен,
Хонумондин ким десун икки жаҳондин кечгамен.

Ҳар замон бошимға юз тиғи ҳалок айлаб қабул,
Умрдин тортиб этак, биллаҳки жондин кечгамен,

Шаҳру кишвар, хонумон, икки жаҳону умру жон
Худ не бўлғай, мунча юз ком ўлса ондин кечгамен...

Воизо, айлаб енгиллик, нечаким кавсар майин
Мақтасанг хошоки мен ратли гарондин кечгамен;

Эй Навоий неча қилғайлар этакдек поймол,
Мен доғи эмди этак аҳли жаҳондин тортайин;

Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун ҳалқ ўлғуси йўқ одаме.

Нукта нозик бўлди асру, бўлғай эрди кошки,
Шаммаи бу рамздин зоҳир қилурға маҳраме.

«Наводир ун ниҳоя» девони шоир 40-50 ёшлари орасида тузилганлиги, «Бадоеъ ул бидоя» яратилгандан кейин (1479-1485 йиллар оралиғида) ёзилган шеърлар шу девондан ўрин олганлиги ҳодисаси мазкур девоннинг шоир поэтик ижоди бу даври хусусиятларини ифода этувчи текшириш объекти сифатида катта илмий қимматга эга эканлигини таъкидлайди.

Навоий ижтимоий лирикаси такомиле таҳлили бу мавзунинг «Ҳазойин ул-маоний» ғазалларида ғоявий-семантик ва бадий ифода услуби соҳасида мавжуд бўлган йўналишларини кузатишни ҳам тақозо этади.

Албатта, Навоий лирикасида ижтимоий масалаларнинг қўйилиши ва ҳал этилиши анча кенг доирадаги ғазалларда кузатилади. Шоир бу масалага ўз лирикасида гоҳ бевосита, гоҳ билвосита муносабат билдиради. Навоийнинг мазкур мавзу доирасидаги муаммоларга бевосита ёндашуви унинг шу пландаги тадрижли ғазалларида акс этади. Биз ўз мулоҳазаларимизни асосан шундай ғазаллар юзасидан баён этмокдамиз.

«Ҳазойин ул-маоний» девонларига аввалги уч девон таркибига кирмаган ижтимоий мавзудаги 62 ғазал жойлаштирилган.⁷⁸⁾ Бу ғазалларнинг аввалги девонларда учрамаслиги уларнинг «Наводир ун-ниҳоя» тартиб берилгандан кейин ёзилганлигига ишора этади. Навоийнинг 45 ёшдан кейинги ҳаёти давомида давр воқеалари ва «даврон аҳли»га бўлган муносабати, жамият ижтимоий воқеълигининг шоир тақдиридаги акс садоси унинг ушбу давр лирик ижодида ўзига хос йўналишларда ифода этилади. Жумладан, ҳамдларда (орифона ғазалларда) аввалги девонларнинг шу типдаги ғазалларида кўринмаган хусусият - тасвир объекти бўлмиш Тангри таолога муножот, илтижо оҳанглари устуворлиги кўзга ташланади. Бадий ифоданинг васф, таъриф, тавсиф формасида ижод этилган ҳамдлар туркуми шоир кексалик лирикасида шарҳи ҳол, мушоҳада типидagi тасвирий усуллар воситасида мазмунан кенгайиб боради. Мамдуҳга бевосита мурожаат, ўтинч, илтижоли фикрлар Навоий ҳамдларининг аксари мақтаъдан олдинги байтлари ва мақтаъларида ифода этилиб, шоирнинг бу соҳадаги эстетик принциплари асосини белгиланганлиги маълум. Аммо, куйидаги ғазал Навоийнинг кўтаринки руҳ, юксак стилда ижод этилган васф типидagi ҳамдларидан лирик қахрамон - шоирнинг ички кечинмалари, тушкун кайфияти, шу билан бирга ғоявий мақсадининг пессимистик руҳдаги ифодаси билан ажралиб туради. Ғазал копозицияси унинг семантик-эмоционал планида муножот мотивининг тадрижий ифодасига асосланган:

Ёраб, ўлғон чоғда жоним жисми вайрондин жудо
Ул бўлиб мундин жудо, сен бўлмағил андин жудо.

Чун жудо бўлсам мени гамнок йўку боридин
Не гамим, сен бўлмасанг мен зори ҳайрондин жудо.

Нақди жон чикқанда имон гавҳарин кўнглумга сол
Айлагил жондин жудо, лек этма имондин жудо

Хонумондин ойириб, қилғонда зиндон ичра ҳибс
Қилма лутфунг мен алохону аломондин жудо⁷⁹⁾

Ҳашр ғавғоси аро осийлиғимга раҳм қил,
Лутф ила илгим тутуб, қил аҳли исёндин жудо.

Гарчи ўлдум кофири ишқ аҳли ислом ичра қот,
Ул замонким бўлғуси кофир мусулмондин жудо.

Элга махлас истасанг, етти тамуғни айла кул,
Айлабон бир шўъла бу охи дурахшондин жудо.

Жаннат истаб айлаганларни ибодат, қилмағил
Кавсару тўбию қасру хуру ризвондин жудо.

Борчадин айру Навойға қилиб васлинг насиб,
Қилмағил, ёраб, ани мундин, муни андин жудо.

Навоийнинг кексалик даврида ёзилган ижтимоий маъно касб этувчи ғазаллар бадий тасвир усуллари ва мазмун-мундарижасига кўра шоир дунёқарашининг бу даврдаги ўзгаришларини бир неча аспектда ифодалаб беради. Аммо, бу ғазалларнинг барчасида мавзу-ғоя ифодаси, тасвирланмиш ва тасвирий имкониятлар турлича бўлса-да, пировард натижада якуний фикр, хулоса бир хил маънода, яъни ўзликдан кечиб, фанога юз тутиш мақсади ифодаси билан интиҳо топади. Жумладан, қарилик лирикаси ғоявий мотивлари шоир тасвир-ифода услубининг қуйидаги йўналишларида талқин этилади:

а) муножот типидagi ғазалларда;

б) дидактик насиҳат ёки тажрибали кексанинг ёшларга берадиган панд-ўғитлари ифодаланган ғазалларда;

в) суфийлик руҳида ёзилган - орифона ёки бевосита тасаввуф масалаларини муҳокама ва тарғиб этувчи ғазалларда;

г) «қарилик» ва «йигитлик» мафҳумлари воситасидаги мушоҳадавий-дидактик ғазалларда.

Ижтимоий мавзу воситасида юзага келган дидактика шоир ҳаётининг турли даврларида ўша давр мазмуни билан ҳамоҳанг равишда намоён бўлади. Чунончи, йигитлик даврида у

оптимистик, ҳаётсевар тонусда фалсафий моҳият касб этади; ўрта ёшликда умуман бу фоний дунёдан «қўл ювиш», уни рад этиш маънолари сингдирилган лирик қаҳрамон тушқун кайфияти ва ноумидлиги шарҳидан иборат бўлган пассив дидактика шаклида ифодаланadi; кексалик даври ғазалларида дидактик бўёқ шоирнинг суфийлик дунёқараши асосида илгари сурилган фикрларида ўз аксини топади. Кексалик лирикасида ижтимоий мавзунинг мантиқий ривож ва ҳулосаси учун хизмат қилувчи дидактик асоснинг аввалги давр ғазалиётидан фарқли жиҳати шундаки, унда яна ҳаётга муҳаббат (йигитлик лирикасидаги каби жўшқин, илмий-фалсафий оҳанглarda бўлмаса-да), уни онгли кечирिशга рағбат, ҳаётнинг ҳар бир инсон ўз мабдаи, Жавҳари Олийга комил қиёфада қовушмоғи учун бир восита, имконият эканлигини англаш тарғиб этилади. Бинобарин, «давр», «замон», «даврон аҳли» бедодлиги, зулму ситамлари инсонни етукликка ундовчи ва унга комил қиёфа бахш этишга хизмат қилувчи восита экан, бу ҳодисаларни сабр билан оқилона идрок этмоқлик ва фақат мақсад сари интилоқлик, фоний бўлиб бақо топмоқлик асосий мақсад эканлиги уқдирилади. Навоийнинг турли даврларда яратилган девонларини кўздан кечирिश орқали бунга амин бўлиш мумкин. Масалан, аксари ғазалари йигитлик даврига тааллуқли «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги фалсафий-дидактик пафос билан ижод этилган қуйидаги байтларга эътибор қилинг:

Кимса юз йил комронлик қилса, билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била;

- Беша шерин гар забун қилсанг шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужоъ;

- Гулханийдин гулхан олотин тамаъ қилмоқдурур
Ҳар киши дунёлик этса аҳли дунёдин тамаъ;

- Чикиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Бихамдиллах, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор
ва б.

Ўрта ёшлик лирикаси - «Наводир ун-ниҳоя»да:

Сабр кўп қилсанг фавойид кўп дединг, носих, не суд
Ким кўнгулнинг ҳажр аро бир лаҳзалик йўқ тоқати;

- Кимки даврон соғаридин дам-бадам хуноб ичар,
Ғам йўқ ар ҳар дам ғамин айтурға топса ҳамдаме...

Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме:

- Вафо аҳлин чарх беком этиб,
Жафо хайлини комрон қилдило;

- Интихоси ишқнинг ҳижрон эмиш, эй аҳли ишқ
Васли даврони аро мағрур бўлманг асру ҳам.

Кексалик даври - «Хазойин ул-маоний» девонларида:

Зулму бедод айлаб андоқ бузмамиш даврон мени
Ким, топа олғай ўзи тузмакка ҳам имкон мени;

- Даврон гулию гулшани хореға арзимас,
Гулгун майи балойи хумориға арзимас.

Минг йил киши жаҳон элига қилса шоҳлик,
Бир дам алар ихонату ориға арзимас...

Кирғил фано йўлиға, Навойки, даҳри дун
Бу умри бесаботу мадориға арзимас;

- Ёрмангиз Фарҳоду Мажнун олдида кўксумниким,
Ботинимнинг дарду доғин аҳли зоҳир кўрмасун.

Ким, Навойдек фано водийсиға истар хузур,
Кечсин ўздин, балки худ ўзлукни ҳозир кўрмасун;

- Дема дардингни ниҳон тутқилки, юз минг дардни
Махфий этсам, қилмиш ўлғаймен ниҳон мингдин бирин;

- Жаҳонда фақр касб эт, майли кўп қилма ғино сори
Ки, мундин оз этибдур орзу фарзона андин кўп;

- Эҳтиёжимни улустин уз, худоё, фақр ила
Ўйла фақрим, анга бўлмас худоға эҳтиёж.

Олам аҳлидин вафо муҳтожи бўлмаким, алар
Ҳам чекарлар бу матови бебаҳоға эҳтиёж;

- Навоё, тугар аҳли фано нажот йўлин,
Эришмак истар эсанг ишда, ҳам аларни эриш.

Мазкур байтларда Навойнинг суфиёна қарашлари унинг
ижтимоий, дидактик мушоҳадалари фониди тасвирланган.
Шоирнинг бу давр лирикасини А.Ҳайитметов «энг сермаҳсул

босқич» (яъни, лириканинг 16 жанрида ижод қилинган) деб атайди. [III, 126, 67-б.] Ҳ.А.Жўраев эса «Алишер Навоий кексалик даври лирикаси» мавзудаги номзодлик диссертациясида шоирнинг бу давр лирикасидаги аввалги босқичлардан фарқ қилувчи жиҳатларга: шарқ классик шеърятининг барча жанрларига мурожаат қилинганлиги, образлар тизими бойиганлиги, мавзулар доираси кенгайганлиги, ғоялар чуқурлашуви, дунёқарашдаги ўзгаришлар сингари масалаларга эътибор қаратади. Муаллиф Навоий кексалик даври лирикасининг ўзига хос ғоявий-тематик ва бадиий жиҳатларини ўрганар экан, «Навоийнинг кексалик даври лирикасини бир неча йирик қисмларга ажратиш мумкин: ошиқона, риндона, орифона, тасаввуфий характердаги шеърлардир. Бу шеърлар ўз навбатида яна бир неча туркумларга (сатирик, дидактик, шарҳи ҳол ёки ҳасби ҳол ва б.) бўлинади»⁸⁰⁾ деган хулосага келади.

Кексалик лирикасининг ажралиб турувчи хусусиятларидан яна бири, шоирнинг бу даврда яратилган ғазалларида «қарилик», «кекса», «мен қари» каби жумлаларни қўллаши, ёши ўтиб қолганлиги, заиф аҳволини тез-тез тилга олиши ҳодисасидир. «Ҳазойин ул-маоний» девонларининг номланиши шартли характерга эга бўлса-да, Навоий бу туркум ғазалларини асосан «Фавойид ул-кибар» девони учун махсус ижод этган бўлиши ҳам мумкин. «Йигитлигингда қариларга қилмадинг хидмат», «Қарида гарчи сабук рухлуғ фаровондур», «Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш», «То йигит эрдим, қариларга кўп эрди хидматим», «Ул шоҳу мен гадомен, ул тифлу мен қари» мисраълари билан бошланувчи «Фавойид ул-кибар»дан жой олган ғазалларда шоир ёшининг ўтганига ишора қилиш билан дидактик фикрлари баёни учун руҳий замин ҳозирлайди. Ушбу ғазаллар Навоийнинг «Висолим шомича йўқ ҳажри субҳи меҳнат афзойи», «Кўнгул, қайгурмаким, дашти фанога борғудектурмен», «Тарики ишқ аро гар ўзни фард билса биров» каби орифона ғазаллари билан мавзу ва маъно-мазмун инкишофи, суфиёна ва дидактик мушоҳадаларнинг мантиқий яқинлиги жиҳатидан ўзига хос уйғунликка эга.

Демак, Навоийнинг кетма-кет тузилган девонларидаги муайян бир мавзуга доир туркум ғазалларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари шоир поэтик услуби эволюцияси ҳақида баъзи яқуний фикрларга келиш учун ҳам асос бўла олади:

1. Навоийнинг ижтимоий мавзудаги ғазаллари унинг ҳар бир девонида сон жиҳатидан ортиб борган. «Илк девон»да бу мавзуда 7 ғазал жойлаштирилган бўлса, «Бадоеъ ул-бидоя»да яна 7 ғазал киритилган. Бу 7 янги ғазал Навоийнинг 25 ёшларидан 38 ёшларгача бўлган ҳаёти мобайнида ижод этилган ва бевосита шоирнинг ана шу йиллардаги ижтимоий, фалсафий, маърифий, бадий-эстетик қарашларини ифода этади.

«Наводир ун-ниҳоя» девонига бу мавзуда аввалги икки девонда бўлмаган 2 янги ғазал киритилган. Бу ғазаллар ҳам шоирнинг 38-46 ёшлари оралиғидаги ижоди хусусиятлари ҳақида маълумот беради.

«Хазойин ул-маоний» девонларига шоирнинг аввалги уч девонидаги барча ижтимоий мазмундаги ғазаллари киритилган бўлиб, унинг бу руҳда 1485 йилдан (яъни, «Наводир ун-ниҳоя» тартиб берилгандан) кейин ёзилган 62 ғазали ҳам ўрин олган. Бу ғазаллар ҳам шубҳасиз Навоийнинг қариллик даври фалсафий мушоҳадалари ва ижтимоий-дидактик қарашлари ҳақида энг мукаммал маълумот берувчи манбалардир. Шундай экан, шоир ижтимоий лирикасининг бутун ижоди мисолидаги эволюцияси хусусиятлари Навоий ҳаётининг қайси даврида қандай руҳ ва услубда ижод этганлиги тўғрисида маълумот бера олади. Бинобарин, бу кузатишлар ўз навбатида Навоий лирик меросини илмий асосда қайта даврлаштириш масаласини ўртага қўяди.

2. «Илк девон»дан ўрин олган ижтимоий руҳдаги 7 ғазал асосида шоирнинг бекаслик ⁸¹⁾, маънавий ёлғизлик, дўсту ағёр - «замон аҳли»дан вафо ўрнига жафо кўриш» каби оҳанглардаги шикоятлари, танкидий мулоҳазалари ётади. «Бадоеъ ул-бидоя» девонида эса, аввало бу мавзунинг ёритувчи образлар туркуми - тасвир объектининг ҳудудий масштаби кенгайган. Жумладан, бу девонда «замон», «аҳли замон», «аҳли даврон», «халқ» каби ибораларга нисбатан «жаҳон», «аҳли жаҳон», «дахр» иборалари кўпроқ ишлатилган.

Иккинчидан, «Илк девон»да ижтимоий мавзу талқини кучли биографик асосга эга бўлса, «Бадоеъ ул-бидоя»да бу мавзу шоир фалсафий қарашларининг назарий масалаларини ҳам қамраб олган ҳолда ифода этилади. Чунончи, Навоий «замон» ва «аҳли замон»дан қаттиқ шикоят, танқид руҳидаги фикрлари воситасида шу замон ноетуклигига сабаб бўлувчи муаммолар, иллатларни очиб ташлашга, шу муносабат билан

инсон рухий дунёси ва жамият касалликларига даво излашга интилади, ўз даврида маърифат воситасида комил инсоний жамият куришга умид боғлайди. Бу ғазалларда юксак оптимистик руҳ ҳукмрон бўлиб, улар Навоийнинг барча даврларда яратилган ғазалларидан ана шу жиҳатлари билан ажралиб туради. Агар Навоийнинг 30-40 ёшлари ораллигида Ўрта аср Шарқи юксалишининг жавҳари бўлмиш буюк Темурийлар давлати доирасидаги ғоят катта ижтимоий-сиёсий фаолиятининг бадий ижодига бўлган таъсирини идрок этадиган бўлсак, бу ҳодисанинг табиий эканлигига амин бўламиз. Бу давр лирикасида Навоий ижтимоий дидактикани фалсафий дидактика даражасига кўтарди. Шоир лирикасида намоён бўлган бу ҳаётсевар пафос кейинчалик унинг эпик асарларида янада юксакроқ мақомда ўз ифодасини топди. Навоийнинг ушбу давр лирикасидаги қаҳрамони кейинчалик унинг ижодий камолоти чўққиси бўлмиш «Хамса» дostonлари қаҳрамонлари образларида ўзининг мукамал сиймосига, кўринишига эга бўлди. («Хамса»нинг шу йилларда ёзилганлигини эсланг). Шу нуқтаи назарлардан Навоийнинг ушбу давр ҳаётсевар ва инсонпарвар ижтимоий лирикасини фалсафий-илмий-дидактик лирика деб баҳолаш мумкин.

3. Бу давр лирикаси бошқа мавзулардаги ғазаллар мисолида ҳам бадий тасвир типлари ва ифода усулларининг ранг-баранг ва серқирралиги билан ажралиб туради. Бунинг исботи сифатида шоир барча девонларининг очувчи ҳамдлари қиёсий характеристикасини келтириш мумкин. Маълумки, Навоийнинг «Илк девони» «Илоҳо...» деб бошланувчи ҳамд билан очилади. Бу ғазални Навоий кейинчалик таҳрир қилиб «Ғаройиб ус-сиғар» девонига 5-ўринда жойлаштиради.⁸²⁾ Ўзининг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя»ни «Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул худо» мисраъи билан бошланувчи ғазал билан очади. «Наводир ун-ниҳоя» девонининг биринчи ғазали эса «Зиҳи зуҳури жамолнинг қуёш киби пайдо, Юзунг қуёшига зарроти кавн ўлуб шайдо» байти билан бошланувчи ғазалдир.

Маълумки, ҳар қандай девоннинг биринчи - бошловчи ғазали муаллиф назарида шу девонни ташкил этувчи бошқа ғазаллардан ғоявий-бадий етуклиги, тасвир принциплари ва ифода услубининг янгилиги, ўзига хослиги билан ажралиб туриши лозим. Иккинчидан, девонни очувчи ғазал ўқувчи нигоҳида шу девоннинг бадий қиммати, ғоявий руҳи, шоир услуби ва поэтик стиллари, адабий аъёналарга муносабати,

поэтика соҳасидаги илмий-назарий билим ва имкониятлари каби жиҳатлардан муайян тасаввур ҳосил қилади. Девоннинг бошловчи ғазалига мазкур маънодаги талаб ва масъулиятларнинг юкланиши бу ғазал мавқеъининг девон ғазалиёти доирасида устунлиги ҳақида фикр ўйғотади.⁸³⁾

«Хазойин ул-маоний» девонларига тартиб бериш даврида ҳамд руҳидаги ғазаллар Навоий лирикасида салмоқли ўринни эгаллаб турарди. Шоир бу девонлар куллийетининг ўз ҳаёти ва ижоди, қолаверса, ўз даври, ватани, халқи, туркий тил тараққиёти учун нақадар муҳим ва жиддий аҳамиятга эга эканлигини ҳис этар эди. Шу боисдан девонлар куллийетини очувчи ҳамд Навоийнинг бутун ҳаёти давомида, яъни 7-8 ёшлардан 50 ёшдан ошгунга қадар яратган ғазалари ичида энг гўзали, ғоявий-бадий жиҳатдан мукаммали, аъло мақомдагиси бўлиши керак эди. Лирик мероси куллийетининг бу юксак мавқеъли ўрнига Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» девони учун ёзилган «Ашрақат...» билан бошланувчи ғазални муносиб кўради. Бу ғазал Навоий томонидан энг бадий юксак деб баҳоланишининг тасдиғи унинг бирор сатрига таҳрир киритилмаганлигида ҳам намоён бўлади. Демак, бу танлов орқали Навоий «Ашрақат...» ёзилган давр, яъни ўзининг 25-38 ёшлар оралиғидаги ижоди лирик маҳоратининг чўккиси бўлганлигига билвосита ишора этади.

Ё.Исҳоқов «Навоий поэтикаси» асарида шоир лирикасида айнан шу даврда жанр ранг-баранглиги ҳам кучли бўлганлигини (13 хил жанрда ижод қилган), бадий санъатлар техникаси, тасвир усуллари ва бошқа соҳалардаги динамик ривож намоийши кўзга ташланганлигини таъкидлайди. Масалан, бадий санъатлардан раддул-матлаъ санъатини қўллашнинг энг кўп фонизи (50%) шу даврга тўғри келади. [III, 46, 144-6.]

4. «Наводир ун-ниҳоя» девонидан ўрин олган ижтимоий мавзудаги ғазаллар аввалги икки девон доирасидаги шундай ғазаллардан ғоявий-мундарижавий қурилиш жиҳатидан жиддий фарқ қилади. Бу ғазалларда шоир лирик қаҳрамони кайфиятидаги тушқун, пессимистик руҳ бадий тасвир жараёнида ёрқин фон бўлиб хизмат қилади. Шоир бадий образлари ана шу фонда талқин этилади. Бу давр лирикасида социал дидактика Навоийнинг пантеистик дунёқараши асосида юзага келган суфиёна хулосалари билан уйғунлашиб кетади (Нукта нозик бўлди асру, бўлғай эрди кошки, Шамман бу

рамздин зоҳир қилурга маҳраме...»). «Даҳр» ва «даҳр эли» бевафолиги, жоҳиллигидан қаттиқ изтироб чеккан шоир бу жаҳон ва ундаги инсонлар учун қайғуриш бефойда, ундан бутунлай қўнгул узмоқ керак, деган хулосага келади. Навоийнинг шу мазмундаги энг машҳур байтларининг ҳам айни шу даврда яратилганлиги муҳим аҳамиятга эгадир:

Гар будур олам, кишиға мумкин эрмас анда ком,
Хақ магарким ком учун боштин яротқой оламе.

Йўқ вафо жинси бани одамда бўл навмидким,
Сен вафо кўрмак учун халқ ўлғуси йўқ одаме.

«Наводир ун-ниҳоя» девони шоирнинг 45 ёшигача яратган ғазалларини ўз ичига олиб, унинг «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзган дебчасида келтирган киши ҳаёти фасллари ҳақидаги ўз эътирофларига кўра, ўрта ёшлик лирикасини ташкил этади.

5. «Наводир ун-ниҳоя» тузилгандан кейин ёзилган ва «Хазойин ул-маоний» девонларидан ўрин олган ижтимоий руҳдаги ғазаллар Навоийнинг кексалик лирикасида ҳам ғоявий-тематик ва бадиий жиҳатдан муайян ўзгаришлар содир бўлганлигини кўрсатади. Чунончи, бу даврда шоирнинг ижтимоий масалаларга бўлган муносабатида суфийлик дунёқарашининг кучли таъсири сезилади.

Ана шу мулоҳазалар Навоий лирикасини ўрганишнинг истиқболларига оид муҳим бир масаланинг илмий ишланилиши лозимлигини долзарб қилиб қўяди. Бу соҳада қуйида маҳсус фикр юритишни лозим топдик.

АЛИШЕР НАВОЙИЙ ЛИРИК МЕРОСИНИ ИЛМИЙ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Навоийшуносликнинг мураккаб масалаларидан бири улуг шоирнинг шеърий меросини илмий даврлаштиришдир. Бу масалага қирқинчи йилларда Максуд Шайхзода эътибор бериб, «Хазойин ул-маоний» таркибига кирган тўрт девоннинг номланиши шартли ва нисбий эканлигини қайд этган эди.

Навоий девонлари қадимий қўлёзма нусхаларини қиёсий ўрганиш, муқояса қилиш орқали олтмишинчи йиллар бошларида Ҳамид Сулаймонов шоир шеъриятини унинг туркий тилдаги етти девони юзасидан даврлаштирди.

Бу даврлаштириш Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» девонларига ёзган «Дебоча» сидаги киши ҳаёти фасллари белгиловчи йиллар асосида амалга оширилди. Яъни, олим Навоийнинг инсон умрининг ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик даврларини ўз ичига олувчи йилларда яратилган девонларини унинг шу даври лирикаси деб номлади. Бу таснифотга кўра, Навоийнинг «Илк девон»и (7-8 ёшдан 25 ёшгача) ёшлик даври лирикаси, «Бадоеъ ул-бидоя» девони (25-35 ёшлар) йигитлик даври лирикаси, «Наводир ун-ниҳоя» девони (35-45 ёшлар) ўрта ёшлик лирикаси, «Хазойин ул-маоний» девонлари (45-60 ёшлар) кексалик лирикаси сифатида белгиланди. Бироқ, Ҳ. Сулаймонов ҳам шоир лирик меросининг бу шаклда номланиши ғоят нисбий эканлигини таъкидлаб, унинг ҳар бир алоҳида олинган ғазали юзасидан келгусида ўтказиладиган чуқур илмий текширишлар бу масалага ойдинлик киритиши мумкин, деган фикрга келди.

Адабиётшунослик тадқиқотларида бугунги кунда бу масалага бевосита (А.Ҳайитметов) ва билвосита (Иззат Султон, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов, Н.Жумаев) муносабат билдирилаётган бўлса-да, у шоир лирик меросининг ҳамон энг кам ўрганилган, муаммовий қирраларидан бири бўлиб қолмоқда.

Биз ўз тадқиқотимизда бу масала хусусида якуний фикрлар баён қилиш ниятида эмасмиз. Чунки, ҳозирги илмий ва адабий ҳаёт учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бу масала улуг шоирнинг бутун лирик, эпик, адабий-танқидий, маърифий-дидактик, илмий-тарихий ва бошқа соҳалардаги мероси, ҳаётий биографиясига оид барча манбаълар, шоир шахси ва ижоди ҳақида қарийб 600 йиллик тарихни қамраб

олувчи илмий-тадқиқий материалларни мукамал ўрганишни, текстология соҳасида ҳам ҳали жуда кўп изланишларни амалга оширишни талаб қилади. Бизнинг бу мавзуга мурожаат этишдан мақсадимиз тадқиқотимиз мавзуи чегараларидаги баъзи мулоҳаза ва хулосаларни шу мавзуга алоқадор тарзда умумлаштиришдир.

«Хазойин ул-маоний» девонларининг инсон ҳаёти фаслларига мос равишда номланганлиги ҳақида Алишер Навоий шу девонлар куллиётига ёзган дебчасида маълумот беради: «...Тўрт фаслининг муқобаласидаким, тўрт девон воқеъ бўлубтур, ҳар қайсиға бир муносиб от дар боист эди.

Ул сабабдин аввалғи девонниким туфулият баҳори ғунчасининг ажиб гуллари ва сиғар гулзори боғчасининг ғариб чечаклари била ораста бўлуб эрди, «Ғаройиб ус-сиғар» дейилди. Иккинчи девонниким, йигитлик ошуфталиғ ва шабоб олуфталиғ ёзи ва даштида юзланган нодир вақоеъ била пийроста бўлур эрди, «Наводир уш-шабоб» аталди. Ва учунчи девонниким, васатул-ҳаёт майхонасида ишқ ила шавқ паймонасидин юзланган бадиъ нишотлар кайфиятин ёзилиб эрди, «Бадоеъ ул-васат» от кўйулди. Ва тўртинчи девонниким, умрининг охирларида юзланган ишқ дарду ранжи фойдалариким, жонёуз оҳ урмоқ ва жон топширмоқдурурким, анда сабт бўлубтур, «Фавойид ул-кибар» лақаб берилди.» [Ш., 5., 1 т, 14-б.] Шунингдек, Навоий дебчада ҳар бир фасл чегараларини йиллар билан ҳам аниқлаб беради: «Туфулият овониким, етти, секкиз ёштан йигирма ёшқача ченаса бўлғайким...

Шабоб замониким, йигирмадин ўттуз бешғача
деса бўлғайким...

Ва куҳулат айёмиким, ўттуз бештин қирқ бешғача
дегинча қиёс қилса бўлғайким...

Ва қирқ бештин олтмиш яқиниғачаким таъйин
қилса бўлғайким, бу фусулниинг қишидурким...»

[шу китоб, 15 - б.]

Бу мавзуга Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида ҳам тўхталлади ва «Хазойин ул-маоний» девонларининг номланиши ўз умрининг хронологик даврлари асосида белгиланганлигини қайд этади. Бу асарида шоир ҳар бир девонига шу девон номи билан боғлиқ даврда ёзилган шеърлари кирганлигини маълум қилади. Яъни, «Ғаройиб ус-сиғар» девонидурким, кичик ёшда тақририм гузориш ва тақриримдин нигориш топибдурким...»:

«Наводир уш-шабоб» девонидурки, йигитлик авоилида баёним килкидин намойиш девонига ва оройиш бўстониға кирибдурким...» қабилда тавсиф қилади.

Шунга кўра, Навоий ўз лирик мероси хронологик даврларини «Хазойин ул-маоний» девонлари юзасидангина фақат ушбу икки асариде белгилайди. Шоирнинг бошқа асарларида бу мавзуда ва аввалги уч туркий девон ҳамда «Девони Фоний» шеърларининг яратилиш даври борасида бирор аниқ маълумот учрамайди.

Демак, шоир «Илк девон»и, «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-нихоя» девонларининг ҳозирги ҳолатдаги даврлаштирилиши у белгилаб берган киши ҳаёти фасллариға тегишли йиллар асосидангина шакланган.

Маълумки, шоирнинг «Илк девон»и 1465-66 йилларда Хиротда тузилган. Бу девонга Навоийнинг 7-8 ёшдан 24-25 ёшгача ёзилган шеърлари киритилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси Ҳ.Сулаймонов илмий тадқиқотлариға кўра болалик лирикасиға нисбат берилади. Ҳ.Сулаймоновнинг Навоий шеърятини шоирнинг ўзи тузган инсон ҳаёти фасллариға ташкил этувчи хронологик даврларға асосан тартиблаштирганлигини эътиборға оладиган бўлсак, демак, «Илк девон»дан Навоийнинг йигитлик (20 дан 25 ёшгача бўлган) даврдаги шеърлари ҳам ўрин олган. Шунга кўра, бу девон шоирнинг болалик ва йигитлик даври лирикасини қамраб олган.

Навоий лирикаси даврларини изчил, мунтазам текшириш бу соҳада жиддий ўзгаришларға олиб келиши мумкин, аммо «Булар орасида энг мураккаби - Навоийнинг болалик ва йигитлик даврида ёзган шеърларини бир-биридан фарқлаб беришдир». [III, 127, 6-б.]

Мазкур масаланинг ишланилиши, назаримизда, унга бевосита алоқадор яна бир муҳим муаммонинг ечимига боғлиқ кўринади. Бу Навоийнинг болалик ва йигитлик даври чегараларини аниқ белгилаш масаласидир. Чунки, бу даврни ташкил этувчи йиллар борасида ҳам бугунги кунда Навоий таснифотидан фарқ қилувчи фикрлар мавжуд. Чунончи, А.Ҳайитметов юқорида мурожаат этганимиз мақоласида шоирнинг болалик йилларини унинг 15-16 ёшгача бўлган даври деб белгилайди: «...биз 15-16 ёшгача бўлган даврни болалик, ундан кейинги даврни йигитлик даври деб оладиган бўлсак, бу девонда шоирнинг болалик ва йигитлик чоғида ёзган шеърлари аралаш ҳолда жойлаштирилган». [шу мақола, 6-б.]

Бинобарин, «Илк девон»да жойлаштирилган ғазалларнинг мунтазам таҳлили мазкур масалага - оидинлик киритиши мумкин. И.Султонов «Навоийнинг қалб дафтари» асарида шоирнинг биринчи ғазали унинг 11-13 ёшларига тўғри келиши ҳақидаги фикрларни билдиради.

Маълумки, «Илк девон»дан шоирнинг «Оразин ёпқоч кўзимдин сочилаур ҳар лаҳза ёш» мисраъи билан бошланувчи ғазали ўрин олган. Навоийнинг бу «машҳур байти ҳақида Лутфий билдирган фикрни умуман шоир лирикаси ҳақида баён қилинган дастлабки баҳо деб айтиш мумкин». [III, 45, 4-6.]

Туркий шеърят мулкининг улуг ва ёрқин сиймоларидан бири бўлмиш Лутфий ва ёш Навоий мунособатлари, адабий таъсир масалалари бугунги адабиётшуносликда анча мукамал ўрганилган бўлса-да,⁸⁴⁾ бу соҳадаги тадқиқотларда мазкур машҳур ғазалнинг ижод этилган йиллари ҳақида бирор аниқ маълумот учрамайди.

Н.Маллаев бу ғазални «Илк девон»нинг Ҳ.Сулаймонов тадқиқотларига кўра ёшлик лирикасини ташкил этишига асосланиб бўлса керак, шоирнинг болалик йиллари маҳсули сифатида эътироф этади⁸⁵⁾. Ҳ.Зарипов «Улуғ ўзбек шоири» тўпламига кирган «Лутфий ва Навоий» мақоласида бу ғазал шоирнинг ўспиринлик йилларида ёзилганлигига ишора қилади «...юқорида Хондамир ва Навоийдан келтирилган маълумотлар Навоийнинг ўспирин вақтиданок (эътибор қилинг: болалик эмас - С.Д) Лутфий билан учрашиб, доим ундан баҳраманд бўлганини билдиради» [II, 91, 190-6]. Олимнинг кейинги асарларида ҳам бу соҳада шу мазмунда фикр билдирилади⁸⁶⁾.

А.Ҳайитметов Лутфий ва Навоий ўртасида бўлиб ўтган бу суҳбатнинг шоир йигирма ёшларида содир бўлганлигини қайд этади.⁸⁷⁾ А.Ҳайитметов Навоийнинг инсон умрининг йигитлик даври 20 ёшдан бошланиши ҳақидаги фикри ва шу нуқтаи назардан Хондамирнинг бу учрашув ҳақида берган маълумотлари асосида хулоса чиқаради. Аммо, кейинги мақолаларидан бирида муаллиф бу ғазални шоирнинг болалик лирикасига нисбат беради: «...бу давр (яъни, болалик даври - С.Д.) шеърларида юлдуз образидан тез-тез фойдаланган. Буни биз унинг «Оразин ёпқоч...» деб бошланган ғазали матлаъида ҳам кўрган эдик»⁸⁸⁾

Ё.Исҳоқов «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» илмий тадқиқотида Лутфий ва Навоий ўртасидаги бу суҳбат ҳақида: «Хондамир бу воқеанинг аниқ вақтини айтмаган бўлса-да, ҳар

ҳолда бу, бизнингча, 1456-57 йилларга қадар, Навоийнинг 14-15 ёшлик чоғларида бўлган бўлиши керак», деган фикрни билдиради. Олим ўз мулоҳазаларини Лутфийнинг умрининг сўнгги йилларини Хиротда ўтказганлиги, Навоий эса 1456-57-1464 йилларда Машҳадда турганлиги, бинобарин, бу суҳбат икки шоирнинг Хиротдаги учрашувларидан бирида бўлиб ўтганлигига асосланиб баён этади [III, 45, 22-6.]

Бир қатор муаллифлар, жумладан, Э.Рустамов,⁸⁹⁾ Н.Шукуров,⁹⁰⁾ С.Эркинов,⁹¹⁾ Э.Аҳмадхўжаев,⁹²⁾ Д.Юсуповалар⁹³⁾ илмий тадқиқотларида бу суҳбат бўлиб ўтган йиллар хусусида умумий фикрлар билдирилади. Муаллифлар бу масала юзасидаги мулоҳазаларини асосан Х.Сулаймоновнинг «Илк девон»ни шоир болалик лирикасига нисбат берганлиги, Навоийнинг инсон ҳаёти фасллари чегаралари ҳақидаги фикрлари ва Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ»да келтирилган маълумотларига суяниб изҳор этадилар.

Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»нинг «Дар баёни фазилати шеър ва азимушшон шуаро» деб номланган учинчи фаслида Навоий ва Лутфий ўртасида бўлиб ўтган бу машҳур суҳбатни шундай таърифлайди: «Мавлоно Лутфий ки ба лутфи сухани ягонаи офоқ буд ва пеш аз вай ва беҳ аз вай ба забони турки касе шеър нагуфта. Дар мабодии синни рушд ва тамиз он ҳазрат рўзи ба мулозаматаш расид ва илтимос намуд, ки аз натоижи афкори худ бахондан ғазале маро баҳравар созед. Он ҳазрат ғазал хонд, ки матлааш ин аст:

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш.

Жаноб Мавлави Лутфи аз истимои ин ғазали ғарро дар баҳри ҳайрат афтода базабон ронд, ки «Валлоҳки, агар муяссар шуди даҳ-дувоздаҳ ҳазор байти турки ва форси худро бо ин ғазал бадал мекардам ва ҳусули ин муомаларо фавзи азим мешумурдам». [I, 17, с.33]

Парчада келтирилган «дар мабодии синни рушд ва тамиз» «ёшлари эндигина тўлиб, нарсалар ҳақида фикр юргизаётган даврларининг бошланишида» жумласи ушбу учрашувнинг бўлиб ўтган йилларига ишора қилади. Демак, бу фикрни билдиришда Хондамир Навоий ҳаётининг қайси йилларини кўзда тутган, деган савол туғилади. Мазкур жумлани болалик даври тугаб, йигитлик даврининг бошланиши маъносини ҳам англатишига эътибор берадиган бўлсак, Навоийнинг

«Муҳокамат ул-луғатайн»даги фикрларига кўра, болалик даври 7-8 ёшдан 20 ёшгача, «ийигитлик авоили» эса 20 ёшдан бошланади. Бу мулоҳазаларга кўра ушбу суҳбатнинг бўлиб ўтган пайти 1461 йилга тўғри келади. Навоийнинг ана шу давр биографиясига назар ташлайлик.

Маълумки, 1456 йилда Навоий подшоҳ Абулқосим Бобур Мирзо билан Машҳадга кетади. Абулқосим Бобур Мирзо вафотидан (1457) кейин 1459 йилда Абусанд Мирзо Хуросон тахтини эгаллайди. Навоий Машҳаддан 1464 йилда Хиротга қайтганда, Лутфий ҳали ҳаёт эди. Шоир 1465 йилда Хиротдан Самарқандга кетади. Бинобарин, Лутфий ва Навоий ўртасидаги мазкур суҳбат ана шу бир йил ичида бўлиб ўтган, деб тахмин қилиш мумкин. Аммо, бу пайтда Навоий эндигина йигитлик даври бошланган - 20 ёшли эмас, балки 23-24 ёшлардаги етук йигит бўлган. Шоир 20 ёшида эса, яъни 1461 йилда Машҳадда бўлган. Лутфий эса ҳаёти давомида умуман Хиротдан ташқарига чикмаган. Ана шу мулоҳазалар бу учрашувнинг шоир 20 ёшлигида бўлиб ўтганлигини рад этади.

Масалага чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, баъзи маълумотлар бу учрашув ва суҳбатнинг анча илгари содир бўлганлигидан гувоҳлик беради. Маълумки, Навоий «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат» асарларида Лутфий ва ўзининг у билан бўлган муносабатлари ҳақида кенгрок маълумот беради.⁹⁴⁾ Чунончи, «Насойим ул-муҳаббат»да у шундай ёзади: «Бу фақир борасига кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур эрди ва дойим волида мулозаматиға ризоий хотириға тарғиб кидур эрди» (таъкид бизники - С.Д.) Ушбу парчадан маълум бўлишича, Навоий Лутфий мулозаматиға бориб юрган йилларида онаси ҳаёт бўлган. Лутфий унга онасини рози қилишни насиҳат қилган. Бу албатта, Навоийнинг Машҳадга кетганга қадар бўлган давридаги воқеалар тафсилотиға тегишли. Чунки, Машҳаддан ақли, илми камолға етиб қайтган 23-24 ёшли йигитға Лутфийнинг бу тарзда насиҳат қилиши эҳтимолдан анча йироқ. Бундан ташқари, бу пайтда шоирнинг онаси ҳаёт бўлганлиги масаласи ҳам мавҳум. Маълумки, ҳаётининг бу даврида Навоий ўзини «кимсасиз, ғариб, бекас» деб атайди. Кейинчалик у Машҳаддаги устози Саййид Ҳасан Ардашерға ёзган шеърый мактубида ҳатто бир ҳужрада кўнглиға яқин киши билан суҳбат қуришға ҳам эҳтиёж сезганлигини ҳикоя қилади:

Манга бу эл ичра не бир хамдаме,
Ки бир дам икавлон дейишсак ғаме,

Не бир аҳли донишдин онча умед,
Ки андин наво топса бир ноумед.

Не бир ҳужраким ком топғай кўнгул,
Даме анда ором топғай кўнгул. [II, 4, 591-6.]

Ҳаётининг Машҳадга кетгунга қадар бўлган даврига оид Лутфий билан боғлиқ баъзи тафсилотларни «Мажолис ун-нафоис»нинг Шайхимбек Сухайлийга бағишланган фасли юзасидан ҳам келтириш мумкин.⁹⁵⁾ Ёшлигидан Хирот адабий муҳитида тарбия топган Шайхим Сухайлий болалик йилларидаёқ Алишер Навоий билан дўстлашади. Лутфийшунос олим Э.Аҳмадхўжаев унинг Лутфий билан бўлган дўстлигига Алишер Навоий сабаб бўлган деган фикрни билдиради: «Лутфийнинг диққат-эътибори ва муҳаббатини жуда эрта қозонган ва унинг доимий дўстона муносабатига сазовор бўлган ёш Алишер Навоий қалби шерьиятга муҳаббат билан тўлган ёш дўсти Сухайлийни улуғ шоир билан таништирган бўлиши мумкин». [III, 14, 11-б.]

Ушбу муаллифнинг фикрича, бу учрашув ва дўстлик муносабатларининг бошланиши Лутфийнинг 90 ёшларига, яъни 1456 йилларга тўғри келади. Бу даврда Сухайлий 11-12 ёшларда, Навоий эса 14-15 ёшларда бўлган.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат»да берган маълумотларига кўра, «фотиҳалар ўқур эрди», «кўп фотиҳалар ўқуғондур», у Лутфий билан кўп учрашган. Аммо, юқоридаги мулоҳазалар Навоийнинг Лутфий ҳақида икки асарида келтирган маълумотлари у Машҳадга кетганга қадар бўлган ҳаёти воқеаларидир, деган фикрнинг ўйғонишига сабаб бўлади. Чунки, шоирнинг Машҳаддан Хиротга қайтиб Самарқанд сафарига чиққунга қадар бўлган (бир йиллик) ҳаёти хотиралари унинг машҳур «Маснавий»си (Саййид Ҳасан Ардашерга хати)дан ташқари бирор асарида аниқроқ ёритилмаган. Жумладан, шоирнинг отахони Саййид Ҳасан Ардашер билан боғлиқ хотиралари ҳам асосан 1455-56 йилларгача бўлган даврларни ўз ичига олади.

Ҳ.Зариповнинг «Навоийнинг Лутфий билан танишуви балки Саййид Ҳасан Ардашер воситаси билан бўлгандир, чунки, Саййид Ҳасан Ардашернинг уйида бўлган суҳбатларда

Лутфий ғазаллари мақталиб ўқилар эди» [III., 101., 188-б.] деб ёзади. Бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак, Саййид Ҳасан Ардашер ва Абулқосим Бобурлар катори ёш Алишер Навоийнинг нодир истеъдоди ва юксак шоирлик маҳоратига айна шу йилларда Лутфий ҳам тан берган бўлиши мумкин. Чунки, Навоий Машҳаддан Ҳиротга қайтганда шеърлари бутун Хуросонга машҳур бўлган етук шоир эди. Бинобарин, Навоий ҳаётининг бу йиллари ҳақида Хондамир ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланган, дейиши ҳақиқатдан йироқ. Шунингдек, Лутфийнинг ҳам Навоийнинг 23-24 ёшли машҳур шоир сифатидаги ижодини бу қадар муболаға билан мақташи нотабиийдек туюлади. Зеро, Навоийнинг машҳур байтига Лутфийнинг берган юксак баҳосида тажрибали кекса шоирнинг таланти ёш шоир қудрати ва маҳоратига астойдил тан бериш, уни кўпроқ ижод қилишга рағбатлантириш, шеърятга бўлган муҳаббатини янада ошириш ниятлари яққол сезилиб турибди.

Бу мулоҳазалар ҳам Хондамирнинг «ёшлари эндигина тўлиб, йигитлик даври бошланганда», деган фикрларини Навоийнинг 20 ёшлигини назарда тутиб айтганлигига шубҳа ўйотади.

Ҳўш, Навоийнинг болалиги қачон тўлиб, йигитлик даври неча ёшда бошланган эди?

Мақсуд Шайхзода «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида» номли мақоласида «Ҳазойин ул-маоний» девонлари дебочаларида инсон ҳаётининг даврий чегаралари турлича кўрсатилганлигини маълум қилади. Аммо, бошқа конкрет масала юзасидан юритган мулоҳазаларида билвосита бу соҳага тўхталган олим қуйидагича хулосага келади: «...баъзи бир дебочаларда «Ғаройиб ус-сиғар» 13-20 ёшлар ўртасида, «Наводир уш-шабоб» 20-35 ёшлар чоғида, «Бадойиъ ул-васат» 35-45ларда ва «Фавойид ул-кибар» 45-60 ларда ёзилган шеърларни ўз ичига олади, деган кўрсатмаларга жиддий бир маъҳаз деб қараб бўлмайди. «Чор девон»нинг баъзи нусхаларидаги дебочада учраган шу тақсимот кейинги котибларнинг қўшимчаси бўлса керак». [III., 101., 134-б.]. Албатта, олим бу мулоҳазаларни билдиришда аввало, «Ҳазойин ул-маоний» девонлари ва уларга кирган шеърларнинг шоир неча ёшлигида ёзилганлиги асосида жойлаштирилишини назарда тутган, иккинчидан, «Ғаройиб ус-сиғар» бўйича бажарган илмий ишида Навоийнинг болалик ва йигитлик

манзумаларини ажратишни ният қилмаган. Умуман, Навоий поэтикаси соҳасидаги тадқиқотларида олим Навоийнинг «Хазойин ул-маоний»дан аввалги уч девонини бизга маълум сабабларга кўра таҳлилга тортмаган. Шу нуқтаи назардан, фикримизча, бугунги кунда «Чор девон» дебоча мантларида учрайдиган юқорида келтирилган маънодаги ранг-барангликларга «жиддий бир маъхаз деб қараш» мавриди етди. Жумладан, Шайхзода фойдаланган девон⁹⁶⁾ дебочасидаги киши ҳаёти фасллари чегаралари Хондамирнинг биз назарда тутаётган маълумотига аниқлик киритиши мумкин. Агар биз Ҳ.Сулаймонов академик нашридан фарқ қиладиган «Хазойин ул-маоний»нинг бошқа дебоча матнларидаги мазкур маънодаги маълумотларга асослансак, демак, Навоийнинг Хондамир назарда тутган даврдаги Лутфий билан учрашуви 12-13 ёшларида юз берган.

Ушбу фикрни яна тўлдириш мумкин.

Шарқнинг қадимий хитой фалсафасига асосланган мучал ҳисоби ва шу бўйича Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк»да келтирган даврий доирасига кўра, инсоннинг ёши 12 дан 13 га ўтганда тўлади. Ислом шариатида асосан ҳам инсон шу ёш, яъни 12 тўлгач, «болиғ» - балоғатга етган ҳисобланади. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадиси шарифларида келтирилишича, ҳар бир инсон 10 ёшдан ошгач, фарз амалларни бажармоғи, яъни, намоз ўқиши ва рўза тутиши лозимлиги уқдирилади. Бу буйруқ инсоннинг худди шу ёшда жисмоний ривожланишда маълум босқичдан ўтиб, маънавий камолот учун ҳаракат қиладиган муддати етганлиги ҳақида ҳабар беради. Демак, ислом таълимоти бўйича инсоннинг болалик даври ўн йиллар давом этади, ундан кейинги давр унинг онгли ҳаёти ҳисобланади.

Шунингдек, Навоийнинг «Хамса»да:

Ўнғача ғафлат била побастлик,
Жаҳл йигирмиғачау мастлик... -

деган фикрларини ҳам мазкур маънода тушуниш мумкин.

Ана шу нуқтаи назарлардан, Алишер Навоий болалик йилларини 11-12 ёшларда интиҳо топган деб қарайдиган бўлсак, Хондамир юқорида келтирилган маълумотида шоирнинг 12-13 ёшларини назарда тутганлиги аён бўлади. Бу фикр эса Навоийнинг машҳур ғазали шу даврдан у Машҳадга

кетгунга қадар, яъни 1451/52 - 1455/56 йиллар оралиғида яратилган, дея хулоса қилишга имкон беради.

«Хазойин ул-маоний» девонларида Навоийнинг ўз лирик меросини даврлаштириши шартли характерга эга бўлганлигини айтиб ўтдик. Бирок, девонлар матнларининг қиёсий таҳлили шоирнинг ўзи тартиб берган аввалги икки девонида ҳам худди шундай хусусият борлигини кўрсатади. Жумладан, «Бадоеъ ул-бидоя» девони дебوحасида шоир «Илк девон» ҳақида шундай ёзади: «...бу зобита қайдиға кирмасдин ва бу робита силқиға тортилмасдин бурун, бу жиҳатдинким, агар баъзиси васати синда айтилгон бўлса, баъзи сиғари синда дейилиб эрди (таъкид бизники - С.Д.)..., ораларида шоядки фоҳиш тафовут бўлғай деб жамъ қилмоғида далерлик қилинмас эрди, аммо халойиқ орасида минг байт - икки минг байт ортуғроқ - ўқсукракким, ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машхур бўлуб эрди». [II, 7, 24-б.]

«Илк девон» таркибига шоирнинг 25 ёшга қадар ёзган ғазаллари кирганлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак шоир бу даври лирикасини болалик (сиғари син) ва ўрта ёшлик (васати син)га нисбат берапти. Худди шу мазмунда «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан яна бир мисол келтириш мумкин. Шоирнинг юкорида таҳлилга тортганимиз ижтимоий-фалсафий руҳдаги «Ваҳки, умрум борча зойиъ бўлди эл коми била» деб бошланувчи ғазали «Илк девон»да учрамайди. Бу ғазал биринчи марта «Бадоеъ ул-бидоя»га киритилган. Шунга кўра ғазал шоирнинг йигитлиги ва ўрта ёшларининг бошланиш давлари - 25-38 ёшлари оралиғида ёзилган. Ғазал мақтабида эса:

Эй Навоий, хузн ила ўткар қарилик меҳнатин,
Чун йигитлик борди айшу ишрат айёми била -

мазмунидаги фикр билдирилади. Мақтаб биринчи қарашда Навоий қарилик даврини 45 ёшдан кейин деб белгиласа-да, 38 ёшларини ҳам қарилик деб ҳисоблайди, деган таассурот ўйғотади. Бу фактлар Навоийнинг ўз лирикасини илмий аниқлик билан хронологик даврлаштиришни мақсад қилиб қўймаганлигидан, умуман, бу масалага ҳеч қачон илмий ёндашмаганлигидан гувоҳлик беради. Шайхзода ҳам бу соҳада шундай таъкидлайди: «Зотан, ҳар тўртала девон, озгина бир фарқ блан, тамоман баробар (ўн бир минг мисраъдан сал ошиқ ё кам), бўлишлиги ҳам шу даъвомизга қувват беради. Чунки,

шеърӣй таъбнинг балоғатга етган (35-45 ёшлар ўртасида) даврида ҳам, қарилӣк (45-60) даврида ҳам шоир айни миқдорда шеърлар ёзгандир, ёки ўсмурилик чоғида ёзган шеърлари ҳам кейинги даврда ёзган шеърларига сон ва сифат жиҳатидан баробар эди, деб ўйлаш амри маҳол бўлса керак». [III, 101, 134-6.]

А.Абдуғафуров «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқларига бағишланган иккинчи мақоласида куйидаги фикрларни баён этади: «Ҳазойин ул-маоний»нинг муаммоларидан яна бири шоирнинг ижодий эволюцияси билан боғлиқ масаладир. Навоийнинг мажмуани таркиб этган девонларни болалик, ёшлик, ўрта ёш ва қарилӣк йиллари маҳсули сифатида тайин этиши ўта шартли экани маълум. 1498 йилгача она тилида яратилган шеърларини Навоий тўрт девонга тақсимлашда ҳақиқий хронологияга амал қилмаганлиги, айтайлик, болалик йиллари девони деб белгиланган «Ғаройиб ус-сиғар»да кексалик йилларида ёзилган аниқ ғазаллар ҳам мавжудлиги ва, аксинча, қарилӣк даври девони «Фавоийид ул-кибар»да болалик ҳамда ёшлик йилларда қоғозга тушган шеърларнинг ҳам учраши кўплаб далилларда қайд этилган. Аммо, шак-шубҳа йўқки, ўша биринчи девондан шоир ижодий фаолиятининг илк даври маҳсули бўлмиш шеърлар ҳам ўрин олган». [III, 9, 17-18-б.]

Навоийнинг ҳаёт фасллари маъносидagi байтларида «йигитлик» ва «қарилӣк» иборалари кўпроқ учрайди, болалик ва ўрта ёшлик даврларига ишора этувчи фикрлар ёки иборалар қарийб учрамайди. Шоир «Ҳазойин ул-маоний» девонларини инсон ҳаётининг ва йилнинг тўрт фаслига ўхшатиб номлаган бўлса-да, лирикасини асосан икки фасл - йигитлик ва қарилӣкка ажратади. Бу ҳодиса шоир лирикасини илмий даврлаштиришда унинг ғазаллари мазмунигагина асосланиш мазкур масала тадқиқи борасидаги имкониятларни анча чеклаб қўйишига олиб келади. Шунингдек, бу масалада шоир барча девонларининг яратилиш даврлари хронологияси ҳам муаммо ечими учун жиддий асос бўла олмайди.

Ана шу мулоҳазалар Алишер Навоий лирик меросининг Ҳ. Сулаймонов илмий тадқиқотлари асосида даврлаштирилиши тарихий аниқлик нуқтаи назаридан ҳозирги адабиётшунослик талабларига жавоб бера олмайди, деган хулосани тақозо этади. Бу фикр, албатта, навоийшунослик учун янгилик бўлмаса-да, Навоий лирик ижоди эволюциясини изчил ўрганишда

принципиал аҳамиятга эгаллиги боис янада долзарблик касб этиб турибди.

Мазкур масала юзасидан Иззат Султон, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов тадқиқотларида бевосита ва билвосита билдирилган фикрлар масаланинг ҳозирги ҳолатида баъзи умумий хулосаларга келиш имконини беради.

А.Ҳайитметовнинг 70-йиллардаги «Буюк шоирнинг йигитлик манзумалари» номли мақоласида шундай фикрлар бор: «Алишер Навоий ҳаёти турли ижтимоий ҳодисаларга бой бўлиши билан бирга, ўзининг ғоят мазмундорлиги билан яққол ажралиб туради. Унинг мислсиз бой шеърляти ҳам ўша давр ҳаёти билан чамбарчас боғланган бўлиб, муаллифдаги гениал қобилиятнинг конкрет тарихий шароитда юзага чиққанини кўрсатади. Шунинг учун унинг ҳаёти ва шеърлятини даврларга бўлиб, ўша даврдаги ижтимоий ҳодисаларга боғлаб ўрганиш тўғри бўлади. Фақат шу йўл билан шоир ижодидаги тарихий тадрижий такомилни илмий асосда ёритишга эришиш мумкин». [III, 123, 48-6.] Шу мақоласида муаллиф Алишер Навоийнинг йигитлик даври чегаралари ҳақида ҳам фикр билдиради: «Навоийнинг Абулқосим Бобур хизматига кирган вақтидан то Султон Хусайн хизматига ўтганига қадар бўлган даврни Навоийнинг йигитлик йиллари деб оладиган бўлсак, ана шу давр Навоийнинг ижодий эволюциясида энг муҳим даврдир. Унинг дунёқараши, поэтик стили, шоирлик таланти асосан шу даврда шаклланди ва шу даврдаёқ у катта шоир, ажойиб инсон сифатида танилди». [III, 123, 51-6.]

Навоий девонларини уларнинг турли матнлари асосида қиссий текширишимиз олимнинг мазкур мулоҳазаларига конкрет, фактик материаллар асосида ҳамфикр бўлиш учун имконият яратади. Чунончи, олимнинг Навоий йигитлик ёшларини белгиллаган даври 1456-1469 йилларни ўз ичига олади. Шоирнинг бу даврда ва ундан кейинги ўн йил давомида ёзган шеърлари қисман «Илк девон» ва асосан «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан ўрин олган. Биз шоирнинг ҳар ғазали имкон қадар қайси даврда яратилганлиги, унинг девондан девонга кўчирилиши ва шу муносабат билан ўзгаришларга учраши (таҳрир масаласи), шу масалалар ўзанида шоир поэтик услуби хусусиятлари, ижодий эволюциясини кузатар эканмиз, Навоий бадиий-эстетик қарашлари тинмай кенгайиб борганлигининг гувоҳи бўлдик. Аммо, Навоий лирикасини илмий ўрганишнинг бу аспекти «Бадоеъ ул-бидоя» девони тузилган давр шоир

бадий маҳоратининг энг юксак чўққиси эканлигини муайян йўналишдаги илмий далиллар воситасида тасдиқлади.

Девоннинг 1479 йилда тартиб берилганлиги ҳозирги кунда маълум бўлди.⁹⁷⁾ Шундай экан, девон Ҳ.Сулаймонов таснифотига асосан шоирнинг фақат йигитлик лирикасини қамраб олмайди. Чунки, уни тузган даврида шоир 38 ёшда бўлган.

Демак, Навоий девонларининг ҳозирги ҳолатдаги даврлаштирилишида илк лирикага оид «Илк девон»да ёшлик ва йигитлик, йигитлик лирикаси деб аталмиш «Бадоеъ ул-бидоя»да эса йигитлик ва ўрта ёшликда ёзилган шеърлари жамланган.

Навоий ғазалларининг девондан-девонга ўтказилиш тарихи ва девонларда кузатилган шоир ижтимоий лирикаси ғоявий-бадий тақомилининг унинг ҳаёти фасллари билан боғлиқ хусусиятлари юқорида билдирилган мулоҳазаларни қуйидагича умумлаштиришга имкон беради:

1. Шоирнинг ёшлик лирикаси 7-8 ёшдан 15-16 ёшгача, яъни 1449 йилдан 1455/56 йилларгача бўлган даврни ўз ичига олиб, унинг бу даврда ижод этган шеърлари «Илк девон»дан ўрин олгандир. Навоийнинг болалик даврида Хуросонда кечган ижтимоий-сиёсий вазият, Шоҳруҳ Мирзо ўлими (1448) муносабати билан мамлакатда юз берган нотинчликлар, кўплаб аҳолининг, шу қатори шоир оиласининг ҳам ватанни тарк этиб, дарбадарлик укубатларини чекишга мажбур бўлиши ҳодисалари унинг болалик лирикасига катта таъсир кўрсата олмаган эди. Фавқулодда истеъдод соҳиби бўлган Навоий бу воқеаларни жиддий идрок этиб хулоса чиқариш учун жуда ёш эди. Шу боис унинг бу давр бадий яратмалари ишқий мавзуларда, ошиқона руҳда бўлиб қолди. Шу нуқтаи назардан, шунингдек, шоир ва унинг замондошлари хотиралари, ҳолотлар, шоир ижодига адабий анъаналарнинг таъсири масалалари хусусидаги мулоҳазаларга суяниб навоийшунос олимлар Иззат Султон,⁹⁸⁾ А.Хайитметов,⁹⁹⁾ Ё.Исҳоқовлар¹⁰⁰⁾ шоирнинг бу даврда яратилган ғазаллари ҳақида ўз тадқиқотларида маълумот берадилар. Бизнинг кузатишларимизга кўра, шоирнинг машҳур «Оразин ёпқоч...» деб бошланувчи ғазали ҳам шу давр лирикаси маҳсулидир. Бинобарин, Навоийнинг болалик лирикасини унинг йигитлик лирикасидан ажратиш учун бугунги навоийшуносликда девонларни қиёсий ўрганиш, тарихий маълумотлар,

шеърларнинг ғоявий-тематик ва бадий хусусиятлари таҳлиliga асосланган илмий-услубий замин ҳозирланди.

2. Навоийнинг йигитлик даврини 15-16 ёшдан 35 ёшгача давом этган деб белгилаш ва унинг 1456-1476 йиллар давомида ёзган шеърларини йигитлик лирикаси сифатида талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бу давр Навоий мустақил ҳаётининг бошланиш даври бўлиб, у махсус билим олиш ниятида биринчи бор она шаҳри Хиротдан Машҳадга йўл олади, яъни шоир ҳаётида ғурбат, мусофирлик даври бошланади.

Навоий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган бу давр шоир адабий-танқидий қарашларининг кенгайиб, сермазмун бўла борганлиги билан ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Ёш шоир бадий тафаккурида шакллана бошлаган назарий қарашлар Машҳад адабий муҳити таъсирида тезда камолга ета борди. Навоийнинг Машҳадда шайх Камол Турбатий, Хўжа Муҳаммад Астрободий, Паҳлавон Муҳаммад каби катта олим ва шоирлар эътиборига сазовор бўлиши ўз даврининг кўзга кўринган ижодкор шахси сифатида шаклланиб улгурганлигидан дарак беради. Аммо, шунга қарамай, Машҳад ҳаёти Навоий учун ўқиш, изланиш, илм йўлида риёзат чекиш даври бўлиб қолди.

Шоирнинг 1464-65 йилларда Хиротда кечирган ҳаёти унинг сиёсий дунёқараши, ижтимоий онгининг етилувига катта таъсир кўрсатди. Бу даврда мамлакат ҳаётида юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар, давлат ҳукмдор доиралари, жумладан, подшоҳ Абусаид Мирзонинг қаттиққўл сиёсати, шоирга нисбатан бўлган нодўстона муносабати унинг лирикасида чуқур из қолдирди. Бинобарин, шоир ижтимоий лирикасининг ташаккули айна шу даврларга тўғри келади. Шеърларида ижтимоий мазмун ва руҳнинг фаоллашуви шоир истеъдоди ва бадий тафаккури янги қирраларининг очилувига, сиёсий-ижтимоий дунёқарашининг янги аспектдаги тараққийсига таъсир кўрсатди.

Давр ижтимоий-сиёсий воқеълигининг шоир лирикасидаги инъикосида унинг ҳаётий биографияси материаллари поэтик имконият бўлиб хизмат қилди. Шоир илк лирикаси эволюцияси ва поэтикаси тадрижий тақомилини илмий ишлаб берган Ё.Исҳоқов тадқиқотларида бу масаланинг муфассал таҳлили баён этилган, чунончи: «...илк даврда бекаслик, йигитлик даврида дарбадарлик, хижрон билан боғлиқ бўлиб, биографик асос муҳим роль ўйнаган бўлса, кейинги

босқичларда (1469 йилдан кейинги ўрта ёш ва кексалик даврида) фақат шахсий тақдир эмас, балки ижтимоий муҳит - мамлакат, халқ тақдири ҳақидаги мулоҳазалар, яъни кенг ижтимоий асос етакчи омил бўлиб қолади». [Ш., 49., 43-б.] Муаллиф «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» номли тадқиқотида «Илк девон»га кирган ғазалларга шоирнинг илк лирикаси деб қараса-да, бу девонга кирган 10 ғазални унинг йигитлик даври маҳсули сифатида таҳлил этади.

Шунингдек, А.Хайитметов шоирнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонига кирган 133 ғазалини¹⁰¹⁾ йигитлик даври лирикасига нисбат беради. Шундай экан, Навоийнинг йигитлик даврида яратилганлиги мушоҳада этилган ғазаллари бугунги кунда «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» девонларига кирган ғазаллар орасидан маълум даражада ихрож қилинди, дейишга ҳуқуқимиз бор. Бу эса Навоий йигитлик шеърляти муайян поэтик мазмуни, руҳи, бадиий ифода типи ва усуллари жиҳатидан ўз худудий чегараларига эга бўлди, деган маънони англатади.

3. Навоийнинг ўрта ёшлик лирикаси «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларига кирган ғазаллардан ташкил топгандир. Бу давр шоирнинг 35-45 ёшларини, 1476-1486 йилларни ташкил этади. Мазкур давр Навоийнинг буюк эпик монография - «Хамса» яратиш жараёни ва уни муваффақиятли якунлаганлиги билан характерланади. «Наводир ун-ниҳоя» девони «Хамса»дан кейин тартиб берилди. Мазкур давр лирикасига мансуб шеърларни ушбу девон асосида ва «Бадоеъ ул-бидоя» таркибига кирган ғазаллар орасидан ажратиб ўрганиш ғазалга нисбатан ҳажман катта лиро-эпик жанр муаммолари фонида буюк шоир тафаккури ва ижодий услубида юз берган адабий-эстетик ва ғоявий-бадиий хусусиятларни идрок этиш имкониятини пайдо қилади.

Ушбу давр лирикасига оид алоҳида олинган ғазалларни аниқлаш соҳасида ҳам адабиётшунослиқда маълумотлар пайдо бўлмоқда. Чунончи, А.Абдуғафуров «Тўққиз байтдан тўқсон тўққиз банд» номли мақоласида бир ғазал хусусида шундай ёзади: «...Тун оқшом келди кулбам сори ул гулруҳ шитоб айлаб, Хироми суръатидин гул юза хайдин гулоб айлаб», матлаби билан бошланувчи машҳур ғазал илк бор 1485 йилда тартиб берилган «Наводир ун-ниҳоя» девонидан ўрин олганки, бундан ғазал 1479 йилдан, яъни Навоийнинг биринчи расмий девони «Бадоеъ ул-бидоя» тузилганидан кейин ўтган 4-5

йиллик ораликда яратилган, деган мантикий хулосага келиш мумкин» [III,8,36-б.]

«Наводир ун-нихоя» девонига кирувчи «Илк девон» ва «Бадоеъ ул-бидоя» таркибида бўлмаган ва шу жиҳатдан шоирнинг 38 ёшидан кейин ёзилган деб ҳисобланган ғазаллар қатор ғоявий-тематик ва бадиий хусусиятлари билан аввалги девонлардаги ғазаллардан фарқ қилади. Жумладан, янги девон ғазалларида мактабдан олдинги байт ва мактабда шоирнинг суфиёна қарашлари, фано ва бақо тушунчалари юзасидаги мушоҳадалари, шоир «мен»и ёки «ўзлук» мафҳумининг (буни Шайхзода инкишоф этган) ғоявий-бадиий тасвир услубидаги фаоллашуви каби хусусиятлар кўзга ташланади. Ушбу ҳодисани биз бадиий таҳрирлар мисолида ҳам кузатдик. Бинобарин, Навоий фалсафий-илмий дунёқарашида ва шахсий ҳаётида юз берган катта ўзгаришлар¹⁰²⁾ билан боғлиқ олам ва олам аҳли, унга келиш ва кетиш маъноси мавзуидаги мантикий фикрларнинг ғазал имкониятлари доирасидаги ифодаси бу давр лирикасида тенденциал моҳият касб этади. Шу нуқтаи назардан шоир ижодий методининг бу турдаги кўриниши «Бадоеъ ул-бидоя» девонидаги ғазаллар орасидан унинг ўрта ёшлик даври лирикасини англаб олиш учун биринчи имконият бўлиши мумкин.

4. Навоийнинг кексалик даври лирикасини «Ҳазойин ул-маоний» девонларига жойлаштирилган, аммо аввалги уч девонда бўлмаган ғазаллар ташкил этади. Маълумки, Ҳ.Сулаймонов кузатишларига кўра «Ҳазойин ул-маоний» девонларига «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан 32 ғазал киритилмаган. Бизнинг кузатишларимиз натижасида бу мавзудаги маълумотлар янада тўлдирилди.¹⁰³⁾ Албатта, бу ғазаллар кексалик даври лирикасига эмас, «Ҳазойин ул-маоний»га қадар қайси девондан жой олганлигига қараб даврлаштирилади. Аммо, кексалик даври лирикаси шоир ижтимоий-сиёсий дунёқарашининг фалсафий-дидактик аспектдаги ривож ва суфийлик масалаларининг кенг тарғиботи билан характерланадики, бу хусусият шу нуқтан назардан бу давр лирикасини махсус туркум ғазалиёт тарзида ўрганишни тақозо этади.

Бу соҳада шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, давримиз адабиётшунослиги Навоийнинг кексалик даври шеърлари хусусида баъзи маълумот ва мулоҳазаларга ҳам эга. Хусусан, А.Абдуғафуров ўзининг «Топилмаган ғазаллар» деб номланган мақоласида шоирнинг «Ҳазойин ул-маоний» девонларига

кирмай қолган ғазалларини аниқлаб берар экан, бу ғазаллар мажмуанинг сўнги редакцияси узил-кесил тузилгандан кейин ёзилган бўлиши ҳам мумкин, бинобарин, бу ғазаллар Навоийнинг кексалик даври лирикасига тааллуқли бўлади», деган мантиқий хулосани баён этади. [III, 7, 72-73-б.]

Навоий поэтик услубини кузатиш аспектида қиёсий таҳлил усулига мурожаат этиш икки жиҳатдан самарали бўлиб, биринчидан, шоирнинг барча девонлари ва уларнинг хилма-хил нусхалари асосида ғазалларнинг автор редакциясини аниқлаш, шоир лирикасининг илмий-танқидий матнини такомиллаштириш имконини беради. Иккинчидан, Навоийнинг алоҳида олинган ғазаллари тарихини ўрганиш асосида унинг ижодий услуби ранг-баранглиklarини кашф этишга олиб келади. Бу соҳада шоир бадий таҳрирларининг ҳам муҳим ўрни ва аҳамияти бордир.

Навоий поэтикаси хусусиятлари ва лирик услуби тадрижи масаласи унинг бу соҳадаги ижодини илмий-тарихий нуқтаи назардан даврлаштиришни талаб этар экан, бу бир неча йўналишда илмий тадқиқотлар олиб бориш заруратини туғдиради. Шоир лирик меросида энг катта майдонни ишғол этувчи ғазалиётнинг даврий ҳудудларини белгилаш эса мазкур масаланинг умумий пландаги ечимида жиддий илмий имконият ярата олади.

ХУЛОСА

Алишер Навоий лирикаси хусусиятларини текшириш соҳаси кейинги йилларда қатор монографик ва махсус мақолалар ҳажмидаги илмий тадқиқотлар билан бойиди. Аммо, бу мавзу хануз навоийшуносликнинг жуда кўп тармоқларида текширувлар ўтказишга эҳтиёж туғдирмоқда. Чунки, бу масала Навоий поэтик услубининг ҳақиқий қиёфасини, унинг бутун бойлиги, гўзаллиги, сермазмунлигини кашф этиш имконияти бўлиб ҳам хизмат қилади.

Қиёсий таҳлил воситасида шоир ижодий фаолияти хусусиятлари ва ғазалиётининг девонларда жойлаштирилиши масалаларини текшириш ана шу катта илмий жараён тараққиётида муҳим аҳамиятга эгадир.

Навоий туркий тилдаги етти девонининг қўлёзмалар фондларидаги ҳолати ва уларнинг текстологик тадқиқи шоир илмий фаолиятининг унинг поэтик услуби такомилга бўлган ўзига хос таъсири ҳақида маълумот беради. Навоий асарлари автограф нусхаларининг сақланмаганлиги боис шоир ғазалиётининг кетма-кет тузилган девонларга киритилиши уларнинг илмий-танқидий матнини такомилга етказиш учун хизмат қилди. Аруз техникаси, бадий санъат қонунияти, ғазал композицияси соҳаларида Навоий поэтик стили такомилни намоиш этувчи ижодий талқин шоир лирик услубининг «олний ёки навоиёна» (Ё.Исҳоқов концепциясига кўра) услуб даражасида юксалуви ҳақида муайян тасаввур ўйғотади.

Шоир лирик ижоди мисолида туркий тил имкониятлари, ёзма адабиётда стилистика қонуниятлари, оғзаки бадий ижоднинг лирикага таъсири масалалари, умуман, ўз даври поэтик услубига хос муҳим масалаларни муайян аспектларда кўриб чиқиб илмий анализ қилишга муваффақ бўлди. Навоий шеърларида ғоявий мазмун ва бадий шакл омилларининг турли кўринишлардаги уйғунлигига эришар экан, бу мазмундаги эстетик принципларининг янги қирраларини намоиш этди.

Бадий талқин Навоий фалсафий дунёқарашининг илмий-назарий эволюциясини кузатиш имконини ҳам беради (ҳамд ва наът руҳидаги ғазалларга киритилган таҳрирлар мисолида).

Алишер Навоий шеър композицион мукамаллигига эришиш учун ғазалларининг семантик-стилистик тузилмаси ва эмоционал тасвир йўсинига алоҳида эътибор берди. У лирик

асар (хусусан, ғазал) муваффақиятини таъминловчи асосий омиллардан бири унинг лексик стилистик ва ғоявий-тематик яхлитлиги асосида юзага чиқадиган композицион бутунлик эканлигини ғазаллари мисолида алоҳида таъкидлади.

Ижодий талқин жараёни Навоий ғазалиётида ҳажман катта лирик жанрларга хос бўлган поэтик усуллар ғазал бадиий тасвир тизимига ҳам тадбиқ этилганлиги ҳодисаларини намойиш этди (тасвирий типдаги ғазаллар мисолида, симметрик гармония усулидаги шеър тақомилига доир таҳрирлар воситасида). Бундай талқин натижасида аниқланган композицион-стилистик таҳрирлар Навоий давригача шаклланган анъанавий поэтиканинг шоир ижоди мисолида адабий қанонлар доирасида классик поэтика даражасига кўтарилуви учун жиддий босқич бўлди.

Ғазаларнинг девонларда учрайдиган вариантлари матнлар асосида шоирнинг айрим алоҳида олинган ғазаларининг яратилиш тарихини аниқлашга имкон берди. Бу ўз навбатида Навоий лирик мероси илмий даврлаштирилишига аниқлик киритиш масаласини ўртага қўяди.

Ҳар бир алоҳида олинган ғазалини яратиши ва умуман, туркий девонларини тузиши даврида шоирнинг тил илми ва аруз назарияси қонуниятлари, услубининг халқчил тонусига катта эътибор бериши ўрта аср ўзбек шеърлятида машҳур бўлган туркона услубнинг ғоявий тематик ва бадиий-эстетик жиҳатдан адабий қонуниятлар доирасидаги давр анъанавий поэтикасига таъсир ўтказиши ҳодисасини ҳам намойиш этди.

Навоий ғазалларида ижтимоий мавзу воситасида юзага келган дидактика шоир ҳаётининг турли даврларида ўша давр мазмуни билан ҳамоҳанг равишда намоён бўлади. Жумладан, йигитлик даврида у фалсафий моҳият касб этади, ўрта ёшлиқда аксари шарҳи ҳол асосидаги пассив дидактика шаклида ифодаланади, кексалик даври ғазалларида эса дидактик бўёқ шоирнинг суфийлик дунёқараши асосида илгари сурилган фикрларида ўз аксини топади. Ана шу нуқтаи назардан, шоир ижтимоий лирикасининг девонларда жойлашуви асосидаги хронологик тадқиқи унинг ижодида мавзу ҳудудларининг кенгайиб, бадиий образларнинг ижтимоий-фалсафий моҳият касб этиб, бойиб, тақомиллашиб борганлигидан далолат беради.

Навоийнинг туркий тилдаги етти девони нусхаларининг чоғиштира таҳлили унинг «Ҳазойин ул-маоний» қуллиётидан

илгари тартиб берган девонларидаги ғазаллари ҳам шоир ҳаётининг турли фаслларига тўғри келишини кўрсатди. Чунончи, илк лирикага нисбат берилган «Илк девон» шоирнинг болалик ва йигитлик лирикасини, йигитлик лирикаси саналмиш «Бадоеъ ул-бидоя» эса йигитлик ва ўрта ёшлик лирикасини ўз ичига олади. Шунингдек, «Ҳазойин ул-маоний» девонларига кирган ва аввалги уч девонда бўлмаган ғазаллар асосида шоир кексалик лирикаси бадий хусусиятларини белгилаш ва шу нуқтаи назардан бу давр ғазалиёти ҳудудларини аниқлаш имкони мавжуд. Тадқиқотимизда машҳур ўзбек адабиётшунос олимлари томонидан яратилиш даврлари (балки, ёзилган йиллари ҳам) чуқур текширилиб аниқланган ғазаллар белгиланди, шунингдек, илмий ишимиз мавзуи доирасидаги кузатишларимиз натижасида Навоий кўпгина ғазалларининг дунёга келиш сабаблари ва йиллари ҳақида мулоҳазалар билдирилди. Шунга кўра, Навоий лирик меросини қайта илмий даврлаштириш масаласининг бугунги кундаги ҳолати нуқтаи назаридан, шоирнинг маҳсус ўрганилиб, даврлари аниқланган ғазалларини «Ёшлик лирикаси», «Йигитлик лирикаси», «Ўрта ёшлик лирикаси», «Кексалик лирикаси» тарзида гуруҳлаб, нашр эттириш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, хулосаларимизда шоир ҳаётининг муайян даврлардаги ижодий фаолияти ва поэтик услубига хос бўлган хусусиятлар ҳақида билдирилган фикрлар мазкур мавзуда олиб бориладиган кейинги илмий текширишлар учун аҳамиятга молик имкониятлардан бўлиши мумкин.

Навоий ғазалиётини болалик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексалик лирикаси сифатида яқуний илмий даврлаштириш эса унинг ҳар бир алоҳида олинган ғазалини адабий-тарихий манбаълар воситасида, давр ижтимоий-сиёсий воқеълиги ва шоир ҳаёти тафсилотлари билан боғлиқ тарзда, уларнинг ғоявий-бадний ва адабий-эстетик хусусиятлари жиҳатидан ва бошқа турли йўналишларда илмий ўрганиш ва ҳар бир ғазалнинг (2640 ғазал) шоир лирикасининг муайян даврига тааллуқли эканлигини аниқлашни тақозо этади.

И Л О В А Л А Р

1. Шайхзода М. «Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида (Ғаройиб ус-сиғар» девони асосида)», «Устоднинг санъатхонасида», «Ғазал мулкининг султони» ва б.
2. Абдуллаев В.А. Навоий Самарқандда. Тошкент, 1968.
3. Абдурахмон Саъдий. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашларига доир // Докт. дисс.
4. Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожида Навоийнинг роли // «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1961, 3-сон; Навоий лирикаси - Ўзбек адабиёти тарихи. 1-том, Тошкент, 1963.
5. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970.
6. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. Тошкент, 1979.
7. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент, 1979.
8. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент, 1974; Барҳаёт шеърят // Ленин йўли. 1986, 8 февр.; Алишер Навоий ижодида туркий ва туркийғўйлик ҳақида // Ад. жанрлар ва бад. маҳорат мас-ри. – Самарқанд, 1988.
9. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1962.
10. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент, 1963.
11. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970.
12. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965.
13. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, 1983.
14. Герменевтика - “Герменевтика” терминининг келиб чиқиши қадимги грек мифологиясидаги худо Гермес номи билан боғланади. Унинг вазифаси Олимпдаги худолар билан инсонлар ўртасида воситачилиқдан иборат бўлган. Яъни, у худолар хоҳиш-иродасини инсонлар тилида уларнинг онгига сингдириш вазифасини бажарган. Шунинг учун “герменевтика” терминининг этимологияси “тушунтириш”, “талқин қилиш” деган маъноларни билдиради. Герменевтиканинг айрим йўналишлари матнни тушунтириш санъати сифатида Қадимги Грецияда юзага келган. Жумладан, Гомер поэмаларини унинг авлодлари тушунмайдиган бир даражага етадилар. Матнни ижодий талқин этиш жараёни-ни назарий жиҳатдан идрок этишнинг бошланиши айнан

- шу даврга тўғри келади. Бундан кўринадики, герменевтик услубият ўзининг ибтидосида филология соҳасида ривожланади. Кейинчалик фандаги бу йўналиш файласуфлар ва рухшунослар (психологлар)ни ҳам қизиқтиради.
15. Шоирнинг 550 йиллик юбилеи муносабати билан ёзилган шарҳларнинг бир қисми «Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар» номи билан китоб ҳолида нашр этилди. (Тошкент, «Камалак», 1991.)
 16. Бу масала хусусидаги умумий мулоҳазалар, баъзан жузъий таҳлиллар Ойбек, Е.Э.Бертельс, О.Шарафиддинов, М.Шайхзода, И.Ахмедов, В.Й.Зоҳидов, В.А.Абдуллаев, И.Султонов, А.П.Қаюмов, Н.М.Маллаев, Н.Шукуров, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов ва б. тадқиқотларидан ўрин олган.
 17. «Ўзбек тили ва адабиёти». 1965, 3-сонда эълон қилинган.
 18. Муаллиф «Рисолаи Хусайн Бойқаро»нинг тузилган йили» номли мақоласида бу масалага ҳам аниқлик киритади. (Шу китоб, 58-63-б.)
 19. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Биринчи мақола) ЎТА, 1994, 4-5-6-сон; Абдуғафуров А. Шеърят саройи // Ўзб.ад. ва санъати, 1998 - 6-февр., 3-б.
 20. Бу ҳақда қаранг: Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва ад-ти, 1989, 4-сон. 3-9-б.
 21. Қаранг: Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоқлари (Иккинчи мақола) // Ўзбек тили ва ад-ти. 1995, 1-сон. 10-18-б.
 22. Навоий «Мажолис ун-нафоис» ва б. асарларида Султонали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Мавлоно Номий, Мавлоно Абдулваҳҳоб, Мавлоно Абдусамат, Мавлоно Абдулвосеъ, Юсуфшоҳ котиб, Ҳофиз Жалолиддин Маҳмуд, Шайхзода Нуроний, Паҳлавон котиб каби хаттотларнинг номларини тилга олади.
 23. Яъни, Навоий ўзининг топшириғига биноан Жомий девонининг Мавлоно Абдусамат котиб томонидан янги кўчирилган нусхасидаги хатоларни ўз кўли билан тузатиб чиқишни муаллифдан илтимос қилади. Жомий ҳам девонга жуда кўп тузатишлар киритади ва охирида ҳазиломуз:
«Хар чи ў карда буд бо суханам,
Ба хати ў қусур қардам рост»
байти билан тугалланувчи қитъани ёзиб қўяди.
 24. Қаранг: Раҳматуллаева М. Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя» девони илмий-танқидий матнини тузиш тажрибаси-

- дан // Адабий мерос. 1991, 2(56). 22-25-б.; Нагиева Ж. Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонининг кўлёмаси // Адабий мерос. 1978, 11-сон. 108-111-б.
25. А.Абдуғафуровнинг илмий ва мантиқий асосланган хулосаларига кўра (Ўзбек тили ва ад-ти. 1989, 4-сон, 3-9-б.).
 26. Қаранг: Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. Тошкент, 1976. 382-б.
 27. Қаранг: Сулаймон Х. Навоий асарларининг манбаълари ва нашри ҳақида. - Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. 1-т. Тошкент, 1963. 37-б.; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 404-б.
 28. Бу ҳақда Алишер Навоий МАТ 20 томлиги таҳрир ҳайъати ҳам маълумот беради (1 том, 64-б.).
 29. Бундан кейин девонлар ҳақида сўз кетганда уларнинг энг муқкамал кўлёмалари асосида нашр этилган Навоий МАТ 20 томлигининг 1, 2, 3, 4, 5, 6-томлари ва «Хазойин ул-маоний» девонларининг Х.Сулаймонов томонидан тузилган академик нашри кўзда тутилади.
 30. А.Рустамов ва А.Абдурахмоновлар байтнинг садрини ибтидоъ, ибтидоъсини эса садр деб хатоликка йўл қўйганлар. Қ.: Рустамов А. Навоийнинг бадийий маҳорати. Тошкент, 1979; Абдурахмонов А. Аруз назарияси. Хўжанд, 1993. Ваҳоланки, арузга доир барча машҳур асарлар, шу жумладан, «Мезон ул-авзон»да ҳам байтнинг биринчи рукни «садр» дейилади.
 31. Аруз вазнининг энг кичик кўрсаткичи сифатида ҳарф ва ҳаракатлар тушунилади. Унли ва ундош ҳарфлар, фатҳа, қасра ва замма ҳаракатларидан ташкил топган бўлақлар жузвлар дейилади. Улар сабаб (арабча: боис, боғлов, арқон), ватад (араб.: қозик) ва фасила (араб.: оралик, ажралиш) бўлиб, ҳар бири ўз навбатида иккига бўлинади: сабаби ҳафийф, сабаби сақийл, ватади мажмуъ, ватади мафрук, фасилаи суғро, фасилаи кубро. Арузнинг бу таркибий қисмлари ҳақида «Мезон ул-авзон» ва «Мухтасар»да содда ва тушунарли маълумотлар берилган. Араб ва баъзи форс-тожик арузшунослари асарларида бу соҳада баъзи баҳс-мунозарали фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, масалан, уларнинг бир неча тури - сабаби мутавосит, ватади мужтамиъ, ватади ҳафийф, фасилаи ахаф, фасилаи васати, фасилаи ҳафийф, фасилаи узмаъ ва б. ҳақида ҳам маълумотлар бор. Ҳатто, XVI аср машҳур арузшуноси

- Сайфи Бухоройи ҳам, масалан, фасиланинг асосий жузв бўлмаи, балки сабаб ва ватадларнинг турли бирикмаларидан ҳосил бўлиши ҳақида ўзидан аввалги форс-тожик муаллифлари фикрларига қўшилади.
32. Нутқда паузалар ёки синтагмаларда ҳеч қачон сўзлар бўлинмайди. Просодик паузалар эса албатта сўзларни бўлиб келади. Бундан ташқари, бир сўз ёнидаги сўзнинг ҳам бир қисмини олиши мумкин. Масалан: /кўз/ ло: ри / на сай /дўл ди/ ёки /кў нул/ ваҳ ку /ту лур му/ каби ва ҳ.к.
33. Д.В.Фролов номли муаллифнинг «Теория аруда: просодия и ритм» сарлавҳали мақоласида келтирилишича, рукнлардаги сабаб ва ватадлар муносабатлари грек ва араб метрикаси хусусиятларига асосланиб европалик олим Г.Вайл томонидан текширилган бўлиб, у ватаднинг мавқеъи хусусида шундай ёзади: «Оба сабаба как безударная часть стопы не влияют на образование ритма и поэтому подвержены количественным изменениям - зихафат, но ватид, носитель ударения, образует ритмический хребет метра и как таковой охраняется от любых изменений...». Қаранг: Проблемы арабской культуры. М., 1987.
34. Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари // Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент, 1968. 262-б.
35. Бобур Навоийнинг рубоий вазнлари тахлили бобида 4 та хатосини топади, бироқ, бу «Мезон ул-авзон»нинг илмий қимматига асло путур етказмайди. Бобур Навоий томонидан кашф этилган 2 доира (доираи мужтамаи ва доираи мухталифа)га қўшимча тарзда яна 2 доира (доираи мужталибаи музохафа ва мужталибаи мухтараа)ни ихтиро қилади ва вазнлар таркибига ҳам икки қўшимча вазн (ариз ва амийқ)ни киритади.
36. Ўзбек арузининг Навоий ва Бобурдан кейинги ривожини А.Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», «Аруз ҳақида», (Тошкент, 1936), И.Султоннинг «Адабиёт назарияси» (1939), Н.Шукуровнинг «Адабиётшуносликка кириш», А.Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар» (1972), «Навоийнинг бадий маҳорати» (1979), У.Туйчиевнинг «Арузшуносликка доир» (1973), А.Абдурахмоновнинг «Аруз назарияси» каби асарларининг дунёга келиши билан боғлиқ. И.Султон томонидан «Мезон ул-авзон»нинг (1949), Саидбек Ҳасан томонидан эса «Мухтасар»нинг (1971) танқидий матнлари тайёрланиб, нашр этирилиши, машҳур шарқшунос олим

- Содик Мирзаевнинг Навоий арузига бағишланган номзодлик диссертацияси бу соҳада қўлга киритилган энг катта муваффақиятлардан биридир.
37. Қаранг: Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-ата, 1972. С.116-117.
 38. И.В.Стеблева номли муаллиф Х асрга тааллуқли бўлиб, Шарқий Туркистон худудида топилган ва уйғур ёзувида битилган бир лирик шеърни ўқувчилар эътиборига ҳавола этади. Шеърнинг муаллифи Апырнчур-тегин номли шахс бўлган. Қаранг: И.В.Стеблева. К вопросу формирования образной системы лирики в классической туркоязычной поэзии. - Проблемы исторической поэтики литератур Востока. М., 1988. С.179.
 39. Бу мисол А.Рустамовнинг «Навоийнинг бадий маҳорати» номли асаридан олинди. (Тошкент, 1979, 90-б.)
 40. Қаранг: Мейлах М.Б. Язык трубадуrows. М., 1975.
 41. Худди шу маънодаги фикрларни яна келтириш мумкин, Б.Л.Рифтин: «средневековой автор больше «делает» свое произведение, чем творит его, как современный художник»; «...средневековый писатель подобен шахматисту, который, зная исход партии знаменитых мастеров, должен сам разыграть её вновь на доске, не имея точных данных об отдельных ходах». (Рифтин Б.Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974)
 42. Қаранг: Zumthor P. Essai de poétique medievale. P. 1972, s.24, 102, 113-115, 140-142-б.
 43. Қаранг: Гибб Х.А. Арабская литература. Классический период. М., 1960.
 44. Масалан, Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. М., 1965; Шу муаллифнинг «Арабская литература в средние века. Словесное искусство арабов в древности и раннем средневековье. М., 1977; Grunebaum D.E. Der Begriff des Plagiats un der arabisthen Kritik. Wiesbaden, 1944; Шу муаллифнинг Idiologie musulmane et esthetique arabe. - «Studia Islamica». 1955 каби ва б.
 45. Бу ҳақда Ё.Исҳоқов ҳам «Навоий поэтикаси» асарида мулоҳаза билдирган (99-бет).
 46. Жирмунский М. 1919. С.38.
 47. Қаранг: Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. М., 1983.

48. Asrar al-Balagha. The Mysteries of Eloquence. Of Abd al-gahir al Zurjani. Eg.by M. Ritter. Istambul, 1954.
49. Қаранг: Мейлах М.Б. Язык трубадуrow. М., 1975. С.40-42.
50. Рубойнинг таржимаси:
 Сенинг юзинг осмон юзидан (ой, куёш) яхшироқ,
 Қадинг бўстон сарвидан яхшироқ,
 Лаълинг (лабинг) ҳаёт суvidан яхшироқ,
 Нутқинг абадий ҳаётдан яхшироқ.
 (Рубойнинг таржимаси А.Рустамовга тегишли).
51. Қаранг: Шайхзода М. Навойнинг лирик қаҳрамони ҳақида // Шарқ юлдузи. 1948, 5-сон. 68-69-б.
52. Қаранг: Шайхзода М. Навой лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида («Ғаройиб ус-сиғар» девони асосида) // Ўзбек адабиёти масалалари. Тошкент, 1959, 49-54-б.; М.Шайхзода. Устоднинг санъатхонасида. Асарлар. 6 томлик. 4-т.
53. Қаралсин: Исҳоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар // Ўзбек тили ва ад-ти. 1970, 1-сон. 88-90-б.; Иштиқоқ // Ўзбек тили ва ад-ти. 1972, 4-сон. 72-74-б.; Танқисус-сифот // Ўзбек тили ва ад-ти. 1973, 1-сон. 80-81-б.; Тарди акс // Ўзбек тили ва ад-ти. 1971, 6-сон. 81-83-б.; Ташобеҳуд-атроф // Ўзбек тили ва ад-ти. 1972, 1-сон. 90-92-б.; Қайтариш санъати // Ўзбек тили ва ад-ти. 1972, 83-87-б.; Таносуб // Ўзбек тили ва ад-ти. 1970, 6-сон. 72-75-б.; Ружуъ // Ўзбек тили ва ад-ти. 1971, 1-сон. 71-72-б.; Хусни таълил // Ўзбек тили ва ад-ти. 1971, 1-сон. 71-72-б.; Ғалмеҳ // Ўзбек тили ва ад-ти. 1970, 3-сон. 66-69-б.; Ирсоли масал // Ўзбек тили ва ад-ти. 1971, 3-сон. 69-б.; Муболаға // Ўзбек тили ва ад-ти. 1971, 5-сон. 78-80-б.; Тазод // Ўзбек тили ва ад-ти. 1970, 5-сон. 80-83-б.; Ташбеҳ // Ўзбек тили ва ад-ти. 1970, 4-сон. 81-84-б.
54. Жумладан, ўзбек фольклорида саъж ва унинг ўрни масалаларига бағишланган Б.Саримсоқовнинг номзодлик диссертацияси, 1996 йил декабрь ойида ЎзФА Адабиёт институтида Б.Ражабованинг «Ўзбек классик шеърятисида тамсил санъати» мавзуида ёқлаган номзодлик диссертацияси ва б. бунга ёрқин мисолдир.
55. Қаранг: Рустамов А. Навойнинг бадий маҳорати. Тошкент, 1979. 51-53-б.
56. Бу санъатнинг бошқа номлари ва турлари ҳақида қаралсин: Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Тошкент, 1981,

- 28-31-б.; Исҳоқов Ё. Қайтариш санъати. Ўзбек тили ва ад-ти. 1972. 83-87-б.
57. Яъни, юзаки бир қарашда ораларида иштиқоқ бордек туюлган. Ҳақиқатда эса иштиқоқ бўлмаган икки лафздан иборатдир. Масалан: жон - жаҳон - жунун каби. Атоуллох Хусайнийнинг таъкидлашича, ажам шоирлари иштиқоқ ва шибҳи иштиқоқни фарқламайдилар. Бу санъат яна мушобихат деб ҳам аталади.
 58. Қаранг: Исҳоқов Ё. Муболага // ЎТА. 1971, 5-сон. 79-80-б.
 59. Адабиётшунос Э.Умаровнинг маълумот беришича, бу феъл («итти») XV аср Ҳирот ўзбекларининг тилида кенг ишлатилган. Қаранг: Адабий мерос. 1986, 4(38). 43-б.
 60. Хусайн Воиз Кошифийнинг «Бадойиъ ал-афкор фии санойиъ ал-ашъор» ва Атоуллох Хусайнийнинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарлари.
 61. Бу хусусда А.Ҳайитметов «Навоий лирикаси» асарида батафсил фикр билдиради.
 62. Канонийлик - Ё.Исҳоқов «канон» терминини моҳият эътибори юзасидан ўз ҳолида илмий истеъмолга киритди. Биз ҳам шу халқаро терминни шу нуқтаи назардан истифода этиш тарафдоримиз.
 63. Бертельс Е.Э. Избранные труды. «Наваи и Джами». М., Наука, 1965. С.164, 380-382.
 64. Зоҳидов В. Дебочанинг сири. Ҳаётбахш бадиият тароналари. Тошкент, 1975; Яна бир дебочанинг шаҳодати. Жаҳон бадиияти зарварақлари. Тошкент, 1980.
 65. Солихова М. Навоий дебочаларида шоир биографиясига доир маълумотлар // Адабий мерос. 1-т, Тошкент, 1968.
 66. Каримова Ф. Ўзбек адабиётида дебоचा (Номзодлик диссертацияси автореферати), Тошкент, 1993.
 67. М.Шайхзоданинг «Гениал шоир. (Навоий ижодининг баъзи масалалари). Тошкент. 1941; Асарлар. 6 томлик, 4-т.; Ҳазил мулкининг султони. - Тошкент, 1972; Асарлар, 5-т.; Адабий-танқидий мақолалар. - Тошкент, 1973 ва б. асарларида; А.Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси», «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари»; «Навоийнинг ижодий методи масалалари»; «Навоий даҳоси»; Ё.Исҳоқовнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси»; «Навоий поэтикаси» асарлари.
 68. Бу ҳақда қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 75-78-б.; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. 51-53-б, 102-б.

69. Масалан, Аҳмад ибн Абдуллоҳ «Китабу ихванус-сафа ва хулланул-вафа» («Самимий биродарлар ва вафоли дўстлар» китобининг биринчи бўлимида шундай фикр билдиради. Бомбай, 1888. 43-44-б.
70. Навоий ғазалларининг асосий типлари ҳақида фикр билдирганда биз Ё.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарида бу хусусда келтирилган таснифга асосландик.
71. Ҳозирча навоийшуносликда Ҳ.Сулаймонов тадқиқотларига кўра, Навоийнинг 1465 йилгача, яъни 24-25 ёшларигача ёзган шеърлари ёшлик даврига тааллуқли, деб ҳисобланади. Бироқ, бу мавзу шоирнинг ёшлик ва йигитлик лирикасини ажратиш соҳасида маҳсус илмий муносабатни тақозо этади.
72. Биз бу масалага тадқиқотимизнинг маҳсус бобида қайтишни ният қилдик.
73. Таҳрирнинг бундай кўринишлари ҳақида тадқиқотимизнинг олдинги фаслларида гапирган эдик.
74. Нуқталар ўрнидаги бир сўзни қўлёзмада ўқиб бўлмади. Бу ғазалнинг «Ҳазойин ул-маоний»га киритилмаганлиги боис, мисраъ матнини тиклаб ўқишнинг ҳам имкони бўлмади.
75. Ихтизо - бирор ғазалнинг тарзу услубига татаббуъ қилиб, ўшанга ўхшаш асар яратиш санъати.
76. салх - бошқа шоир асаридан айрим парчани маъно ёки таркибидан биров ўзгартириш орқали келтириш санъати.
77. Эрон олими Саййид Муҳаммад Ризо Дони Жаводнинг «Илми бадъ дар забони форси», Шамси Қайси Розийнинг «Ал-Муъжам фи маойири ашъорул-ажам», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Бадоеъ ул-афкор фи санойиъ ал-ашъор» ва б. асарларида. Қ.: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси: 134-б.
78. Бу ғазаллар қуйидаги мисраълар билан бошланади:
 Войким, душмандек ўлди аҳдидин бегона дўст.
 Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд
 Истасангим ургасен давронга тиғи инқитоъ
 Дахр судидин тамаъ узким, зиёне беш эмас
 Меҳрсизликдин фалак эл қатлин айлар бедариф
 Кечти умрум накди ғафлат бирла нодонлиқта ҳайф
 Эй кўнгул ер кўк асосин асру бебунёд бил
 Истасам юз манзил ўткаймен адам саҳросидин
 Насиҳат аҳли манга дерки, майни тарк эт, ваҳ
 Бўлмағай эрди фалакнинг кийнаси даврониди
 Жунун водийсиға мойил кўрармен жону зоримни
 Дахр боғи аро кўп истамагил айшу тараб

Қайси бир тухматки бизга қилмади нисбат рақиб
Эйки файз истарсен ўзни сарвдек озода тут
Чун қўюб кеткунг жаҳон мулкин мусаххар бўлди, тут
Юз сихр қилса кимгаки элликтин ўтти ёш
Эй кўнгул ҳар макр ила қочсанг улустин, шуқр қил
Не ажаб майл айласам йўқлукка ҳар дам, эй кўнгул
Кўнглима ёр истабон меҳнат келурин билмадим
Кимсани дард аҳли деб сирримга маҳрам айладим
Ёр ила ағер озоридин андоқ зормен
Бало дашти аро Мажнун менингдек кўрмамиш даврон
Насли одам бўлмади ҳаргиз муҳаббат мазҳари
Йўқ вафо аҳлида бир зори паришон мен киби
Баски кўнглумни фалак мажруҳу вайрон истагай
Ёраб ўлгон чоғда жоним жисми вайрондин жудо
Мену ғариблиғу ҳажру бенаволиғлар
Дўстлар маҳрам деб элга роз ифшо қилмангиз
Даврон гулию гулшани хореға арзимас
Йўқ тамаъ ағердин, гар душман эрмас ёр бас
Ҳақдин азизлик тиласанг элдин тамаъ уз
Чарх дард аҳлиға ҳар дам еғдирур гарди фироқ
Бу кеча оҳим эрур давронни барҳам ургудек
Дарду меҳнат тошин, эй маҳзун кўнгул, жонимға ўқ
Неча ҳижрондин бузуғ кўнглумда бўлғай дам-бадам
Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим
Ишқ даштин ҳеч ғурбаткаш мусофир кўрмасун
Минг ўтум бор айлай олмасмен аен мингдин бирин
Жонға ҳар дам ишқидин юз минг бало кам истамон
Зулму бедод айлаб андоқ бузмамиш даврон мени
Йигитликда қариларға қилмадинг хидмат
Ишқ бемориға йўқ элдин давоға эҳтиёж
Қарида гарчи сабук руҳлуғ фаровондур
Эй кўнгул, душманлар онча макр ила фан қилдилар
Эй кўнгул, уммид торин гулшани даврондин уз
Бир кун эй ҳушу хирад мен талбаға ер эрдингиз
Гулшани иқболи хори меҳнатиға арзимас
Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш
Бизга йўқтур олам аҳлидин жафодин ўзга иш
Қилмади жонимни ҳижрон бандидин даврон ҳалок
Онча маҳзун кўнглум ўлмуш ишқдин озорлиғ
Вафо тариқида улким тиларки қилса сулук
Жону кўнглум баски кўрди аҳли даврондин малол

Не ажаб қон йиғласам аҳли замондин дам-бадам
То йигит эрдим қариларға кўп эрди хидматим
Қайси такво хирманин фиск ўтидин куйдирмадим
Билгасен чекмас киши дарду бало андоққи мен
Эл ғамимдин куймасин деб, нолаи зор айламон
Кўнгул қайғурмаким дашти фаноға борғудектурмен
Тариқи ишқ аро гар ўзни фард қилса биров
Фалактин яхшилиғ етқай дебон кўнглумни шод этма
Ваҳ неча даврон жафоси айлагай маҳзун мени
Ул шоҳу мен гадомен, ул тифлу мен қари

79. Бу байт матнлари ҳақида тадқиқотимизнинг.. -бетида маълумот берилган.
80. Қаранг: Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоийнинг кексалик лирикаси. Тошкент, 1993 (номзодлик диссертацияси автореферати)
81. Бу ҳақда Е.Исҳоқовнинг «Навоий поэтикаси» асарига ҳам қаранг: 35-43-бетлар.
82. Ушбу ғазал таҳрири ҳақида Е.Исҳоқов фикр бидирган. Қаранг: Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965, 89-б.
83. Шу муносабат билан мазкур мавзу илмий аспектда умуман ўрганилмаганлигини ҳам таъкидлашни лозим кўрамиз.
84. Қаранг: Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963; Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965; Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. Тошкент, 1991; Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий Навоий таърифида // Адабий мерос. 1984, 1 (29), 40-49-б.; Воҳидов Р. Сухайлий. Тошкент, 1976.
85. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1965. 414-б.
86. Қаранг: Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969. 74-75-б.
87. Қаранг: А.Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 6-б.; Навоий даҳоси, Тошкент, 1970, 4-б.
88. Ҳайитметов А. Болаликнинг шеърӣ ихтиролари // Фан ва турмуш, 1991 / 2, 7.-б.
89. Қаранг: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963. С.87, 101-102.
90. Шуқуров Н. Бу олам саҳнида... Тошкент, 1982. 82-б.
91. Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965. 24-б.

92. Ахмадхўжаев Э. Туркий назмнинг сеҳргари. Тошкент, 1992. 23-24-б.
93. Юсупова Д. Хондамир ижоди ҳақида // «Шарқшунослик». 1-сон. Тошкент, 1990. 96-б.
94. Гарчи жуда кўп бадий ва илмий асарларида ўзи муҳаббат кўйган бу шоир ҳақида бавосита тўхтаб ўтса ҳам.
95. Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, 71-б.; Воҳидов Р. Суҳайлий. Тошкент, 1976.
96. «Чор девон». ЎзФА лугатлар секторининг кутубхонаси. Инв. №752. Ушбу кўлэзма кўлимизда бўлмаганлиги сабабли Шайхзода маълумотларига асосландик.
97. А.Абдуғафуровнинг шу мавзудаги мақоласи кўзда тутилади. Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 4-сон. 11-б.
98. Иззат Султон «Навоийнинг қалб дафтари» (Тошкент, 1968) илмий тадқиқотида Навоийнинг уч ғазали ва бир маснавийси 14-15 ёшларида, аниқроғи 1455-56 йиллардан олдин ёзилганлиги аниқланган.
99. Ҳайитметов А. «Болаликнинг шеърий ихтиролари» мақоласида буюк шоирнинг бу даврга оид 5 ғазалига уларнинг бадий хусусиятларига асосланиб ишора этади.
100. Ё.Исҳоқов. «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» илмий тадқиқотида Навоийнинг илк лирикасини болалик ва йигитлик давларига бўлишни мақсад қилиб кўймаган бўлса-да, шоирнинг 16 ғазали ва 2 мухаммасини давр ижтимоий-тарихий шароитининг Навоий биографиясидаги излари, адабий анъаналар ва ўзаро таъсир масалалари, шоир поэтик услуби хусусиятлари юзасидан уч даврга, яъни 1455-56 йилларгача, 1457/64 йиллар оралиғи (Машҳад лирикаси) ва 1464-65 йилларга (Абусаид даври лирикаси) алоқадорлиги хусусида мулоҳаза билдиради.
101. Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970, 164-б.
102. Навоийнинг нақшбандийлик тариқатининг энг буюк вакили Абдурахмон Жомийни ўзига пир деб, расмий равишда кўл бериши (1476/77) назарда тутилади.
103. Тадқиқотимизнинг I-боби 39 - бетида «Ҳазойин ул-маоний»га шоирнинг аввалги уч девонига кирмаган ғазаллар сони ҳақидаги жадвал берилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. СИЁСИЙ МАНБАЛАР

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. - Тошкент: Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 6 томлик. 3 том - Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Адолатли жамият сари. - Тошкент: Ўзбекистон, 1998.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиёти-нинг пойдевори. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

II. МАНБАЛАР

1. Абдурахмон Жомий. Лайли ва Мажнун. Саломон ва Абсол. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1989. - 224 б.
2. Абдурахмони Чомӣ. Баҳористон. - Душанбе: - Адаб - 1987. - 160 с.
3. Абу Мансур ас-Саолибий. Ятимат ад-дахр. - Тошкент: Фан - 1976. - 329 б.
4. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. IV томлик. 1-том. - Тошкент: Фан - 1959 - 494 б.
5. Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. 12-том. - Тошкент: Адабиёт ва санъат. - 1966-420 б.
6. Алишер Навоий. Хамса. - Тошкент: Ўзакаднашр - 1961. - 431 б.
7. Алишер Навоий. МАТ. XX томлик. 1-6 томлар. - Тошкент: Фан - 1987-1990 1-т. - 1987. - 724 б. 2-т. - 1987. - 620 б. 3-т. - 1988. - 614 б. 4-т. - 1989. - 558 б. 5-т. - 1990. - 542 б. 6-т. - 1990. - 366 б.
8. Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр.
9. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1981. - 400 б.
10. Носири Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. - Сталинобод: Таджикгосиздат - 1957. - 72 с.

11. Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб, Тошкент: Ёзувчи. - 1990. - 240 б.
12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. - Тошкент: Юлдузча - 1990. - 368 б.
13. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. - Тошкент: ЎзФА - 1959. - 390 б.
14. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс ул-луғот. II жилд. - Душанбе: Ирфон - 1987-1988. Жилд. 1.-1987.-334 б. Жилд. 2. -1988.-432 б.
15. Хусайн Бойқаро. Девон. Рисола. - Тошкент: Фан - 1968. - 128 б.
16. Гиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. - Тошкент: Фан - 1967. - 284 б.
17. Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Таълиф Гиёсуддин Хондамир, ба муқаддима, тасҳиҳ, таълиқот ва фаҳорис Абдулғаффор Баёни, Чоп-и аввал, - Кобул, 1981-248 с.
18. Куръони Карим. - Тошкент: Чўлпон - 1992. - 544 б.

III. ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. - Тошкент: Фан - 1966. 152 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV томлик. - Тошкент: ЎзФА- 1983-1984-1985. 1-т. - 1983. 656 б. 2-т. -1983. 642 б. 3-т. -1984. 622 б. 4-т. -1985. 646 б.
3. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. - Тошкент: Бадиий адабиёт. - 1968. 136 б.
4. Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий. - Тошкент: Фан - 1972. 48 б.
5. Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. - Тошкент: Фан - 1966. 316 б.
6. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1979. 160 б.
7. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1995. 184 б.
8. Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат - 1998. 216 б.
9. Абдуғафуров А. «Ҳазойин ул-маоний» жумбоқлари. (Биринчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1994. - 4-5-6-сонлар. 9-16-б.

10. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоклари (Иккинчи мақола) // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1995.- 1-сон. 10-18-б.
11. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоклари // Ўзбек тили ва адабиёти.- 2000. – 5-сон. 3-11-б.
12. Абдуғафуров А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1989. 4-сон. 3-9-б.
13. Абдуғафуров А. Шеърят саройи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1998. - 6-февраль.
14. Абдуғафуров А. «Хазойин ул-маоний» жумбоклари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1998, 6-сон. 3-10-б.
15. Абдурахмонов А. Аруз назарияси. - Хўжанд: Хўжанд, - 1993. 72 б.
16. Айбек, Ал-Дейч. Алишер Навоий. - Тошкент: Художественная литература. - 1968. 200 с.
17. Алишер Навоий ижодий меросини ўрганиш проблемалари. Илмий мақолалар тўплами. - Самарқанд: СамДУ, - 1990. 182 б.
18. Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. - Ташкент: Фан, - 1963. 224 б.
19. Аҳмадхўжаев Э. Туркий назмнинг сеҳргари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат. - 1992. 67 б.
20. Бадиий санъатларни қиёсий-тарихий ўрганишнинг айрим масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1990. – 5-сон. 17-21-б.
21. Бертельс Е.Э. Навои. - М. - Л.: Наука, - 1948. 269 с.
22. Бертельс Е.Э. Алишер Навои. - М.: Наука, - 1956. 243 с.
23. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. - М.: Наука, – 1958. – 253 с.
24. Бертельс Е.Э. Избранные труды. - М.: Наука, – 1965. 132 с.
25. Бертельс Е.Э. «Улуғ ўзбек шоири» тўпламига ёзган тақризи // Шарқ юлдузи. - 1991. – 7-сон. 183-184-б.
26. Бласс Фр. Герменевтика и критика. - Одесса: Университет - 1891. 148 с.
27. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, - 1974. 149 б.
28. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. – Тошкент: Фан, - 1993. 194-б.
29. Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Навоий ижоди - илхом манбаи. – Тошкент: Фан, - 1981. 74 б.

30. Валихўжаев Б. Барҳаёт шеърят // Ленин йўли. - 1989.- 8 февраль.
31. Валихўжаев Б. Самарқандга мафтун эди // Ленин йўли. - 1988. - 9 февраль.
32. Валихўжаев Б. «Хамса» ёзиш анъаналарига Алишер Навоийнинг муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1990. - 1-сон. 16-21-б.
33. Валихўжаев Б. Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари // Мулоқот. - 1991. - 2-сон. 23-31-б.
34. Валихўжаев Б.Н. Алишер Навоий туркий ва туркийгўйлик ҳақида // Илмий тўплам: Адабий жанрлар ва бадий маҳорат масалалари. - Самарқанд,- 1988. - Б.52-56.
35. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърятини. - Тошкент: Фан, - 1983. 141 б.
36. Воҳидов Р. Суҳайлий. - Тошкент: Фан, - 1976. 44 б.
37. Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис» таржималари. - Тошкент: Фан, - 1984. 72 б.
38. Воҳидов Р. Навоий барҳаёт. - Тошкент: Фан, - 1991. 79 б.
39. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. - Тошкент: Фан - 1992. 134 б.
40. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. - Бухоро: Бухоро, 1994. 176 б.
41. Григорьян С.Н. Из истории, философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв. - М.: Наука, - 1960. 219 с.
42. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. - Тошкент: Фан, - 1972. 342 б.
43. Дильтей В. Введение и науки о духе // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. - М., 1987. С.3-9.
44. Захидов В.Ю. Мир идей и образов Алишера Наваи. - Ташкент: Фан, - 1973. 416 с.
45. Иванов С. Арабизмы в турецком языке. - Л.: ЛГУ - 1973. 61 с.
46. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. - Тошкент: Адаб. ва сан. - 1973. 422 б.
47. Иззат Султон. Жаҳон адабиётининг нодир обидаси // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1985. - 6-сон. 8-10-б.
48. Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз // Шарқ юлдузи. - 1991. 4-сон. 159-166-б.
49. Ислом дини асослари ҳақида. - Тошкент: Турон, - 1993. 52 б.

50. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, - 1965. 140 б.
51. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан - 1983. 168 б.
52. Исҳоқов Ё. Навоий ва ўзбек шеърятигади услублар масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1990. – 5-сон. 4-8-б.
53. Квятковский А. Поэтический словарь. - М.: Советская энциклопедия. – 1950. 375 с.
54. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. - М.: Наука – 1983. 362 б.
55. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание. - М.: Наука, - 1991. 219 с.
56. Кузнецов В.Г., Алексеев А.П. Гносеологическая функция герменевтического понимания // Познание и язык. - М., - 1984. С.19-23.
57. Лихачев Д.С. Человек и литература древней Руси. - М.: Наука, - 1970. 172 с.
58. Лихачев Д.С. Внутренний мир художественного произведения // Вопросы литературы, 1968, №8. С.74-92.
59. Лихачев Д.С. О филологии. - М.: Высшая школа, - 1989. 206 с.
60. Лихачев Д.С. Текстология. - М.- Л.: Наука, - 1962. 212 с.
61. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. - М.: МГУ, 1982. 479 с.
62. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. - Л.: Просвещение, - 1972. 254 с.
63. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, – 1976. 662 б.
64. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб. - Тошкент: Ўқитувчи, - 1965. 220 б.
65. Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Тошкент: Фан, - 1968. 50 б.
66. Маллаев Н.М. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, - 1973. 112 б.
67. Масъалаҳои назария ва тарихи адабиёти тоҷик // Серияи навъ №262. – Самарқанд, - 1975. - С.74-92.
68. Мечников И.И. Этюды оптимизма. М.: Наука, 1988. 172 с.
69. Мир-Али-Шир. Сборник статей. - Л.: Госиздат – 1928. 164 с.
70. Мирзоев А.М. Рудаки и развитие газели. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1958. 71 с.
71. Мирзоев А.М. Камол ад-дин Биноӣ. - М.: Наука, 1976. 479 с.

72. Нагиева Ж. Навойнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девони қўлёзмаси // Адабий мерос. - 1978. - 11-сон. 108-111-сон.
73. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская поэтика X-XV вв. - М.: Наука, 1989. 240 с.
74. Муминов И.М. Философские взгляды Мирзы Бебия. - Ташкент: ЎзФан, - 1957. 102 с.
75. Муҳаммадхўжаев Қардошлиқ туйғуси. - Тошкент: Адабиёт ва санъат. - 1976. 89 б.
76. Муродий Т. Истиора // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1972. - 6-сон. 79-80-б.
77. Муҳиддинов М. Навойнинг ишқ баёни // Саодат. - 1991. - 3-сон. 8-9-б.
78. Муҳиддинов М. Барҳаёт анъаналар. - Тошкент: Фан, 1987. 59 б.
79. Муҳиддинов М. Шарқ адабиётида адабий-танқидий қарашлар тарихидан. - Самарқанд: Зарафшон, 1989. 204 б.
80. Мирзоев А. Алишер Навои ва Абдурахмони Чоми. - Душанбе: Ирфон, 1968. 64 с.
81. Навоий ва адабий таъсир масалалари. - Тошкент: Фан, 1968. 351 б.
82. Навоий замондошлари хотирасида. - Тошкент: Фан, 1972. 347 б.
83. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 136 б.
84. Ойбек. Навоий гулшани. - Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. 150 б.
85. Ойбек. Асарлар. IX том. - Тошкент: Фан, 1974. 178 б.
86. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. - Тошкент: Фан, 1976. 119 б.
87. Османов М.Н. Стиль персидско-таджикской литературы. (X-XII в). - М.: Наука, 1971. 267 с.
88. Проблемы арабской культуры. - М.: Наука, - 1987. 392 с.
89. Проблемы исторической поэтики литератур Востока. - М.: Наука, 1988. 312 с.
90. Проблемы восточного стихосложения. - М.: Наука, 1973. 184 б.
91. Равшанов П. ва б. Тарих бадиияти. - Тошкент: Фан, 1989. 234 б.
92. Рахмонов В. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ҳақида // Гулистон. - 1990. - 9-сон. 11-12-бет.

93. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. - Тошкент: Ўзадабийнашр, - 1963. 304 б.
94. Родоначалник узбекской литературы. - Ташкент: Уздавнашр, 1940. 137 с.
95. Рустамов А. Навойнинг бадий маҳорати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. 308 б.
96. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. 56 б.
97. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. - М.: Наука, 1963. 78 с.
98. Салоҳий Исомидин. «...Хушроқдурур озодлик» // Зарафшон. - 1991. - 10 окт. 2-б.
99. Салоҳиддинов И. Устоздан илҳом олиб // Ленин йўли. - 1991. - 4 июль. 3-б.
100. Салоҳиддинов И. «Навойга мақоме бер...» // Ленин йўли. - 1990. - 24 сентябрь. 2-б.
101. Сирожиддинов Ш. Инсон руҳий камолоти талқини. - Самарқанд: Зарафшон, - 1992. 204 б.
102. Сирожиддинов Ш. Навой навосидаг баҳра олиб... - Самарқанд: Зарафшон, - 1996. 184 б.
103. Сирожиддинов Ш. Навой замондошлари эътирофида. - Самарқанд: Зарафшон - 1996.- 160 б.
104. Сулаймонова Ф. Айёми висол ўлди яна... - Тошкент: Фан, 1997.
105. Туйчиев У. Арузуносликка доир. - Тошкент: Фан, 1973. 41 б.
106. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. - Л.: Наука, 1959. 138 с.
107. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. - М.: Наука, 1968. 252 с.
108. Умаров Э. Навой даврида Ҳирот ўзбекларининг тили // Адабий мерос, 1986, 41-сон. 32-36-б.
109. Улуғ ўзбек шоири. Мақолалар тўплами. - Тошкент: Фан, 1958. 224 б.
110. Филлмор Ч. Основные проблемы лексической семантики // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XII. - М., 1983. С.32-34.
111. Шайхзода М. Гениал шоир. - Тошкент: Уздавнашр - 1941. 83 б.
112. Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. 4 т.: Ҳазал мулкининг султони. - Тошкент: Бадий адабиёт, 1972. 372 б.

113. Шайхзода М. Асарлар VI томлик. 5 т.: Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1973. 327 б.
114. Шарипов Ш. Навоийнинг воқеабанд газаллари // Адабий мерос. - 1978. 10-сон. 53-61-б.
115. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. 164 б.
116. Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод: ЛенДПИ, 1957. - 53 б.
117. Шодиев Э. Ирсола ул-масала рубоийлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. 5-сон. 73-75-б.
118. Шукуров Н. Услублар ва жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. 170 б.
119. Шукуров Н. Бу олам сахнида... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982. - 248 б.
120. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв). - М.: Наука, 1979. 254 с.
121. Шпет Г.Г. Внутренняя форма слова. - М.: Наука, 1927. 136 с.
122. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы. - М.: Наука, 1923. 128 с.
123. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 255 б.
124. Қаюмов А. «Хайрат ул-аброр» талқини. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. 155 б.
125. Қаюмов А. «Фарход ва Ширин» сирлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. 167 б.
126. Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991. - 173 б.
127. Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. - Тошкент: Фан, 1981. 132 б.
128. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Тошкент: Фан, 1959. 196 б.
129. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. 295 б.
130. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963. 173 б.
131. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. 172 б.
132. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Тошкент: Фан, 1970. 331 б.

133. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. 165 б.
134. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 220 б.
135. Ҳайитметов А. Болаликнинг шеърӣ ихтиролари // Фан ва турмуш. - 1991. – 2-сон. 6-7-б.
136. Ҳайитметов А. Ўзбек адабиётида халқчиллик тенденцияси. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1993. – 2-3-сонлар. 5-11-б.
137. Ҳайитметов А. «Ҳазойин ул-маоний» девони такмили ва Ҳусайн Бойқаро» // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1998. – 1-сон. 7-10-б.
138. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. - Тошкент: Фан, 1983. 199 б.
139. Ҳаққулов Иброҳим. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. 223 б.
140. Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. – Тошкент: Фан, 1991. 70 б.
141. Ҳаққул Иброҳим. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. 240 б.
142. Ҳаққулов И. Шеърӣят – руҳӣ муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 240 б.
143. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърӣят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 240 б.
144. Ҳаққулов И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: БухДУ, 2000. 142 б.
145. Қуръони Карим. – Тошкент: Чўлпон, 1992. 544 б.
146. Ғафур Ғулом. Хоки Мусалло // Шарқ юлдузи. - 1991. 5-сон. 146-150-б.
147. Ғаниева С. «Муншаот»да даврнинг баъзи ижтимоий-сиёсий масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1975. – 1-сон. 11-15-сон.
148. Ғаниева С. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари ва самарқандлик шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1970. – 6-сон. 24-28-б.

МУНДАРИЖА

Бадий сўз қудрати.....3

Муқаддима.....5

ПОЭТИК МАТН ТАКОМИЛИ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ... 15

Поэтик матн қиёсий таҳлили ва бадий талқиннинг услубий асослари хусусида..... 15

Вазн муносабати ва Навоий шеърояти хусусиятлари.....45

Бадий сўз талқини.....59

Ғазал композициясида сўз ва тимсол масаласи.....88

1. Сўзнинг ғоявий-мантикий қуввати.....95

2. Сўзнинг эмоционал-руҳий қуввати.....111

**НАВОИЙ ПОЭТИК УСЛУБИ ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ
МАСАЛАЛАРИ.....150**

Ижтимоий руҳдаги ғазалларда ғоя-мазмун ва бадий образ
такомили.....150

Алишер Навоий лирик меросини илмий даврлаштириш
масаласи.....165

Хулоса.....182

Адабиётлар рўйхати.....196

Монография

Дилором Салохий

**НАВОИЙНИНГ ШЕЪРИЙ
УСЛУБИ МАСАЛАЛАРИ**

Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Мухаррир М.Содиқова
Тех.муҳаррир О.Маматқулов

Нашриёт рақами: з-938. Босишга рухсат этилди 22.12.2004 й.
Қоғоз бичими 60×84 1/16. Ҳисоб-нашриёт т. 11,0. Шартли
босма т. 12,7. 109-буюртма. 500 нусхада. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти
700047, Тошкент, акад. Я.Фулломов кўчаси, 70.

*Самарқанд давлат университетининг кичик босмахонасида
компьютерда терилган нусхасидан чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.*